

Grote lijnen

Syntheses over Middelnederlandse letterkunde

F.P. van Oostrom

bron

F.P. van Oostrom e.a., *Grote lijnen*. Prometheus, Amsterdam 1995

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/oost033grot01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

Woord vooraf

Op 1 en 2 september 1994 vond aan de Rijksuniversiteit Leiden het symposium *Grote lijnen* plaats, waaraan door ruim tweehonderd vakmensen en andere belangstellenden werd deelgenomen. De ondertitel luidde: *Syntheses over Middelnederlandse letterkunde*.

Acht sprekers lieten hun licht schijnen over een belangrijk deelgebied van het vak waarop ze bij uitstek gespecialiseerd zijn. De meesten van hen (H. Pleij, F. Willaert, Th. Mertens, J. Reynaert, P.W.M. Wackers en J.D. Janssens) hadden binnen het programma van NLCM voordien reeds een themawerkgroep geleid.

A.M.J. van Buuren gaf tijdens de symposiumdagen als voorzitter leiding aan de discussie; sommige punten daaruit zijn verwerkt in de schriftelijke versie van de voordrachten, die in veel gevallen ook aanmerkelijk uitvoeriger is dan de in Leiden uitgesproken tekst.

Na afloop van de eerste symposiumdag voorzag het programma in een openbare voordracht door W.P. Gerritsen. Ook deze bijdrage is hierachter opgenomen, ter afsluiting van de bundel. Aan het eind van de tweede dag verzorgde Dini Hogenelst een dia-voorstelling, aan de hand van afbeeldingen die zullen figureren in het dit jaar te verschijnen publieksboek *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen*.

Zes jaar na het succesvolle Antwerpse symposium *Stand en toekomst*, en vier jaar na het Leidse *Misselike tonghe*, biedt *Grote lijnen* andermaal een tijdsbeeld van een vak waarbinnen meer en meer de behoefte aan synthese groeit, maar ook de kans daarop.

Wim van Anrooij

De toga van Jonckbloet Frits van Oostrom

Geloof is slaap. Twyfel is begeerte.
Onderzoek is arbeid.
Het getal werklieden is gering.
(Multatuli, *Ideeën* I, nr. 425)

I

Als wij de wetenschappelijke studie van de Middelnederlandse letterkunde laten beginnen bij W.J.A. Jonckbloet - en daar is best iets voor te zeggen, al doen we voorgangers ermee tekort¹ - dan heeft dit vakgebied niet lang op zijn eerste synthese hoeven wachten. Tussen 1851 en 1855 publiceerde Jonckbloet immers zelf, toen omstreeks 35 jaar oud, zijn grote *Geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst*. In vijftienhonderd pagina's, verdeeld in zeven boeken die zijn ondergebracht in drie banden, legt Jonckbloet een traject af dat begint bij zingende Germanen en eindigt bij de abele spelen en hun sotternieën. Zeer tekenend is - en dat geldt vermoedelijk voor iedere synthese - wat er ontbreekt: de hele rederijkerij, de boekdrukkunst en al het proza (Ruusbroec inclusief). Die hoorden volgens Jonckbloet onvoldoende bij de middeleeuwen, dan wel bij de literatuur daarvan.

Maar natuurlijk spreken ook de positieve keuzes van de schrijver boekdelen. Maar liefst de helft van alle bladzijden heeft de ridderroman tot onderwerp, die hier geleed wordt langs de onverwoestbare cultuurbiologische drieslag opkomst - bloei - verval. Maar ook na het verval, is het nog niet gedaan: typerend is dat van de grote worgengel van het genre, Jacob van Maerlant, juist weer diens ridderlijke werken in het licht worden gesteld; dat bij de lyriek de meeste aandacht uitgaat naar Jan I; en binnen het toneel naar de abele spelen over Esmoreit, Gloriant en Lanseloet - geen *Vanden winter ende vanden somer*, karakteristiek genoeg: want voor Jonckbloet staat of valt de Middelnederlandse letterkunde met de ridderlijke stof.

Nu was die ridderlijke Middelnederlandse literatuur voor een flink deel ook om zo te zeggen Jonckbloets eigenhandige ontdekking: dat aan het werk van Maerlant, *vader der Dietsche dichtren algader*, maar liefst een eeuw van rijke literatuur voorafging had hij eerder dan wie ook goed gezien.² Wat dat betreft was het niet meer dan logisch dat Jonckbloet in zijn eigen synthese juist flink plaats inruimde voor het

terrein waarop hij zelf baanbrekend was; hetgeen nog werd bevorderd doordat ook uitgerekend daar de teksten lagen die volgens het negentiende-eeuwse literatuurbegrip voor onvervalste middeleeuwse literatuur konden doorgaan: de nagenoeg vrij zwevende fantasie der ridderlijke dichtkunst, ontsproten aan de lust tot fabuleren die de ware literator volgens Jonckbloet en veel geestverwanten kenmerkte.

Maar ten diepste is Jonckbloets dominante aandacht voor de ridderepiek toch ook zeker een kwestie van persoonlijk temperament. Een gangbaar gezegde wil: 'De krant is een meneer' - maar meer nog geldt dit voor een literatuurgeschiedenis. Deze *Geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst* is maar al te zichtbaar de literatuurgeschiedenis van mijnheer Jonckbloet: naar een hardnekkige roddel wil een bastaard uit ons eigen vorstenhuis, en hoe dan ook een volbloed ridderlijk romanticus, geharnast in zowel zijn vakbeoefening als in zijn keuze van het object daarvan. Waar het binnen de Middelnederlandse letteren niet hoofds-ridderlijk toegaat, haakt Jonckbloet spoedig af; hoogstens nog even opverend bij de verliefde Beatrijs, bij Maerlant waar die volgens hem verkikkerd is op de opdrachtgeefster van zijn *Alexanders geesten*, of als hij, in de late middeleeuwen, iets moois ziet bloeien tussen Matthijs de Castelein en Anna Bijns.

Het laatstgenoemde paartje heeft een plaats gekregen in de opvolger van Jonckbloets eerste synthese, en wel in het de middeleeuwen toegewijde deel van zijn complete *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, die bij zijn leven maar liefst vier, telkens herziene drukken mocht beleven.³ In die synthese gunde Jonckbloet ook aan andere tijdvakken en genres een plaatsje onder de zon. Maar het blijft maar al te zichtbaar dat in het Middelnederlandse universum volgens Jonckbloet alles draait rondom de ridderliteratuur.

Aldus beschouwd, heeft de daaropvolgende geleerde die zich aan een grote synthese over Middelnederlandse letterkunde waagde, Gerrit Kalff, in feite een meer evenwichtig overzicht gegeven.⁴ Niet helemaal zonder reden heeft Kalff in onze wandelgangen vooral de naam te streven naar een leesbaar verhaal; een kwalificatie die in onze gestreng-Duitse traditie tegelijk ook iets van depreciatie inhoudt. En stellig evenaart Kalff niet de massieve geleerdheid van Jonckbloet op diens superspecialisme van de ridderepiek; maar evengoed schrijft Kalff veel beter over de late middeleeuwen en over het Middelnederlandse lied natuurlijk (waarop hij promoveerde), en is hij de eerste die *Mariken van Nieumeghen* bespreekt en die - bij al zijn esthetische bevlogenheid - ook grote aandacht aan de dag legt voor de relatie tussen literatuur en leven. Het laatste komt onder andere tot uitdrukking in hoofdstukjes met titels als 'Dichters, voordragers, publiek' en

‘Het literair leven’, en in het eerste (en tot nog toe enige) lijstje van uit Middelnederlandse teksten bekende opdrachtgevers.⁵

Het moge hiermee duidelijk zijn dat ik Kalff onderschat acht; zoals ik tevens moet bekennen dat als ik terugblik op de jaren waarin ik in het apparaat der neerlandistiek werd ingeleid, de eerbied die ons toen werd ingeprent voor Te Winkel inmiddels enigermate overtrokken vind. Natuurlijk: nergens voordien noch nadien vindt men zoveel feiten over Middelnederlandse letterkunde als in diens ontzagwekkende *Ontwikkelingsgang*.⁶ Te Winkel zal geen tekst bespreken of hij tekent aan hoeveel verzen die beslaat - en dat is dikwijls reuze nuttig voor de naslagfunctie die een literatuurgeschiedenis nu eenmaal heeft.⁷ En zeker is zijn reuzenbouwwerk heel wat meer dan feitenpakhuis: van bepaalde teksten, zoals bijvoorbeeld *Van scalc ende cleric* geeft Te Winkel in het voorbijgaan zeer lucide interpretaties, terwijl ook zijn behandeling van Maerlant er mag zijn.

Maar al met al is de ongenaakbare geleerdheid die de *Ontwikkelingsgang* uitstraalt ook voor een flink deel schijn, en voor een ander deel een zwaktebod. Schijn inzoverre ook Te Winkel onmiskenbaar subjectieve voorkeuren en antipathieën heeft; Hadewijch doet hij, zoals bekend, puur onrecht.⁸ Daarnaast houdt hij zich wel erg angstvallig aan de buitenkant der literatuurgeschiedenis, die hij geleedt in 33 in serie geschakelde hoofdstukken, die keurig maar toch ook wel tamelijk kleurloos alle genres tussen oertijd en de rederijkerij afwerken, en zonder dat naar diepere verbanden in de literairhistorische ontwikkeling wordt gespeurd, laat staan dat daaromtrent iets wordt verklaard. Men kan dat een compliment vinden voor Te Winkels wetenschappelijke voorzichtigheid; maar de vraag is toch of van de schrijver van een synthese niet iets meer mag worden verhoopt. Of om een van de recensenten aan het woord te laten:

Maar dit is nu toch geen geschiedenis, geen ontwikkeling, geen leven. [...] Op de wijze, zooals Te Winkel zijn taak heeft opgevat, wordt zelfs geen beeld van de ware geschiedenis ontworpen. Dit veronderstelt toch, onzes inziens, een poging om al ware 't slechts de inwendige ontwikkeling, den inwendigen samenhang, het inwendige leven te schetsen, zoo men al niet bij machte is om ze ook met het uitwendige leven in verband te brengen.

De recensent die hier het woord heeft, is Van Mierlo, de man die al vijf jaar nadien, met zijn beknopte *Geschiedenis*, en vooral nog tien jaar later met zijn twee grote delen in het project-Baur de fakkel van Te Winkel zou overnemen als de wetenschappelijke geschiedschrijver der

Middel nederlandse letterkunde, en die inderdaad in vrijwel elk opzicht Te Winkels tegenpool mag heten.⁹ Van Mierlo is even lyrisch over Hadewijch als Te Winkel cynisch was, en juist nimmer te beducht voor grote lijnen. Wegens het laatste is Van Mierlo al dikwijls gekritiseerd; en uiteraard, zijn leerstuk van een oeroude en puur Vlaamse literatuur is welhaast een dogma, en als Van Mierlo in verband hiermee de *Karel ende Elegast* nog ruim vóór Veldeke behandelt, springt hij beslist veel verder terug dan zijn polsstok lang is.¹⁰

Maar toch is, als ik kiezen moest, Van Mierlo voor mij binnen de eregalerij van de totnutoe genoemde literairhistorische reuzen de meest indrukwekkende. Ontegenzeglijk wordt zijn literatuurgeschiedenis misschien wel het meest van alle overheerst door zijn persoonlijke preoccupaties, te weten zijn fervente Vlaamsheid en zijn dito katholicisme. Maar gebiedt de eerlijkheid ons niet om toe te geven dat een dergelijke optiek nu ook weer niet bepaald geheel misplaatst is, als het om Nederlandse letterkunde uit de middeleeuwen gaat? Wat dat betreft was van alle literatuurgeschiedschrijvers Van Mierlo waarschijnlijk wel het meest bewerktuigd om dit object met empathie te onderzoeken. Maar zijn tweede, en mijns inziens veel belangrijker prae is dat wij hier te maken hebben met een literairhistorische synthese die van begin tot einde compleet door de auteur doorleefd is. Of het nu de vroegste tijd betreft, of Maerlant, of de ridderepiek, de rederijkerij, Martijn van Torhout, Anna Bijns, of *Elckerlijc* - men hoeft het lang niet altijd met Van Mierlo eens te zijn, maar hij kent ze allemaal van binnenuit - gewoon omdat (maar noem het maar gewoon) hij bijna een halve eeuw lang zijn geleerde jezuïetenleven heeft gewijd aan Middel nederlandse letterkunde, en ook vrijwel uitsluitend daaraan. Het mag dan zo zijn, opmerkelijk genoeg trouwens, dat ook alle voorgaande geschiedschrijvers der Nederlandse letterkunde op een mediëvistisch onderwerp gepromoveerd waren; Van Mierlo is de eerste uit hun rij die het bij die periode heeft gehouden, en zich niet heeft gewaagd aan latere eeuwen.

Wat dat betreft zien we in Van Mierlo's meesterwerk ook radicale specialisering doorzetten, en maakt hij een markante breuk met de traditie. Maar ook in vergelijking tot daarna staat hij alleen. Want de twee grote literatuurgeschiedenissen die sindsdien nog van de Middel nederlandse periode zijn verschenen, zijn ofwel eenmanswerk geweest vanuit een zich aanwijsbaar wrekend gebrek aan terzakekundigheid, ofwel het spiegelbeeld daarvan: uiterst deskundig, maar over zoveel kenners verdeeld dat de meerstemmigheid bijna een kakofonie wordt, en de synthese goeddeels aan de binder en de typograaf is overgelaten. Ik doel in deze twee gevallen uiteraard op respectievelijk

Knuvelde, over wiens werk ik nu niet uitweid, en op het anderhalf jaar geleden verschenen *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*, bij welke laatste ik wel iets langer stil wil blijven staan omdat dit handboek zo volledig past in het klimaat waarin ons vak vandaag de dag beoefend wordt.

Was de geschiedschrijving der Middelnederlandse letterkunde totdantoe het werk geweest van één grote meneer die daarvoor tussen de vijfhonderd en duizend bladzijden gebruikte, bij de *NL* gaat het om 150 pagina's, verkaveld over maar liefst 18 meneren en 3 mevrouwen, die ieder hooguit vier - in het geval van Herman Pleij, die daarmee eenzaam aan de top staat -, maar nimmer drie, heel zelden twee en meestal simpelweg één hoofdstukje hebben behartigd. Waarmee we direct stuiten op wat naar ik vermoed het meest kenmerkende van ons fin de siècle kan worden geacht: extreme specialisering, in wisselwerking met de mobilisering van een heel groot aantal onderzoekers.

Nooit eerder in de wereldgeschiedenis, misschien zelfs in de middeleeuwse periode niet, waren er zoveel lieden tegelijk professioneel met Middelnederlandse letterkunde doende, en met zijn allen halen die verschrikkelijk veel overhoop. Waarschijnlijk is een mens altijd geneigd om zich de voortijd iets te vredig voor te stellen, maar toch denk ik niet dat ik mij compleet vergis in de navolgende paradoxale indruk: dat Van Mierlo weliswaar veel harder werkte dan ikzelf, maar het ook veel minder druk had. Van Mierlo had binnen de medioneerlandistiek vooral zichzelf om mee om te gaan, en af en toe een Noterdaeme of een andere occasionele passant om van zijn erf te jagen. Vandaag de dag zijn er tegen de tweehonderd mensen zo actief betrokken bij de wetenschappelijke studie van de Middelnederlandse letterkunde dat zij een zwaar congres als *Grote lijnen* wilden meebeleven. Ook in dat opzicht weerspiegelt de *NL* volmaakt de tijdgeest: veel korte stukjes, want de schrijvers en de lezers hebben nog meer te doen. Die turbo-mediëvistiek van onze jaren heeft, bij alle vitaliteit, ook duidelijke schaduwzijden, en Herman Pleij wijst er terecht op in dit boek. Niet de geringste is, dat iedereen steeds meer over steeds minder lijkt te weten, hetgeen vervolgens een spiraalwerking bevordert waarbij de individuele onderzoeker zich steeds onnaspeurlijker ingraaft: niet eens een wetenschap van mieren, maar van mollen, met alle bijziendheid en vrees voor te schel daglicht die daar bijhoort.

Maar vooruitlopend op het eigenlijke slot van dit verhaal, mag toch ook worden vastgesteld dat deze explosie van detailonderzoek ons, puur vakinhoudelijk gesproken, ook heel veel waardevols heeft opgeleverd, omdat er eindelijk de energie gemobiliseerd kon worden om tal van zaken nu eens werkelijk grondig uit te zoeken. Terwijl nog

Kalff bijvoorbeeld met zoveel woorden zei dat het niet de moeite waard was om echt werk te maken van de tekstverschillen tussen de druk van *Reinaerts historie* en de daaraan voorafgaande handschriftelijke versie, bleek nu daar wel de tijd en moeite voor kon worden vrijgemaakt, zoiets nu juist een boeiend doorkijkje te bieden in de techniek van een publieksbewuste drukker-uitgever om klassieke teksten in het nieuwe medium te brengen - en dit is maar een los voorbeeld uit zeer vele.¹¹

Maar in dat losse en zeer vele schuilt ook juist een groot wetenschappelijk probleem. Het zeer verfijnde onderzoek der laatste jaren heeft generalisatie moeilijker dan ooit gemaakt. Heel lang geleden was het met de middeleeuwen, en met de Middelnederlandse teksten, gesteld zoals zich menige naïeveling Chinezen voorstelt: ze zien er allemaal hetzelfde uit. Zo zien trouwens van hun kant veel Chinezen, naar ik eens leerde van Orlanda Lie, de westerlingen; waarmee ik maar wil zeggen dat naarmate men verzamelingen meer van binnenuit leert kennen, deze steeds grotere diversiteit blijken te vertonen.

Zo is het dan sinds Jonckbloet ook met de kennis van de Middelnederlandse literatuur gegaan, en in de laatste decennia is het generale beeld eerst duchtig verfijnd, en toen vergruisd, en toen verpulverd. Wie in de afgelopen jaren bijvoorbeeld de studies naar bewerkingstechniek van Middelnederlandse dichters heeft gevolgd, is in die tijd ontzaglijk veel wijzer geworden, en zal in de diverse casus geregeld parallellen hebben opgemerkt. Maar wie durft op dit terrein te generaliseren? In elk geval niet in geschrifte; daar is juist de meeste inkt gevloeid over het problematiseren van Gerritsens driedeling in vertaling, bewerking en omwerking.¹²

Zo zijn er steeds meer verzamelbegrippen onder vuur genomen: bestaat er eigenlijk wel een Antwerpse School, en is de term volksboeken niet veel te grof? Moet binnen het genre van de historiografie niet onderscheid worden gemaakt tussen de wereldkroniek en de gewestelijke kroniek, en tussen die in proza en in verzen; en waar het de gewestelijke historiografie in proza in de Noordelijke Nederlanden omstreeks 1400 betreft - een voldoende beperkt gebied, zou men zo zeggen - tussen de Middelnederlandse Beke, de Clerc uten laghen landen en de heraut Beyeren, en binnen het oeuvre van die laatste weer tussen de eerste en de tweede versie van de *Hollantsche cronike*, en voor die laatste dan nog eens tussen de autograaf in de KB te Brussel en latere redacties.¹³ De ware kenner kenmerkt zich vooral door de verfijningen die hij weet aan te brengen, en alle complicaties die hij ziet. En als iemand al eens grote lijnen meent te kunnen schetsen, staat er al snel een wijsneus met een gummetje klaar: dat de twee Middelnederlandse versbewerkingen van de *Roman de la Rose* zeer verschil-

lend zijn, akkoord; maar denk vooral niet dat die verschillen ook iets zeggen over hun beider chronologie!¹⁴

Die vrees voor onverantwoorde generalisatie is in *NL* principieel verhuld achter een soort van postmodernistisch schaamlapje, en een beroep op de polyperspectivische kijk waarop het verleden recht heeft.¹⁵ Het klinkt heel ethisch, maar in de praktijk blijkt de *NL* waar het de Middelnederlandse letterkunde aangaat helemaal niet zo bijzonder polyperspectivisch uitgevallen, doch eerder tamelijk consistent qua invalshoek - maar zonder dat daarmee een samenhangend panorama wordt geschilderd: genummerde scherven, heeft Kees Fens de hoofdstukjes in de krant genoemd, en dat is goed getroffen. Bij alle waardering die de *NL* ook heeft geogost, klonk zelden in de culturele wandelgangen van post-Provo Nederland zo sterk het heimwee naar een sterke man (of vrouw) - maar vindt er maar eens een, of desnoods twee. Waar ze zich aandienen, wordt het al snel bon ton om er wat smalend over te doen.

Toch weten we allemaal dat zulke durf van groot belang is: om de geïnteresseerde buitenwacht van dienst te zijn natuurlijk (die lak heeft aan wat zij ziet als nodeloos gedifficulter van specialisten onderling), maar zeker niet minder om de generatie van toekomstige vakgenoten een begaanbare entree te bieden naar dit onderzoeksterrein - en *last but not least* ook op het fundamentele wetenschappelijke niveau. Want hoezeer ons vak zich ook mag bezighouden met produkten van de geest en van kunstzinnigheid - en dus veeleer met unica dan universalia - het zou toch wel een testimonium van armoede betekenen als al dat onderzoek nou nooit zou leiden tot plausibele syntheses, en enkel maar de eindeloze variatie zou bezingen. Dat niemand van ons in verregaande theorievorming omtrent de middeleeuwse literatuur gelooft, ontslaat ons daarmee nog niet van de plicht om na te denken over bredere en diepere verbanden binnen ons eindeloos geschakeerde object. We moeten het, kortom, ook durven hebben over het klimaat, en niet alleen over het weer.

Daarom ben ik de contribuanten aan dit boek zeer dankbaar dat zij tegen de stroom van uiterste terughoudendheid en hyperspecialisering hebben willen oproeien. Daar was bepaald durf voor nodig: per slot van rekening hebben zij allen een reputatie te verliezen, en hadden zij zich best veel veiliger kunnen verschansen in hun onaantastbare deskundigheid op deelgebieden van deelgebieden. Niet dat zij nu doldriest hun hoofden op het blok hebben gelegd; want ook in *Grote lijnen* wordt behoedzaamheid getoond, en de (Duitse?) gedegenheid die dominant is in ons vak. Men blijft ook hier omzichtig te werk gaan, en waar men syntheses brengt, dan hoogstens toch op onderdelen. Het viel op voor-

hand te voorzien dat niemand hier een schetsontwerp van een complete Middelnederlandse literatuurgeschiedenis zou voorleggen; maar daarom moet niet worden onderschat hoezeer deze collega's toch de nek hebben uitgestoken. Ter toelichting daarbij volgen hieronder enkele kanttekeningen, betrekking hebbend op een paar grote lijnen die ik tussen de hunne meen te kunnen waarnemen.

II

Auteurs en genres

Een van de meest opvallende patronen binnen *Grote lijnen* is wat mij betreft de nadruk die er valt op het bezien van Middelnederlandse letterkunde op het niveau van haar auteurs. Bepaald niet iets om van de daken te gaan roepen, hopen op krantekoppen in de geest van 'Medioneerlandistiek stelt vast: schrijvers belangrijke factor in de literatuur'. Het zou niet best zijn voor het imago van ons vak indien dit soort van wijsheden voor grensverleggende ontdekkingen zou moeten doorgaan. Maar wie het reilen en zeilen van het vak wat beter heeft gevolgd, beseft dat hier wel degelijk iets vrij opmerkelijks doorschemert, omdat het onderzoek de laatste jaren immers zo in het teken staat van vragen naar het *publiek* van Middelnederlandse teksten. En in dit hoogtij van receptie, blijken nu toch verschillende collega's nadrukkelijk gericht op de productie: bij Janssens is het wel zeer uitgesproken, maar ook bij Reynaert blijkt het duidelijk, alsook bij Wackers, Mertens, en natuurlijk ook Frank Willaert in dit boek.

Bij Willaert wordt nog extra zichtbaar hoe belangrijk een auteursgerichte benadering kan zijn: hij houdt zich immers bezig met de hoofse lyriek, het type teksten dat zich meer dan welk ander ook juist voor een genrematige behandeling lijkt te lenen, sterk conventioneel als het nu eenmaal is. Maar hoe registraal bepaald het ook mag heten (niet in de laatste plaats dankzij Frank Willaerts eigen vroegere onderzoek), bij nader toezien blijken volgens Willaert wel degelijk zeer individuele stemmen binnen deze ogenschijnlijk zo stereotiepe lyriek waarneembaar, en ziet hij ook onmiddellijke samenhang tussen de hoofse poëzie van Veldeke en diens epiek (*Servaas* en *Eneide*). Ik acht dat bovendien opmerkenswaard, omdat daarmee ook onbedoeld, maar daarom juist zo veelbetekenend, wordt geknaagd aan wat totnu toe een van de voornaamste pijlers van de Middelnederlandse literatuurgeschiedenissen placht te zijn, die immers allemaal de teksten primair naar genre ordenen. Vooral waar het lyriek betrof, heeft men zich daarbij altijd tamelijk wel gevoeld, omdat het genre zo'n bepalende

rol leek te spelen voor de vormgeving van deze poëzie. Daarvan komt Willaert ook niet terug; hij ziet het genre onverkort als meer dan moderne classificatie-achteraf, en wel als in de tijd zelf werkzame literaire factor.

Maar binnen onze literatuurgeschiedenissen is het genre naar mijn indruk bovenal zo'n dominant ordeningsconcept geworden om een heel andere reden: omdat de ordening naar genre nu eenmaal het meest practicable handvat lijkt voor al die teksten waarvoor elk alternatief lijkt te ontbreken. Het mag een teken aan de wand heten dat zelfs de kampioen van de contextuele ordening van middeleeuwse teksten, Joachim Bumke, zijn literatuurgeschiedenis naar genres heeft geordend, en niet bijvoorbeeld rondom opdrachtgevers of kringen van ontstaan.¹⁶ En meer nog dan dat bij de Middelhoogduitse letterkunde het geval is, geldt voor de Middelnederlandse literatuur dat zij zich zeer gebrekkig laat dateren en voor een groot deel anoniem is overgeleverd. De Middelnederlandse ridderroman bijvoorbeeld, kan tegenover uitgesproken auteurspersoonlijkheden zoals Chrétien de Troyes, Hartmann von Aue en Wolfram von Eschenbach alleen het uiterst schimmige duo Penninc en Vostaert stellen, en ook van Willem die de *Madoc* maakte is maar één werk over. We zijn er zozeer aan gewend, dat feitelijk het hele riddergenre bij ons anoniem door het leven pleegt te gaan, zelfs waar het dat niet is: het repertorium van Kienhorst geeft in zijn inhoudsopgave enkel titels aan, en heeft zelfs Maerlants grote naam doen eclipseren bij *Alexanders geesten*, de *Historie van Troyen*, de *Graal-Merlijn* en de *Torec*.¹⁷ Het is niet zelden bij gebrek aan ieder werkbaar alternatief, dat ordening naar genre bij middeleeuwse teksten doorgaans het meest praktisch blijkt; al helemaal voor wie een hele literatuurgeschiedenis wil samenstellen.

Doch de gevolgen van dit opgelegde pragmatisme waren heel wat meer dan louter praktisch, soms zelfs uitgesproken principieel. Een en ander impliceerde bijvoorbeeld dat Hendrik van Veldeke totnutoe altijd zeer verbrokkeld werd behandeld. Er liggen bij Van Mierlo tussen de bespreking van de *Eneide* en zijn lyriek ruim honderd bladzijden, terwijl de *Sint Servaas* weer in een ander hoofdstuk aan de orde komt. (Eenzelfde soort van verkaveling valt trouwens Maerlant en Hadewijch te beurt.) Tegen die achtergrond is het toch alleszins opmerkelijk dat Willaert nu zoveel betekenisvolle samenhang bespeurt binnen Veldekes oeuvre.

Tekst en context

Die samenhang vindt zijn verklaring in de eenheid van ontstaan: het werk van een bepaalde schrijver in een bepaalde context. En daarmee zijn wij dan weer terug bij aandacht voor publiek en context, die nog altijd een heel belangrijke invalshoek blijkt, en een die ook nog allerm minst *passé* of uitgeput mag heten sinds zij, nu zo'n vijftien jaar geleden, binnen de medioneerlandistiek in zwang kwam. Het is mijn overtuiging dat de opkomst van dit paradigma, zoals alle modes binnen geesteswetenschappen (en wie weet daarbuiten), ook heel wat te maken had met het sociaalculturele klimaat van indertijd. Er kwamen onderzoekers aan het woord die allen tot op zekere hoogte kind waren van de jaren zestig (die als bekend in Nederland gedurende de jaren zeventig plaatshadden), waarin de roep om de maatschappelijke relevantie van wetenschap en cultuur sterk dominant was. Binnen dit klimaat lag het in de rede om ook de maatschappelijke dimensie van middeleeuwse literatuur te gaan verkennen. Wat dat betreft was deze benadering niet minder 'anachronistisch' dan eerdere of latere invalshoeken - maar daarom niet minder ook om intrinsieke redenen zeer bruikbaar, omdat een dergelijke invalshoek nu eenmaal heel goed past bij middeleeuwse literatuur, gezien de grote maatschappijgebonden- en betrokkenheid daarvan en de gewoonlijk nauwe verstandhouding tussen de toenmalige auteurs en hun publiek.¹⁸ Vandaar vooral dat studie van de context van zulk vitaal belang is voor een goed begrip van middeleeuwse teksten.

Het lijkt mij dienstig als dit laatste nog eens onderstreept wordt: dat het ook mij primair om studie van 'de teksten zelf' begonnen is, niet om de schets van context als een doel op zich. Al heeft het uiteraard zijn intrinsieke waarde om iets over het Hollands-Beierse hof te leren, het gaat er in *Het woord van eer* om tegen die achtergrond het werk van Dirc Potter en Dirc van Delft beter begrijpelijk te maken. Wat dat betreft voel ik dus ook allerm minst de tegenspraak tussen de tekstgerichte en de contextgerichte benadering die in de wandelgangen nogal eens wordt aangenomen; ook bij NLCM draait het om interpretatie van Middelnederlandse teksten.

Wanneer het erom gaat te formuleren wat de kernvraag van ons vak is, voel ik mij nog steeds erg aangetrokken tot oude simpele bewoordingen zoals: waarom staat er wat er staat? Daarvoor nu, voor het antwoord op die vraag naar het waarom, is een gedegen kennis van de context heel erg waardevol (om niet te zeggen: essentieel). Op theoretisch niveau is dat helemaal niet zo'n spectaculaire vaststelling: in wezen niet zo heel veel anders dan de rijkelijk huisbakken waarheid dat men de achtergronden moet kennen om een persoon of een ver-

schijnsel te begrijpen. De belangrijkste winst van de toepassing van dit paradigma op de Middelnederlandse letterkunde is dan ook niet gelegen in het uitdenken, of zelfs maar het ijken van een zeer diepzinnige theorie, als wel in de vruchtbaarmaking ervan - vrij praktisch, dus - op deze nog veel te weinig begrepen literatuur.

Want toegepast op Middelnederlandse letterkunde is dit paradigma wel degelijk een eye-opener geweest, en is het dat nog steeds heel vaak: het geeft ons toegang tot een graad van begrip, verheldering en soms zelfs verklaring, die daarvóór nog niet zo vaak bereikt was. In die zin wordt de contextuele benadering het vaakst te hulp geroepen: bij de *verklaring* van de literairhistorische verschijnselen. Zo werd zij ook geïntroduceerd in het slothoofdstuk van de dissertatie van schrijver dezès: nadat in de voorafgaande hoofdstukken de literaire techniek van *Lantsloot vander haghedochte* vrij omstandig was beschreven, werd aandacht voor de context-van-ontstaan getoond op zoek naar een antwoord op de vraag naar het waarom van uitgerekend deze bewerkingstechniek.¹⁹ Als proeve van een dergelijke benadering vertoont het hoofdstuk zo'n vijftien jaar na dato in mijn eigen ogen vrij opzichtige kinderziektes, terwijl het ook de vraag mag heten of de tekst in kwestie - hopeloos fragmentarisch, en zonder enige solide indicatie omtrent auteur, datering of lokalisering - wel zo'n geschikte casus was om er de genoemde benadering op toe te passen. Maar qua idee geloof ik nog altijd dat het een bruikbaar spoor was, en hoeft het mijns inziens niet te verbazen dat deze functionalistische beschouwing van middeleeuwse literatuurgeschiedenis - binnen de neerlandistiek het eerst bepleit, ere wie ere toekomt, door Herman Pleij, en niet door ondergetekende - inmiddels zowel internationaal als in de medioneerlandistiek diep wortel heeft geschoten.

Dit lijkt mij een zeer belangrijke trend binnen het onderzoek in deze jaren: de toegenomen poging tot verklaring (of als men dat te pretentief vindt voor een geesteswetenschap: fundamenteel begrip) naast beschrijving van de literairhistorische verschijnselen. Daartoe is eerst vereist dat men beschrijft wat in de teksten staat; en ofschoon het antwoord daarop nooit compleet gereed is, en voor bepaalde typen Middelnederlandse teksten (*artes*-proza, maar ook heel veel heiligenlevens en rederijkerswerk) zelfs nog nauwelijks geformuleerd is, denk ik toch wel dat wij mogen spreken van een zekere verschuiving van de vraag naar *wat* - de logische uit de begintijd - naar het *waarom* van Middelnederlandse teksten. Daarvoor biedt studie van de context vaak een zeer waardevol kader: niet het alleenzaligmakende, maar daarom nog wel cruciaal, ook bij teksten en details die op het eerste gezicht vrij ver van elke buitenliteraire werkelijkheid afstaan - ik wijs

in dit verband bijvoorbeeld op Willaerts beschouwing hierachter over Veldeke en het motief van vreugde in diens liederen.

Diachronie en dialectiek

Maar heus niet alle dingen worden door ons fonkelnieuw gemaakt. Zo lijkt het mij, bij alle nieuwe inzichten die deze bundel presenteert, toch vrij opvallend dat vrijwel alle kenners voor het schetsen van hun grote lijn een beroep doen op het concept van diachronie, verandering door de tijd heen. Klaarblijkelijk voldoet het klassieke idee van een ontwikkelingsgang, postmodernisme ten spijt, nog altijd als bevredigend kader voor literairhistorische synthese. Wel valt het op dat zulke ontwikkelingen, in vergelijking met de processen die de oude literatuurgeschiedenissen ons gemeenlijk schetsen, veel minderenkelvoudig-lineair worden gezien: men ziet om zo te zeggen nog wel grote lijnen, maar die lopen niet kaarsrecht. Vaak neemt men eerder - zie bij Janssens, Reynaert, Mertens - iets van dialectiek waar; een term die sinds de val van de Berlijnse muur nogal in onbruik is geraakt, maar voor de medioneerlandistiek toch dienst kan doen: het idee dus van, een beetje simpel gezegd, een opeenvolging van literaire bewegingen en de reacties en correcties daarop.

Verschillende auteurs hebben daarbij in het bijzonder de dialectiek tussen geestelijkheid en leken als aangrijpingspunt gekozen, of anders gezegd tussen een meer en mindere mate van ‘emancipatie’ tegenover kerkelijk gezag. Als zodanig is een dergelijk fenomeen natuurlijk geen nieuwe ontdekking: ook bij Van Mierlo vindt men het gesignaleerd. Maar daar wordt een en ander nu juist sterk lineair voorgesteld, als finalistisch proces van voortgaande onthechting: nadat de Kerk gedurende de dertiende eeuw het leven en de literatuur beheerst had, ziet hij de veertiende en vijftiende als periode van voortschrijdende laïcisering; de renaissance met haar antropocentrisme komt eraan.²⁰

Iets anders, en duidelijk subtielers, schemert door als wij verbinden wat in dit boek door Wackers, Willaert, Janssens, Reynaert en Mertens wordt geschetst. Daar daagt het beeld van een schriftcultuur die aanvankelijk sterk orthodox Latijns-kerkelijk is, en dan via de volkstaal in de wereld doordringt: aanvankelijk als medium voor missionering (heiligenlevens voor de kerkelijke zaak), maar allengs snel en fel verwereldlijkend, sterk aards gericht en zich daarin flink wentelend. Het boek wordt ook een medium voor amusement en zelfs fictie - zie Gerritsen hierachter - bezorgd door clerici die op die wijze bij heren (en hun dames!) in de gunst geraken. Men zou zich mannen als Veldeke en Segher Diengotgaf zo kunnen voorstellen: beiden wereldgeestelij-

ken met de nadruk op het eerste deel van deze samenstelling.

Het heeft er alle schijn van dat deze ontwikkeling in de decennia rondom 1200 zo sterk is aangeslagen dat een reactie zich heeft aangediend. Die lijkt vooral te zijn gekomen uit kringen van de klerken zelf, maar nu degenen die wat rechter in de leer waren, en dat misschien niet eens zozeer qua vroomheid, als wel qua literatuuropvatting. Per slot leerde het trivium op school dat boek en schrift ernstige zaken waren. Waarschijnlijk hebben ook kerkelijke overheden gepoogd, niet voor de eerste en nog minder voor de laatste keer, om hier een zuiveringsbeweging te bevorderen die zich heroriënteerde op de kerntaken van de clerus. De teugels worden aangehaald, en Boendale laat weten dat dichten echt geen spel is; dat was het nu juist wel geworden in elitaire kringen, waar van lieverlee zelfs hertog Jan en alleman zich met de literatuur had bemoeid. Ook Maerlant is natuurlijk al een exponent van deze correctie; zij het niet radicaal, noch naar vorm noch naar inhoud - en misschien juist daarom zo succesvol. Want ook bij schrijvers zoals hij, en Boendale en Jan de Weert, heeft de volkstalige letterkunde nog een duidelijk profaan cachet.²¹ Pas aan het einde van de veertiende eeuw lijkt men aan die gestrengte zijde van het spectrum meer greep te hebben gekregen op de elitaire leken: ik denk aan teksten als het *Ridderboec* en andere geschriften rondom broederschappen en het gemengde leven. Het lijkt bijna het omgekeerde van de ontwikkeling die voor Van Mierlo evident was: de voorhoede van Middelnederlandse letterkunde voor de grote wereld maakt zich niet steeds lossen van de Kerk, maar lijkt integendeel steeds sterker binnen de kaders van die institutie te zijn ingekapseld.

Natuurlijk zijn dit nog maar tamelijk prille impressies bij deze grote lijnen; veel werk valt nog te doen. Maar wel lijkt het mij vrij zeker dat deze kijk op diachronie schoon schip gaat maken met een van de meest klassieke leerstukken van de medioneerlandistiek: de rigoureuze tweedeling in tijdvakken (binnen de periode tot ca. 1430) tussen, globaal gezegd, romantiek en didactiek, verhaal en moraal, fantasie en waarheid, kunst en kennis, schoonheid en nut; vaak opgehangen aan de tegenstelling tussen adel en burgerij, en met de ware kunst in het eerste en onze vermeende volksaard in het tweede kamp. Reeds in Jonckbloets vroegste synthese schemert deze tweedeling door, en in zijn complete literatuurgeschiedenis is zij leidend principe geworden (met labels als ‘Romantiek’ en ‘Burgerlijke school’), al heeft hij in de verschillende drukken hieraan verschillende nadruk gegeven. Die nadruk is heel duidelijk bij Kalff, die onderverdeelt in respectievelijk Boek I (‘Standenpoëzie’) en II (‘De stem der gemeenten’); niet bij Te Winkel weliswaar - die doet niet aan dit soort waaghalzerij -, maar

wel weer bij Van Mierlo (heel sterk zelfs, met zijn twee tijdvakken onder de titels: ‘In het rijk der schoonheid’ tegenover ‘In de boeien der didactiek’), en in diens voetspoor uiteraard bij Knuvelder (Eerste en Tweede tijdvak, met op het breukvlak Maerlants *Der naturen bloeme*, de wending van verhaal naar leerdicht markerend). Wat onze eigen tijd betreft natuurlijk niet in *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*, waar men principieel van dergelijke schotten wenste af te zien, maar wel weer in de *Studiehandleiding* die bij dit boek verscheen, en die de periode van de middeleeuwen scheidt in ‘Aristocratische letterkunde: 1170-1300’ en ‘Burgerlijke letterkunde: 1300-1550’.²²

Bij alle nuanceverschillen die men aantreft met betrekking tot de nadere datering en verklaring van de tweedeling in kwestie, krijgt men toch vrijwel overal het beeld gepresenteerd van een Middelnederlandse letterkunde die stevig in de Europese vaargeul ligt van hoofds-ridderlijke verhaalkunst, totdat de wind uit burgerlijke hoek gaat waaien en een enorme klapgijp de koers voor het resterende traject naar didactiek verlegt. Voortaan weinig verhalen meer, maar des te meer vertogen en verhandelingen; de grote wending, meestal geassocieerd met stedelijke stemmen in het literaire koor.

Ook binnen *Grote lijnen* voelt men nog wel iets voor zo'n soort verandering van tij, maar a) veel minder radicaal, en b) niet met de burgerij als grote motor, maar dan nog eerder - op auteursniveau! - de geestelijkheid. Daarmee zijn wij weliswaar niet in compleet ander vaarwater terecht gekomen - het zou ook vreemd zijn als al die voorgangers er zo totaal naast hadden gezeten - maar is de dragende tegenstelling tussen die twee monolithische blokken toch vergaand gedeconstrueerd. Dat komt met name doordat ons beeld van Middelnederlandse didactiek zoveel gedifferentieerder is geworden - en dat komt weer omdat er zoveel meer onderzoek naar is gedaan. Voor Jonckbloet was immers enkel de (zijn) ware kunst van schoonheid en verbeelding aandacht waard, en was de rest een afvalbak (‘didactische en ascetische rommel’), en dat idee heeft heel lang doorgewerkt. Pas als men nader toeziet kan het blijken dat de ene didactiek de andere niet is, en dat ‘niet-romantisch’ (als men die oude term wil aanhouden) ongeveer een even loze verzamelcategorie is als ‘niet-Westen’. We hebben inmiddels een veel geschakeerder beeld gekregen van de middeleeuwse moraliserende literatuur, en daarmee is tevens de absolute tegenstelling met de periode van de ridderlijke verhaalkunst vervaagd, temeer daar voor die ridderroman inmiddels duidelijk is geworden dat die qua functie toch wel wat belerender is geweest en op auteursniveau geleerder (vergelijk Janssens en Gerritsen in dit boek).

De grote lijnen die hier dagen, schetsen ons kortom een veel com-

plexer beeld - ik geef toe: moeilijker om uit je hoofd te leren, want voor de schoolboekjes waren die twee blokken wel zo handig - maar het is toch winst wanneer het nieuwe beeld aanwijsbaar juist is, rijker en minder simplistisch. Als ik het goed zie, zal de toekomstige geschiedenis der Middelnederlandse letterkunde gaan breken met wat totnu toe zo ongeveer als grootste lijn door heel de eerste eeuwen van die literatuurgeschiedenis te boek stond.

III

Maar laten wij onszelf niet bovenmatig grensverleggend wanen, want medioneerlandistiek wordt toch vooral gekenmerkt door een aanmerkelijke traditie en continuïteit. Als Jonckbloet ons vandaag de dag bezig kon zien, zou hij het vak dan wel enorm veranderd vinden, maar echt geen hersenspoeling hoeven ondergaan om weer te kunnen meedoen. Het sterkst zou hij zich denk ik verwonderen over uitbreiding van het object van deze wetenschap: lang niet alleen meer schone letteren in negentiende-eeuwse zin. Trouwens: het hele idee van schoonheid heeft in de literatuurwetenschap van dit fin de siècle haar gezicht verbrand. Het zou Jonckbloet vermoedelijk verbijsteren dat zijn geliefde ridderroman, die in zijn *Geschiedenis* van 1851-1855 de helft van alle bladzijden inneemt, in de recente *Nederlandse literatuur; een geschiedenis* nog maar zo'n 15% plaatsruimte krijgt toebedeeld. Maar als hij, over zijn eerste woede heen, zou kennismaken van de argumenten die Jo Reynaert in dit boek aandraagt om juist de niet-fictionele Middelnederlandse letterkunde aandacht te geven, zou hij misschien willen erkennen dat daar iets in zit.

De titel boven dit stuk is meer dan een knipoog naar het prachtige boek van de historicus Jo Tollebeek over de geschiedbeschuwing van Nederlandse historici gedurende de negentiende en twintigste eeuw. De hoofdtitel daarvan luidt: *De toga van Fruin*, en refereert aan een citaat van Jan Romein - toch zeker niet de minste nieuwlichter, maar ook een die de nadruk legde op de continuïteit die hij in de historische vakbeoefening waarnam.

En dat is goed zo. Zoals Dostojewskij eens gezegd heeft: wij zijn allen uit de 'Mantel' van Gogol voortgekomen, zo moeten de Nederlandse historici, ook die van heden, bekennen: wij zijn allen voortgekomen uit de toga van Fruin.²³

Ofschoon een vergelijkbaar boek als dat van Tollebeek over het denken

over literatuurgeschiedeni in Nederland nog moet worden geschreven, vermoed ik dat iets dergelijks, mutatis mutandis, voor ons vak opgaat: de toga van Jonckbloet past ons nog allemaal. Binnen dit boek is dit misschien wel het meest voelbaar in de bijdrage van Goossens, die haar betekenis niet zozeer ontleent aan spectaculaire nieuwe methoden, en slechts voor een gedeelte aan het in beschouwing nemen van ‘nieuw’ materiaal, maar bovenal aan het zeer grondig en systematisch heroverwegen van vaak sinds jaar en dag bekend materiaal.

Maar ook al is dit dan veel meer een vak van evolutie dan van revolutie, er is intussen toch heel wat veranderd, zodat nu zelfs Van Mierlo nog heel wat wijzer zou kunnen worden - de man die naar verluidt de zoon van een bekende afried om zich in medioneerlandistiek te specialiseren, ‘want daar heb ik alles al over uitgezocht’. Hij moest eens weten hoe weinig de generaties na hem dát met hem eens zijn. De zeer bescheiden wijze waarop sommigen van hen in dit boek hun opvattingen presenteren, kan makkelijk de indruk doen postvatten dat zij die nieuwe inzichten zo'n beetje in de schoot geworpen hebben gekregen. Maar wie voldoende thuis is in de stand van onderzoek voordien, en weet hoe het in dit soort vakken toegaat, beseft wat er voor nodig is om, dwars tegen ingeslepen opvattingen in, te bedenken dat er wél een sterke mystieke stroming is in de vijftiende-eeuwse literatuur (zie Mertens); dat een grote krachtlijn niet in de richting van laïcisering, maar juist van spiritualisering loopt (zie Reynaert); dat Veldeke minstens zoveel in de omgeving van de Duitse keizer thuishoort als bij Maastricht en Agnes van Loon (zie Willaert), enzovoort. Dit soort vernieuwingen danken wij in de eerste plaats aan het geschoolde maar ook onafhankelijke denken dat kenmerkend is voor creatieve wetenschap.

Maar wil zulke vernieuwing ook overtuigen, dan is toch vooral het type creativiteit vereist dat wordt gevoed, en ook getoetst, door heel gedegen onderzoek, waarvoor men heel veel uren in de diepte moet kunnen en willen graven. Geen synthese kan zonder details, en ook grote lijnen bestaan nu eenmaal uit een verzameling van punten; en wil zo'n lijn goed lopen, dan is het van essentieel belang dat deze punten degelijk worden gefixeerd. Zonder dat, zou medioneerlandistiek beperkt blijven tot het herkauwen van overbekende casus en citaten, en was vernieuwing hooguit een kwestie van stilistische modernisering of blufpoker.

Dit impliceert dus dat voor dit soort arbeidsintensief diepte-onderzoek ook middelen en mogelijkheden moeten zijn. Mijns inziens is het accres aan middelen dat medioneerlandistiek, niet in de laatste plaats dankzij het NLCM-programma, in deze jaren mag beleven, voor

de bloei van dit vakgebied beslist geen *voldoende* voorwaarde geweest, maar toch ook niet veel minder dan een *noodzakelijke*. Men moet als geesteswetenschapper even slikken om, voor ons doen, zo schaamteloos om stevige onderzoekskredieten te durven vragen; het is bepaald niet enkel bij de technocratische buitenwacht dat het idee heerst dat heel veel wetenschappen uiteraard heel kostbaar zijn, maar dat het bij de alfa's wel voldoende is om een paar even belezen als bevlogen individuen vrij te laten ronddarren. Maar zóveel verschil bestaat er mijns inziens niet tussen de verschillende wetenschappen; en het succes van NLCM berust, denk ik, niet in de laatste plaats op het tamelijk simpele feit dat hier nu eens een groep medioneerlandici de kans kreeg te werken op een wijze die in heel veel wetenschappen de gewoonste zaak van de wereld is.

Als hier iets van waar is, dan betekent dat tevens dat het terwille van de consolidatie en uitbouw van ons vak van groot belang is dat wij dit hogere investeringsniveau op enigerlei wijze kunnen behouden, ja eerlijk gezegd zelfs: opschroeven. Ook de verlanglijstjes die in deze *Grote lijnen* voor toekomstig onderzoek worden ontvouwd, zijn er waarachtig lang genoeg voor. Natuurlijk: een dergelijke expansiedrift oogt veelgevraagd wanneer men ziet waarmee belangrijke nabuurvakken zich moeten bedruipen. Ook schrijver dezes vindt het heus niet vanzelfsprekend dat in Nederland de voorzieningen op het terrein der medioneerlandistiek vandaag de dag vermoedelijk een veelvoud bedragen van het totaal aan onderzoeksinspanningen op toch bepaald niet minne vakgebieden als Oudfrans, middeleeuws Latijn, Middelenegels en Middelhoogduits gezamenlijk - al blijft er uiteraard nog wel iets van waarheid schuilen in het idee van een bijzondere verantwoordelijkheid voor studie van de moedertaal.

Maar voor wij ons als medioneerlandistiek teveel gaan zitten schamen voor onze vermeende weelde, mogen wij toch ook wel met een half oog kijken naar wat er zoal, en zeker in het rijke Nederland, omgaat in heel andere wetenschappen. Onlangs presenteerde de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen de grote lijnen van een onderzoeksproject in de mariene biologie, gewijd aan de manier waarop flora en fauna van de Oosterschelde hebben gereageerd op de immense waterbouwkundige werken in die regio.²⁴ Het persbericht meldde vol trots dat hier nu sprake is van een van de best bestudeerde ecosystemen ter wereld. Dat mag ook wel, zou men zo zeggen: in totaal zijn voor dit project tien jaar lang ongeveer vijftig fulltime onderzoekers in de weer geweest. Geen sprake van, wat mij betreft, dat men ze dat zou moeten misgunnen; maar in een dergelijk licht zijn de twee miljoen gulden die NLCM mogelijk hebben gemaakt,

natuurlijk nog altijd een schijntje. De toekomst zal uitwijzen wáár tussen de navolgende beide uitersten de toekenning ervan gesitueerd zal moeten worden: als een eenmalig lot-uit-de-loterij, danwel als doorbraak naar een structureel niveau van vakbeoefening dat buiten de geesteswetenschappen niet meer dan normaal is. Maar als we spreken over het toekomstig oordeel aangaande het niveau der huidige medioneerlandistiek, is uiteraard iets anders nog veel essentiëler: niet dat men zal zeggen dat het veel, maar dat het goed was.

Eindnoten:

1. Vgl. Gerritsen 1991. Misschien het meest onrechtvaardig is om Jonckbloets voorgangers in Vlaanderen te vergeten, m.n. Jan Frans Willems. (De omgang van de Vlaamse Beweging met de Middelnederlandse letterkunde is een van de vele onderwerpen uit de vakgeschiedenis die nog op een monografie wachten, en waarschijnlijk een van de belangrijkste.)
2. Vgl. Van Oostrom 1989.
3. Jonckbloet 1868. Herdrukken: 1873, 1884-1885, 1887-1889.
4. Kalff 1906-1907.
5. Zie voor het laatste Kalff 1906-1907, dl. 1, 535 n. 17. Volgens De Vooy had Kalff de letterkunde nog nadrukkelijker in maatschappelijke context moeten plaatsen; deze geleerde is wat dat betreft een duidelijke voorloper van de moderne medioneerlandistiek. Vgl. De Vooy 1910, 71; Van Oostrom 1983, 9 en Pleij 1989.
6. Te Winkel 1908, m.n. in de tweede druk van 1922; de *ultima manus* geldt gewoonlijk als ijkpunt voor zijn visie.
7. Vgl. Gerritsen 1975, 90 die het utilitaire aspect van dit soort literatuurgeschiedenissen terecht onderbelicht noemt. Men kan zich zelfs afvragen of deze in de praktijk niet de primaire is: wie leest er ooit een literatuurgeschiedenis van koft tot koft? Hier kan men echter tegenoverstellen dat het aanbod hier de vraag bepaalt: vgl. heel andere voorbeelden als Meijer 1978 en Wehrli 1984.
8. Vgl. Te Winkel 1922, dl. 1, 441 (sprekend over 'het ziekelijke in de mystiek [...] eene beklagenswaardige geestverstoring', en 'de neiging tot woordherhaling [heeft zij] met andere hysterici gemeen'). Zie uiteraard ook de hierna vermelde kritiek van Van Mierlo 1923.
9. Zie voor de recensie Van Mierlo 1923, 149; voor zijn literairhistorische syntheses Van Mierlo 1928, 1939-1940 en 1949. Een biografie is in Van Mierlo's geval een groot desideratum, en zelfs enigermate dringend nu er nog mensen leven die hem hebben gekend. Willaert 1989 is een pleister op de wonde.
10. Zie voor kritiek Janssens 1979, Willaert 1989 en Goossens in deze bundel. Van Mierlo 1949 bespreekt *Karel ende Elegast* reeds op p. 110 e.v.; vgl. Van Mierlo 1923, 156.
11. Zie resp. Kalff 1906-1907, dl. 2, 409 en Franssen 1993.
12. Vgl. Gerritsen 1988.
13. Zie voor een gedifferentieerd beeld van deze historiografie het aanstaande proefschrift van mevr. Jeanne Verbij-Schillings.
14. Vgl. de (overigens zeer constructieve) kritiek van Willaert 1991 op Van der Poel 1989.
15. Vgl. Mertens & Willaert 1994.
16. Zie Bumke 1990.
17. Zie Kienhorst 1988 (evengoed een uiterst waardevol boek). Overigens: *waarom* is het met onze informatie over auteurs van ridderepiek zo anders gesteld dan in de nabuurlanden, of is dit gezichtsbedrog? Is het goeddeels te wijten aan de sterk fragmentarische of ook anderszins ongunstige overleveringssituatie?
18. Vgl. Van Oostrom 1992, 120-122.
19. Van Oostrom 1981.

20. Zie bijv. Van Mierlo 1949, 298 en daaromtrent.
21. Zie de inleiding van Reynaert e.a. 1994.
22. Zie voor het laatste Meijer Drees, Singeling, Meder [e.a.] 1993. Men ziet dat Maerlant hier met zijn complete oeuvre aan de aristocratie wordt toegewezen, terwijl hij voor mannen als Jonckbloet en Kalff nu juist het tweede tijdvak vlottrok.
23. Romein 1950, 247.
24. Zie *Akademie nieuws*, juni 1994, 12; vgl. ook het wetenschapskatem van *NRC-Handelsblad* dd. 29-9-1994.

Op zoek naar lijnen in de ontluikende Middelnederlandse letterkunde

J. Goossens

In 1975 publiceerde Gerritsen zijn bekende artikel ‘Geschiedverhaal of schetskaart’. De vraag naar de mogelijkheid om een door het geschiedkundige principe of anderszins geleide synthese van de Middelnederlandse letterkunde tot stand te brengen, heeft sindsdien een aantal pennen in beweging gebracht, waaronder de mijne. In 1982 heb ik betoogd dat het historische principe bij een poging tot synthese van het literaire leven vóór de rederijkerstijd niet zonder meer mag worden opgegeven. Vooral wat de periode vóór Maerlant betreft meende ik in het oosten, dat wil zeggen het Maaslands-Nederrijnlandse gebied, waarbij ik ook Brabant meende te mogen laten aansluiten, een tijdperk met een gefaseerde wereldlijke vertelkunst te herkennen. Als fases onderscheidde ik die van de *Spielmannsdichtung*, de vroeghoofse en de hooghoofse verhaalkunst, terwijl ik aannam dat het berijmde heiligenleven een constante vormde. Dit literatuurlandschap maakte naar mijn mening één geheel uit met het contemporaine Rijnlandse, maar juist de Nederfrankische vleugel van dat geheel verwerkte de hoofse impulsen uit het Franse taalgebied het eerst creatief. Die oostelijke letterkunde uit - globaal gesproken - de tweede helft van de twaalfde en de eerste decennia van de dertiende eeuw noemde ik in navolging van Jonckbloet slechts Nederlands ‘in zekere zin’. Zij vertegenwoordigt immers een taal- en een literatuurfase die ouder is dan de polarisering die in het Continentaalwestgermaanse geheel aanleiding heeft gegeven tot het ontstaan van een Nederlands en een Duits taalgebied, waarvan overigens de huidige grens dwars door dat landschap loopt. Ik nam ook aan dat er in het Rijnland al vóór 1150 een min of meer herkenbare traditie aan was voorafgegaan, die wellicht ook in het Maasgebied literaire produkten had opgeleverd.

Wat het westen betreft, hier ontbreekt ieder hard bewijs van een letterkunde in de Germaanse volkstaal vóór de dertiende eeuw. Dat die er echter op een bepaald ogenblik in die eeuw wel was en dat ze in een taal werd geschreven die een sterke dynamiek - die van het beginnende Nederlands - in oostelijke en noordelijke richting ontwikkelde, kan niet betwijfeld worden. Eveneens lijkt zeker dat deze westelijke literatuur al vrij vroeg, nog vóór het einde van de dertiende eeuw in het Rijn-Maasgebied begon door te dringen. Ik ben wel zo onvoorzichtig geweest, in verband met de Vlaamse letterkunde het woord ‘burgerlijk’ in de pen te nemen, wat ik nu, dat wil zeggen vooral

sinds de vernieuwing in het Maerlantonderzoek, niet: o argeloos meer zou durven te doen. Maar ik kom daar verderop toch nog even op terug.

Tot zover een beknopte samenvatting van mijn betoog van twaalf jaar geleden. Dat is kennelijk de aanleiding geweest om aan de aanvankelijk geplande zes thematische deelsyntheses van het symposium een uiteenzetting te laten voorafgaan over de vraag, wat we kunnen weten over hoe het allemaal begonnen is.¹ Nu was de visie die ik in 1982 ontwikkelde, eigenlijk niet zo origineel, want het idee van een oudere, niet echt Nederlandse laag in het oosten en een jongere, wel echt Nederlandse in het westen is al bij Jonckbloet te vinden en het is met een aantal nuanceverschillen door Kalff en Te Winkel overgenomen. Ook het idee van de burgerlijke oorsprong van de oudste Vlaamse literatuur staat al bij Jonckbloet. Wel waren deze ideeën wat in de vergetelheid geraakt door de literatuurgeschiedenis van Van Mierlo, wiens opvattingen grotendeels door Knuveler zijn overgenomen. Nieuw in mijn betoog was wel dat het naar aanleiding van het literaire corpus-Gysseling een visie ontwikkelde op basis van een inventaris van teksten die zeker nog vóór de veertiende eeuw zijn ontstaan. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat sommige teksten die in latere handschriften of zelfs in vroege drukken zijn overgeleverd, niet ook in de twaalfde of dertiende eeuw ontstaan kunnen zijn. Zo zou als we de *Servaas*-fragmenten niet hadden, het oudste min of meer dateerbare Nederlandse dichtwerk slechts in een afschrift van circa 1470 zijn overgeleverd, dat wil zeggen van drie eeuwen na het origineel.

Bij alle risico tot vertekening van het beeld van de oudste lagen heeft het genoemde criterium echter het voordeel dat het subjectieve willekeur bij het inventariseren uitsluit. Intussen is het literaire corpus-Gysseling voltooid. Het bevat buiten de teksten waar ik van uitging, in zijn tweede deel nog fragmenten van een tweede dertiende-eeuws handschrift van *Der naturen bloeme*. Gysselings inventaris blijkt een bijna definitief karakter te hebben. De redactie van het *Vroegmiddelnederlands woordenboek*, dat op een gesloten corpus van dertiende-eeuws materiaal is gebaseerd, heeft hem zonder schrappingen in haar bronnenlijst overgenomen en hem slechts aangevuld met het *Luikse diatessaron*, dat Gysseling zelf geneigd was in de (vroege) veertiende eeuw te dateren.² Het stamt uit de abdij van Sint-Truiden, maar de taal blijkt Brabants te zijn. Ook moeten hier de nieuwe Münchense *Servaas*-fragmenten genoemd worden, die ik in 1991 heb uitgegeven.³ Ze worden in de bronnenlijst van het *Vroegmiddelnederlands woordenboek* nog niet genoemd, maar leveren uiteraard slechts een fragmentarische versie van een tekst die in een vijftiende-eeuwse variant reeds bekend was en al tot mijn inventaris behoorde. Deze aanvullingen

veranderen het geografische en chronologische beeld van de oudste overlevering niet. Ze leggen wel een nog iets zwaarder accent op het zuidoostelijke gebied en de continuïteit van zijn literaire produktie in de dertiende eeuw.

Heeft mijn schets van 1982 stand gehouden en is ze eventueel sedertdien aangevuld en verfijnd? Directe kritiek is er geweest van De Smet, die al in 1969 een eerste synthese over de 'Oostmaaslandse epische poëzie omstreeks 1200' had gepubliceerd.⁴ Hij neigt ertoe om de literaire samenhang die ik voor de tweede helft van de twaalfde eeuw voor een gebied van Brabant tot de Moezel meende te mogen construeren, tot bescheidener proporties terug te brengen en een werk als de *Straatsburgse Alexander*, waarin zich al vroeg een streven naar vormverfijning manifesteert, los te zien van de literaire vernieuwing in het Maasland. Daarin slaat hij de rol van het bisdom Luik lager aan en herleidt het kunsthistorische Maaslandschap tot een door de goudsmeedkunst bepaalde kunstprovincie. Hij loochent echter niet dat er in de beslissende periode 1170-1190 literaire bindingen van de Maasstreek met Keulen en het Rijnland zijn geweest. Tervooren herinnert eraan dat uit bronnen van de dertiende tot de zestiende eeuw 'ein Grossraum der *niederländer*' aangetoond kan worden, die zich tegen de *Oberländer*, maar ook tegen Vlaanderen afzet. 'Er umfasst danach grob die alte Kirchenprovinz Köln mit den Suffraganbistümern Lüttich und Utrecht. Die Stadt Köln ist wirtschaftlicher Mittelpunkt, der Kölner Lehnshof politisches Zentrum.' Maar in dat complex ziet hij Brabant - waarvan het westen overigens tot het bisdom Kamerijk behoorde - apart liggen, 'da der dortige Hof wohl französisch geprägt war.' De nieuwe mode naar Frans model kwam in een relatief smalle strook aan de Maas tot stand. Zoals ook De Smet had gesteld, wijst de taal van de *Floyris*-, *Aiol*- en *Tristan*-fragmenten 'nicht ins Fringsche [sic] Zentrum Limburg.' Tervooren doet een zeer concrete uitspraak in verband met het graafschap Gelre: 'Alle diese Dichtungen könnten also in dieser Grafschaft entstanden sein.'⁵

Zie ik het goed, dan kunnen we binnen het kader van de opvatting dat er in de tweede helft van de twaalfde eeuw een Rijn-Maaslandse literatuur heeft bestaan, waarop moderne termen als 'Nederlands' en 'Duits' nog niet toepasselijk zijn, twee visies onderscheiden. De ene heeft de neiging om de grenzen van het gebied met die literatuur ruimer te trekken en is in zijn lokalisering van de literaire vernieuwing daarin vager dan de andere. De verschillen betreffen het al of niet meetellen van een Brabants gebied en de graad van vaagheid of scherpte der contouren van het gebied met de nieuwe epische vertelkunst aan Maas en eventueel Nederrijn. De verschillen in opvatting zijn door de over-

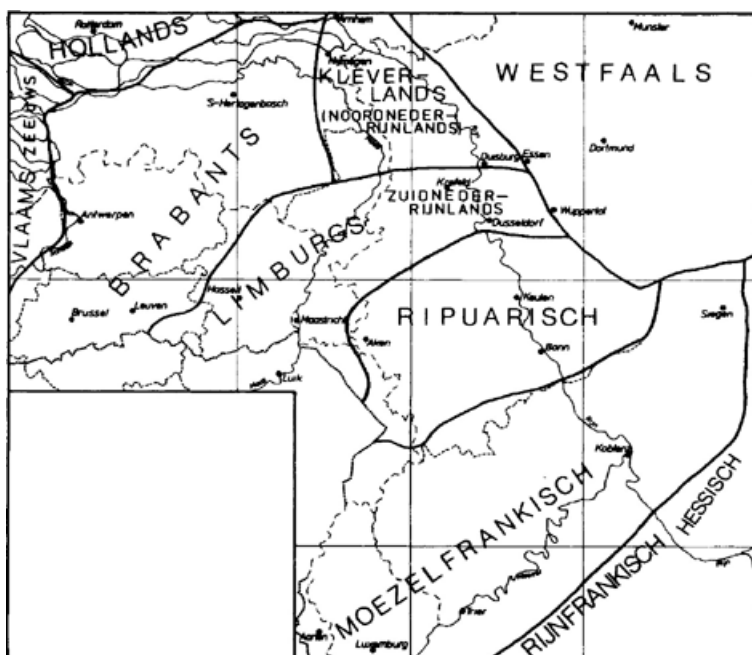

levering zelf te verklaren. Gaat men ervan uit dat het bewaarde slechts een rest representeert van een destijds omvangrijker geheel, dan kan men proberen het gebied van dat geheel en dat van een wezenlijke entiteit daarin te omschrijven op grond van wat men weet over culturele, dynastieke en politieke samenhangen. Die beschrijving zal dan uiteraard een vager karakter vertonen dan in de tweede opvatting, waarin men zich strikt beperkt tot wat er aan documenten is en een synthese maakt die haar verbanden uitsluitend daaruit afleidt, maar wel de buitenliteraire elementen verzamelt die daarbij passen en zo tot een scherper afgelijnd resultaat komt. In de veronderstelling dat de gemeenschappelijke elementen in beide visies waar zijn, kan een nieuwe handschriftenvondst in het eerste geval tot concretisering, in het tweede tot correctie van het beeld leiden.

Als we van een Rijn-Maaslands literatuurlandschap mogen spreken dat in het westen en het noorden aanvankelijk in een leegte uitliep, moeten we ons afvragen of het ook aan de andere kant contouren had, te meer daar het aannemen van verbanden aan die kant betekent dat we met een gebied te maken hebben dat in zijn middeleeuwse schrijftaal door belangrijke grenzen werd doorkruist. De literaire produktie van de ‘mittelfränkische Rheinlande’, dat wil zeggen het Ripuarische gebied rondom Keulen en Aken en het Moezelfrankische met Trier als centrum, is onlangs voor de periode 1150-1450 door Beckers onderzocht.⁶ Hij trekt een grens tussen een oudere fase, vóór 1300, en een jongere, zodat het eerste deel van zijn artikel bevat wat we nodig hebben. Beckers betreft in zijn inventarisering ook teksten die elders zijn ontstaan, maar in het Middelfrankische gebied gerecipieerd werden. Het is hem vooral om wereldlijke literatuur te doen; geestelijke teksten worden slechts ‘ausblickhaft gestreift’.

We kunnen ons afvragen of we het probleem niet gewoon verschuiven wanneer we proberen de Maas- en Nederrijnlandse literatuur van de twaalfde en dertiende eeuw met die van het aangrenzende Ripuarische en Moezelfrankische gebied te verbinden. Was er wel een literatuurgrens aan de zuid- en oostkant van het Moezelfrankisch? Beckers neemt dat impliciet wel aan, maar verklaart in zijn artikel, op de bindingen met en scheidingen van zijn Middelfrankisch literatuurlandschap met naburige gebieden niet te kunnen ingaan. Hij meent echter wel te mogen constateren

dass sich bei der Betrachtung der in unserem Raume entstandenen und rezipierten Texte mehr und mehr der Gesamteindruck verdichtet, dass sich der mittelfränkische Südteil (Moselfranken) ab der Mitte des hier darzustellenden Zeitraums [dus circa 1300, JG] zunehmend

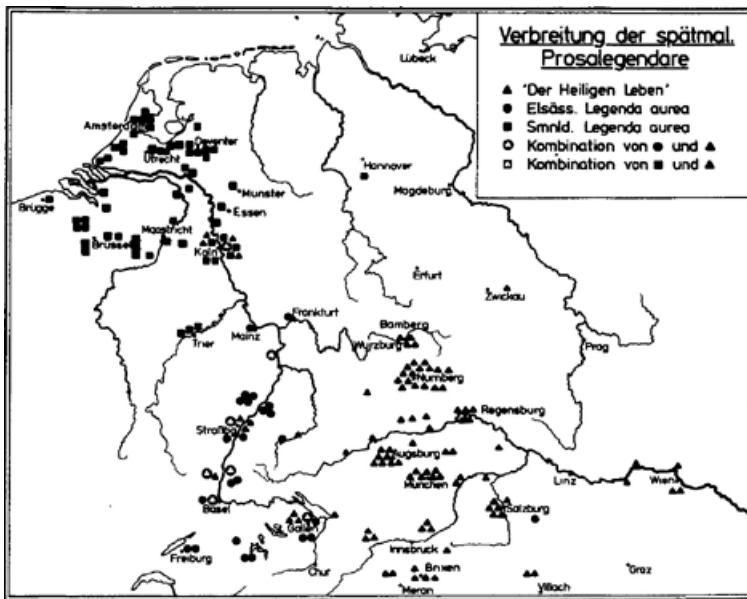
Kaart 1: Dialectgebieden van Vlaanderen tot Hessen

aus den alten Bindungen an den Norden löst und sich stärker zum hochdeutschen Süden hin orientiert, während demgegenüber im mittelfränkischen Nordteil (Ripuarien) die traditionelle Einbindung in niederlotharingische Zusammenhänge bis ans Ende des 15. Jh.s voll wirksam bleibt.⁷

Dit laatste betekent toch wel in die zin een vernieuwing, dat het begrip ‘Nederlotharings’ naar het einde van de middeleeuwen toe hoe langer hoe problematischer wordt en vervangen dient te worden door het begrip ‘Nederlands’, dat een dynamiek van het westen naar het oosten toe impliceert. Overigens waren in de vijftiende eeuw de verbindingen van het Moezelfrankische cultuurcentrum Trier met het noordwesten nog niet verbroken, terwijl het Ripuarische Keulen toen al duidelijk Hoogduitse invloeden verwerkte. De kaart van W. Williams-Krapp over de verspreiding van de drie voornaamste laatmiddeleeuwse prozalegendaria in de volkstaal laat dit duidelijk zien. Die illustreert overigens ook mooi hoe Nederlandse teksten in de Nederduitse relatieve leegte, die door geen taalgrens van de Nederlandse dynamiek gescheiden was, konden doorstoten.

Ik heb getracht aan de hand van de studie van Beckers de Middelfrankische teksten uit de twaalfde en dertiende eeuw te inventariseren en daarbij hetzelfde criterium gebruikt als in mijn artikel van 1982, dat wil zeggen het moet gaan om handschriften of handschriftfragmenten die nog uit die tijd stammen. Enkele teksten die Beckers op grond van andere criteria er nog bij neemt, vielen op die manier af. De lacunes op het gebied van de geestelijke literatuur heb ik getracht aan te vullen aan de hand van de lijst waar Zelissen in zijn dissertatie mee heeft gewerkt. Deze heeft ‘für die Zeit bis 1300 Vollständigkeit angestrebt’, maar zijn lokaliseringen en dateringen doorgevoerd op grond van soms erg oude secundaire literatuur.⁸ Ik heb de opgaven van beide auteurs vergeleken met en aangevuld met die uit het nieuwe *Verfasserlexikon* en occasioneel met die van andere bronnen. In geval van tegenspraak of verschillen in precisie van de lokalisering en datering heb ik in de regel de voorkeur gegeven aan de mening van Beckers (die soms steunt op het oordeel van Thomas Klein). Toch kan ik mij niet van de indruk ontdoen dat die in geval van twijfel tussen een Moezelfrankische en een Rijnfrankische lokalisering een neiging vertoont om de voorkeur te geven aan het Moezelfrankisch.

Over de opbouw van de tabel het volgende: in mijn bronnen worden enkele teksten zonder verdere precisering als Middelfrankisch gekarakteriseerd, wat een benaming voor het geheel van het Ripuarisch en het Moezelfrankisch is. Ik ben onder andere daarom verplicht geweest,

Kaart 2: Verspreiding van de laatmiddeleeuwse prozalegendaria (Williams-Krapp 1986, 376)

tabel 1: Middelfrankische teksten tot circa 1300

	RIPUARISCH	MIDDELFRANKISCH	MOEZELFRANKISCH
1. 12de eeuw	Von Christi Geburt		
2.			Gothaer Fiebersegen
3.			Arnsteiner Marienleich
4.		Mittelfränkische Reimbibel, Fr. A (←)	
5. ca. 1170			Armer Hartmann (V)
6.			a. Tobias b. Tagzeitengedicht c. Spruchdichtungen
7.	a. Werner vom Niederrhein b. Gedichte des Wilden Mannes		c. Kölner Morgensegen d. Ältere niederrheinische Marienklage
8. einde 12de e.		König Rother H (←?)	
9. ca. 1200	Rolandslied, Fr. E. (←)		
10. begin 13de e.		Herzog Ernst, Praagse Fr. (←)	
11. 1ste h. 13de e.			Albanus (V)
12. 13de eeuw			Idsteinder Sprüche der Väter
13. vóór 1250	Rheinisches Marienlob		
14. ca. 1250		Prosa-Lancelot, Fr. M.	

15. 1260-80 Karl und Galie, Fr. B.
16. einde 13de e. Karl und Galie, Fr. D/R/U/W
17. Karl und Galie Fr. K.
18. Flors und Blanceflors, Mühlheimer Fr. (V)
19. Parcheval, Praags Fr. (←)
20. a. Willehalm, Koblenzer Fr. (←)
b. Herzmere, Koblenzer Fr. (←)
21. ca. 1300 Karl und Galie, Fr. H.
22. Morant und Galie, Fr. M (V)
23. Wandelart
24. Reimchronik Köln
25. Verfasser Göllheim:
a. Böhmenschlacht
b. Schlacht Göllheim
c. Minnehof
26. Verfasser Göllheim:
a. Turnier
b. Ritterpreis
c. Ritterfahrt

de teksten, die zo goed en zo kwaad mogelijk chronologisch gerangschikt zijn, over drie in plaats van twee kolommen te verdelen. Documenten die nog door moderne filologen zijn onderzocht, maar sedertdien zijn vernietigd (onder andere door de Straatsburgse brand van 1870) of zoek zijn geraakt, zijn door toevoeging van een (V) gekenmerkt. Middelfrankische afschriften van werken die elders zijn ontstaan, zijn herkenbaar aan een toegevoegde pijl tussen haakjes. Teksten die in hetzelfde handschrift staan, zijn onder één nummer met behulp van letters gerangschikt. Voor het speciale geval nr. 7/13 zie beneden.

Mijn werkwijze levert enkele verrassingen op. Zo is de als Hessisch-Rijnfrankische bewerking gekarakteriseerde Straatsburgse versie van de *Alexander* van de Pfaffe Lambrecht niet opgenomen, maar de *Rede van deme gelouven* van de Arme Hartmann uit hetzelfde verloren handschrift wel (nr. 5). Deze tekst zou immers ‘am moselfränkischen Südsaum’ zijn ontstaan.⁹ Als Beckers de naam van het werk juist citeert, is die inderdaad goed Middelfrankisch. Maar in Kunzes artikel in het *Verfasserlexikon* staat *von* in plaats van *van* en *gelouben* in plaats van *gelouven*, en dat is goed Rijnfrankisch. Verder ontbreekt het Stargardse *Tristrant*-fragment in de lijst, omdat het zou gaan ‘um die schon für Eilharts Original anzusetzende, für nd. Autoren des 12./13. JH.s typische mitteldeutsch-niederdeutsche Mischsprache’, en dat niettegenstaande het *Tobias*-fragment en zijn aanhangsels, die uit hetzelfde handschrift stammen, wel zijn opgenomen (nr. 6).¹⁰ Van de drie handschriften van de *Mittelfränkische Reimbibel* is er slechts één opgenomen, en wel van een pijl voorzien (nr. 4), omdat het werk zelf een schepping zou zijn ‘eines niederdeutschen (niederfränkischen, westfälischen oder ostfälischen) Dichters.’¹¹ Verder ontbreekt de *Graf Rudolf*. Sanders heeft met zijn lokalisering te Keulen kennelijk geen navolgers gevonden. Van de zogenoemde *Spielmannsepen* met hun grotendeels jonge overlevering blijft weinig over, namelijk een handschrift van *König Rother*, waarmee lokaliseringproblemen verbonden zijn (nr. 8), en de Praagse fragmenten van versie A van *Herzog Ernst* (nr. 10), en wel met een pijl, omdat het gedicht zelf ‘von einem rheinfränkisch-hessischen Dichter stammt.’¹² Merkwaardig is tenslotte de tegenspraak tussen Beckers' karakterisering van de gedichten van Wernher vom Niederrhein en van de zogenoemde ‘Wilde Mann’ als Ripuarisch (nr. 7a en b), en die van de uit hetzelfde deel van hetzelfde handschrift stammende *Kölner Morgensegen* en *Ältere niederrheinische Marienklage*, die ik via het boek van Zelissen heb geïn-

ventariseerd (nr. 7c en d), als Moezelfrankisch. Deze worden samen met de eerstgenoemde in het *Verfasserlexikon* door Honemann Middelfrankisch en door Masser ‘süd-mfrk.’, dat wil zeggen Moezelfrankisch genoemd. De tegenspraak kan meer dan één oorzaak hebben. Het handschrift stamt als zodanig uit het kartuizerklooster Sint-Barbara in Keulen. Daaraan dankt de *Morgensegen* wel zijn naam. De codex bestaat uit twee delen, die pas secundair zijn samengebonden. Het eerste deel, dat jonger is, bevat het *Rheinisches Marienlob* (nr. 13), een Ripuarische tekst. Voor de teksten 7a en b uit het tweede deel neemt Zelissen de karakterisering ‘mfrk. mit Spuren einer südlicheren Mundart’ van Ehrismann over.¹³

De tekst waarmee de lijst had kunnen beginnen, het tussen 1076 en 1126 ontstane *Annolied*, is niet opgenomen omdat het verloren handschrift door Martin Opitz is uitgegeven in 1639, lang vóór de ontwikkeling van de moderne filologie, en het gedicht overigens niet zeker van een Rijnlands dichter is. In de lijst staan verder geen elders ontstane afschriften of bewerkingen van teksten die zeker, waarschijnlijk of misschien in het Middelfrankische gebied zijn gedicht, zoals het Rijnfrankische *Tundalus*-fragment of de Middelhoogduitse versie van de *Brandaan* (en uiteraard ook niet de Middelnederlandse en Middelnederduitse *Brandaan*-handschriften, die jonger zijn).

Het resultaat van mijn classificatiepoging heeft mij verrast. Het vertoont een zeer duidelijke chronologische en geografische structuur. Wat er uit de twaalfde eeuw is bewaard, stamt overwegend uit het Moezelfrankische gebied. Op grond van wat hierboven over nr. 7 is gezegd, zou het Moezelfrankisch overwicht nog sterker kunnen zijn dan uit de tabel blijkt. Als we er bovendien rekening mee houden dat het origineel van een belangrijke tekst, het *Alexander*-gedicht van de Pfaffe Lambrecht, ook Moezelfrankisch moet zijn geweest, dan staat Ripuarië in vergelijking daarmee bijna met lege handen. Daar is wel aan toe te voegen dat die *Alexander* het beeld dat de andere teksten opleveren, lichtjes vertroebelt. Deze hebben immers allemaal een religieus karakter: er zit bijbelse geschiedenis bij, al of niet met typologische interpretatie en in paraenetische toon (nr. 1, 4 en 6a), er zijn traktaten met paraenetische bedoeling (nr. 5, 6b, 7a en b), een lofgedicht voor Maria (nr. 3) en een Mariaklacht (nr. 7d), een paar christelijke afroepingen van een zegen met magische elementen (nr. 2 en 7c). De *Alexander* wordt echter door De Boor gekarakteriseerd als een ‘Zwitter’, waarin de lof op de wereldse held doordrongen is van de vanitas-gedachte.¹⁴

Tegen 1200 vindt dan een radicale verschuiving plaats. Van dan af is het bewaarde in grote meerderheid Ripuarisch. Het gaat daarbij zeer

overwegend om wereldlijke epiek met ridders als helden. In het Moezelfrankische gebied zijn er nog een paar uitlopers met religieuze teksten: fragmenten van een *Albanus*-legende (nr. 11) en een verzameling moraliserende spreuken van kerkvaders en uit de bijbel (nr. 12). Aan het begin van de overlevering der ridderepiek staan twee teksten die tot de *Spielmannsdichtung* gerekend worden (nr. 8 en 10). Dan is er de opvallend sterke vertegenwoordiging van verhalen rond Karel de Grote, beginnend met een fragment uit een bewerking van het *Rolandslied* van de Zuidduitse Pfaffe Konrad (nr. 9), waar verscheidene decennia later vier fragmentarisch bewaarde handschriften van *Karl und Galie* (nr. 15, 16, 17 en 21) en een fragment van *Morant und Galie* (nr. 22) op volgen. Deze zijn wel alle ouder dan de *Karlmeinet*-compilatie, die vermoedelijk al vroeg in de veertiende eeuw tot stand kwam en waarin ook onze *Karel ende Elegast* is verwerkt. De literaire belangstelling voor de grote keizer, die in 1165 in het Ripuarische Aken heilig was verklaard, blijkt dus enerzijds uit het werk van dichters uit de streek zelf, anderzijds uit de overname en bewerking van teksten uit andere gebieden (Zuid-Duitsland, de Nederlanden) in die streek. Het is niet uitgesloten dat nr. 18, het Mülheimer fragment van een bewerking van het verhaal van *Floris ende Blancefloer*, de veronderstelde grootouders van Karel de Grote, eveneens als een uiting van deze belangstelling mag worden beschouwd. Beckers wijst erop dat *Karl und Galie* als een duidelijke *adaptation courtoise* van een *chanson de geste* te beschouwen is. Maar ook het hoofse genre par excellence, de Arturepiek, is vertegenwoordigd, zij het minder sterk, met een *Prosa-Lancelot*- en een *Parcheval*-fragment (nr. 14 en 19). Hier wordt westelijke, Nederlandse invloed aangenomen. Wat het eerste betreft heeft zopas Klein betoogd dat de stelling van Tilvis over een Ripuarische oorsprong niet voldoende gefundeerd is.¹⁵ Een precieze lokalisering op basis van taalkenmerken blijkt zeer moeilijk te zijn, omdat het fragment in het geheel van de Middelfrankische teksten een zeer geïsoleerde indruk maakt. Alles samengenomen neigt Klein er eerder toe, deze tekst in het Moezelfrankische gebied te lokaliseren; in zijn slotzin noemt hij dat ‘niet unwahrscheinlich’. In de tabel heb ik hem in de Middelfrankische kolom ondergebracht. De kenmerken van de Nederlandse voorganger, die Klein uit het Rijnlandse fragment opdelft, lijken mij niet preciezer lokaliseerbaar, zodat dit laatste geen indirecte hulp kan bieden bij een poging tot reconstructie van het vroegste hoofse-epische landschap in onze streken.

De teksten die er aan het einde van de dertiende eeuw in het Rijnland nog bijkomen, zijn voor onze doelstelling minder interessant. Er is groeiende invloed van de Zuidduitse literatuur (nr. 20a en b), er ont-

staan riddernovellen (nr. 23), rijmkronieken (nr. 24) en berijmde verhalen van historische gebeurtenissen (nr. 25a en b), lofgedichten op ridders, verwant met de ererede (nr. 26a en b) en varianten van *Minnereden* (nr. 25c en 26c). Alles samengenomen is het zeer opvallend dat Trier met zijn uitstralingsgebied aan de doorbraak van de ridderlijke vertelkunst met al haar varianten in het Keuls-Akense areaal niet geparticipeerd blijkt te hebben.

En hoe zit het aan de andere kant van dat areaal, aan Maas en Nederrijn en eventueel ook in Brabant? Dat gebied doet wel mee en lijkt zelfs in meer dan één opzicht een voortrekkersrol te vervullen. Om te beginnen is het lang niet zeker dat het wat de religieuze literatuur betreft veel impulsen uit het naburige Ripuarië heeft ontvangen. Het fragment van het Keulse *Von Christi Geburt* (nr. 1) wordt weliswaar door Papp in het *Verfasserlexikon* nog in de eerste helft van de twaalfde eeuw geplaatst, maar Beckers spreekt van de tweede helft, en uit het midden daarvan stamt Veldekes schepping van de *Servaas* (Nederlandse tabel nr. 1), die met zijn regelmatig verzen en zijn zuivere rijmen veel moderner is (om van de structuur van het werk nog te zwijgen).¹⁶ De Nederrijnse *Floyris*-fragmenten (nr. 2) zijn ten minste een halve eeuw ouder dan de Ripuarische. De *Aiol* (nr. 3) wordt als vertegenwoordiger van het *chanson de geste* in Ripuarië slechts voorafgegaan door een fragment van het *Rolandslied*, dat veel ouderwets is. Ik mag er hier nog eens aan herinneren dat niet de Kopenhaagse *Lutgart* (nr. 11), waar de laatste tijd steeds weer naar wordt verwezen, maar wel de Limburgse *Aiol* ons oudste epos in vrij regelmatige jambische viervoeters is. Zoals de *Floyris* en de *Aiol* gaat ook het niet geïdentificeerde episch fragment nr. 4 op een Franse bron terug, wat uit de namen blijkt. Ook de Arturepiek blijft niet ten achter: het *Tristant*-fragment nr. 5 blijkt uit dezelfde tijd te stammen als het Ripuarische fragment van de *Prosa-Lancelot*. Als we er Brabant bij betrekken, kunnen we er de *Wrake van Ragisel* (nr. 9) aan toevoegen. Tot een eind in de tweede helft van de dertiende eeuw is het overigens al vertaling van Franse ridderepiek wat de klok slaat: ook het fragment van de avonturenroman *Boeve van Hamtone* (nr. 8) is hier aan toe te voegen, en er is ook nog eens op te wijzen dat het Ripuarische *Parcheval*-fragment en ook het *Prosa-Lancelot*-fragment op Nederlandse originelen teruggaan.

De Franse epische mode heeft zich met haar spectrum van subgenres aan Maas en Nederrijn vroeger doorgezet dan in Ripuarië, wat eigenlijk geen nieuws is, want de lotgevallen van Veldekes *Eneide* zijn genoegzaam bekend. Het *Rolandslied*-fragment is geen tegenbewijs, want dat gaat op een Hoogduitse *Vorlage* terug. Het laat wel samen

Tabel 2: Nederlandse (Nederfrankische) teksten tot circa 1300

	LIMBURG- NEDERRIJN	BRABANT	VLAANDEREN HOLLAND
1. ca.	1200 Sente Servas		
2. 1e kwart 13de e	Floyris		
3. ca. 1220-40	Aiol		
4. 1ste helft 13de e	Episch fragment		
5. midden 13de e	Tristant		
6.	Nederbergse recepten		
7. kort na 9.3.1253	Noordlb. gezondheidsr.		
8. ca. 1260-70		Boeve van Hamtone	
9. ca. 1260-80		Wrake van Ragisel	
10.		Nibelungenlied	
11. ca. 1270		Kopenhaagse Lutgart	
12. ca. 1260-80	Reinaert G.		
13. (kort voor) 1287			Naturen Bloeme D
14. 4e kwart 13de e			Naturen Bloeme M
15.	Reinaert E.		
16. (kort na) 1290			Enaamse codex
17. 4e kwart 13e e			Perchevael
18.		Reinout van Montalbaen	
19. ca. 1290-1300			Minnedichten Ter Doest

20. eind 13e e   Alexiuslegende
21.   Wisselau
22. ca.   Rijmbijbel
1290-1300
23.   Bestiaire
                            d'amour
24. eind 13de e Amsterdamse
                            Kerstine/Lutgart

met de vrij talrijke fragmenten van Karel-epen zien dat er in Ripuarië een bijzondere belangstelling voor de figuur van Karel de Grote bestond. Aan zijn westrand was die echter niet afwezig, zoals blijkt uit de overlevering van *Karel ende Elegast* en van het Nederlandse *Roelandslied*, die echter jonger is. Van de vijf fragmentarisch bewaarde handschriften van *Karel ende Elegast* zijn er drie Limburgs. Twee van de vijf *Roelandslied*-fragmenten zijn in Limburg gevonden en een ervan is zeker ook in Limburg geschreven.¹⁷ Er is verder nog op te wijzen dat de *artes*-literatuur in de volkstaal aan Maas en Nederrijn rond het midden van de dertiende eeuw al is vertegenwoordigd (nr. 6 en 7), maar in Ripuarië voor die tijd nog niet is geattesteerd.

Belangrijker lijkt mij de volkstaalliteratuur in verband met de mystieke vrouwenbeweging, die zoals bekend haar uitgangspunt in het bisdom Luik heeft gehad, met een zwaartepunt in Zuid-Brabant. Het oudste proza in het Nederlands is vermoedelijk religieus-mystiek proza geweest, maar de handschriften met de teksten van Beatrijs van Nazareth en Hadewijch zijn jonger dan de periode die ons hier bezighoudt. Wel vinden we al twee handschriften met berijmde levens van zulke vrouwen in onze lijst (nr. 11 en 24). Er zijn echter getuigenissen van het bestaan van teksten in de (Romaanse en/of Germaanse) volkstaal in deze kringen, die opklimmen tot in de late twaalfde eeuw.¹⁸ Van de enige dertiende-eeuwse Ripuarische religieuze tekst in onze Middelfrankische lijst, het *Rheinisches Marienlob* (nr. 13), een gedicht van meer dan vijfduizend verzen, zegt Honemann in het *Verfasserlexikon*:

Die Voraussetzungen für ein derartiges Werk waren im niederrheinisch-niederländischen Raum in besonderem Masse gegeben. Das 'Rh.M.' ist so auch im Kontext der frühen Frauenmystik (Beatrijs von Nazareth, Hadewijch) und vermutlich auch der Beginnenbewegung zu sehen.

Overzien we het geheel, dan kunnen we zeggen dat het gebied aan Maas en Nederrijn, waartoe eventueel ook Brabant moet worden gerekend, naar het einde van de twaalfde eeuw toe en in de dertiende eeuw een innovatief literatuurlandschap heeft gevormd, dat zijn voorbeelden uit de aangrenzende *Romania* haalde. Dat er een worteling in een gemeenschappelijk literair verleden met Ripuarië is geweest, blijkt nauwelijks uit de teksten, tenzij men die door een verbinding van de *Wisselau*-fragmenten (nr. 21) met de Rijnlandse getuigenissen van de *Spielmannsepik* zou zoeken. Raadselachtig zijn wel de resten van een Brabantse omzetting van het *Nibelungenlied* (nr. 10). Verder zou de Middelnederlandse bewerking van de *Brandaan* het ontbreken van evidentie voor een

oostwestbeweging in de dertiende-eeuwse documenten enigszins kunnen compenseren. De indicaties van de omgekeerde beweging zijn echter duidelijk sterker.

Maar kunnen we dan wel spreken van een Rijn- en Maaslands literatuurlandschap waarin de noordwestrand met een hoofse epische vernieuwing is begonnen, of zelfs maar van een Rijnlands literatuurlandschap waartegen die vernieuwing zou hebben aangeleund? De Smet houdt de eerste veronderstelling slechts voor een hypothese zolang de toewijzing van de vleugel aan Maas en Nederrijn aan dit landschap slechts op het Munsterbilzense vers *Tesi samanunga* kan steunen, en daarmee heeft hij geen ongelijk.¹⁹ Maar zelfs de tweede veronderstelling vindt in de feiten weinig steun, omdat de tekstgetuigenissen voor Ripuarië te schaars en onzeker uitvallen en een gesloten overlevering er te laat inzet. Wel lijkt de invloedssfeer van Trier bij religieuze teksten een zekere continuïteit van al ten minste sedert het midden van de twaalfde eeuw te vertonen, maar dat is juist het gebied dat het verst van Limburg en de Nederlanden af ligt en door zijn ligging het meest ontvankelijk moet zijn geweest voor impulsen vanuit het Duitse zuiden. Er is kennelijk voor het Rijnland nieuw en grondiger taalkundig onderzoek van de overlevering van de Middelfrankische *Rijmbijbel*, van *König Rother* en van versie A van *Herzog Ernst* nodig om vastere grond onder de voeten te krijgen.

Aan een aanzet van een schriftcultuur in de volkstaal in het Karolingische kerngebied met zijn uitvalsbasis aan de Ruhr naar de nog maar pas bekeerde Westfalen in de Karolingische en post-Karolingische periode hoeft intussen niet getwijfeld te worden, ook al blijkt de overlevering van de *Heliand* geografisch disparater te zijn dan vroeger werd gedacht. Immers, van het voornaamste *Heliand*-handschrift, de Monacensis, weten we nu dat het te Corvey aan de Weser is geschreven, en de Straubinger fragmenten van een ander handschrift vertonen te veel ingweonismen om uit het genoemde kerngebied te kunnen stammen.²⁰ Maar tussen de post-Karolingische teksten en de aarzelende nieuwe inzet van een overlevering in de volkstaal in het Rijnland gaapt een kloof van tenminste anderhalve eeuw. Daar in die tussenliggende periode ook in andere gebieden de aanzetten tot schriftelijk gebruik van de volkstaal verdwijnen of teruglopen, is er geen reden om voor het Rijn- en Maasland een continuïteit te postuleren die slechts door de toevalligheden van de overlevering niet meer zichtbaar zou zijn.

Mijn analyse van de inventaris der oude tekstgetuigen in het gebied aan Maas en Nederrijn en zijn samenhang met die van het aangrenzende Middelfrankische gebied heeft dus niet zozeer grote als wel nogal vage lijnen opgeleverd, waarin nochtans een chronologische

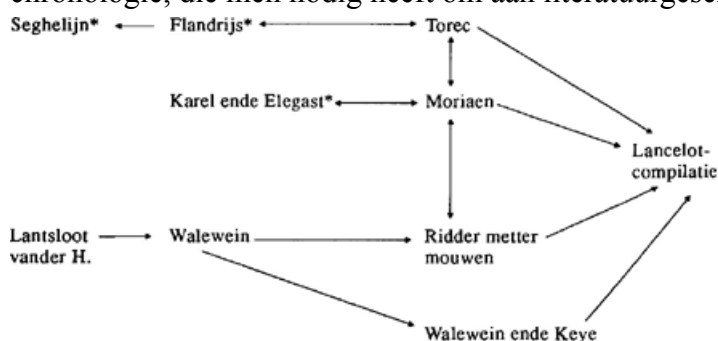
aanzet is te herkennen. En deze steekt duidelijk af tegen het chronologische en thematische beeld dat de dertiende-eeuwse westelijke, vooral Vlaamse overlevering oplevert. Maar juist in dat westen, waarbij Brabant zich aansluit, komt dan de Middelnederlandse letterkunde tot ontplooiing. Het aantal teksten waarvan men kan vermoeden dat het nog in de dertiende eeuw is ontstaan, lijkt er een veelvoud uit te maken van de schrale oostelijke inventaris. Gerritsen houdt tussen Veldeke en Maerlant slechts een handvol werken voor dateerbaar, wat hij als te weinig beschouwt om er een chronologie van de letterkunde der dertiende eeuw aan op te hangen. Hij lijkt mij daarbij vooral aan westelijke teksten te denken. In het eerste deel van Te Winkels *Ontwikkelingsgang*, toch een werk dat zich in dit verband als bron opdringt, heb ik zelfs die handvol niet bij elkaar kunnen sprokkelen. Wat ik er wel vrij vaak in gevonden heb, zijn *termini ad quem*, soms ook *termini a quo*.²¹ Verder werd ik eraan herinnerd dat er enkele betrekkelijk nauwkeurig te dateren werken bestaan zoals Maerlants *Spiegel historiael*, Heelu's *Jeeste van de slag bij Woeringen*, *Van den levne Ons Heren* en andere, waarin voortbrengselen van letterkunde genoemd worden die op dat ogenblik al bestaan moeten hebben. Te Winkel heeft wel gewaarschuwd:

Vindt men van de romans niet uitdrukkelijk gezegd, dat zij in het Dietsch geschreven waren, dan heeft men evenveel recht om aan Fransche als aan Nederlandsche werken te denken, terwijl bovendien in de kringen, waaruit de dichters voortkwamen, de helden der Fransche romans zóó bekend waren, dat iemand zeer goed hunne namen kon vermelden zonder juist zelf de romans gehoord of gelezen te hebben.²²

Maar toch ontstaat op die manier een beeld - weliswaar een zeer troebel beeld - van wat er zo tussen circa 1270 en 1290 bekend was.

Maar er is meer. In zijn artikel van 1984 'Hoe snel dichtten middeleeuwse dichters?' publiceerde Van Oostrom een lijst van twintig Middelnederlandse literaire werken met hun Latijnse of Franse voorganger en met zowel voor de bron als voor de Middelnederlandse bewerking een jaartal of een wat vagere datering erbij. Bij de Nederlandse chronologie gaat het in zes gevallen om data in de produktie van Maerlant; de andere werken behoren bijna allemaal tot de ridderepiek. Van Oostrom schrijft er wel bij: 'de dateringen zijn in (vrijwel) alle gevallen (boud) benaderingen', maar ik kan hem er toch moeilijk van verdenken er systematisch met zijn pet naar te gooien.²³ Zijn oudste datering is die van *Renout van Montalbaen*: circa 1220, met twee

uitroepetekens, maar het merendeel plaatst hij rond het midden en in de tweede helft van de dertiende eeuw. Belangrijker vind ik in hetzelfde artikel een schema, dat hij het ‘web van de Middelnederlandse Arturroman’ noemt. Ik neem daarbij de volgende uitleg van hem over: ‘Uitgaande van de huidige stand van het onderzoek is een pijl getekend waar een tekst een andere beïnvloed lijkt te hebben (in twee richtingen waar nog onduidelijk is welk van beide teksten de prioriteit toekomt).²⁴ Wat hier als een web wordt voorgesteld, vertoont mijns inziens nog duidelijker kenmerken van een andere structuur, namelijk van een stroom. En het is evident dat het ideale web, dat wil zeggen dat waarin slechts pijlen met één punt voorkomen - want dat is er een waarin alle afhankelijkheidsproblemen zijn opgelost -, een stroom is. Daarin kunnen weliswaar complicaties in de beweging voorkomen, maar de algemene richting van de stroom is duidelijk: hij gaat met de tijd mee, het is de stroom van de chronologie, die men nodig heeft om aan literatuurgeschiedschrijving te doen.

* Het betrokken werk is geen Arturroman

Tabel 3: Het web van de Middelnederlandse Arturroman

De intertekstuele benaderingswijze heeft zich in de jaren tachtig in de medioneerlandistiek een plaats veroverd. Een belangrijk boek waarin op die manier gewerkt wordt, houdt zich juist bezig met ridderepiek: J.D. Janssens, *Dichter en publiek in creatief samenspel* (1988). En de lijn wordt tot vandaag doorgetrokken, getuige het recente boek van

Besamusca over drie centrale teksten in Van Oostroms schema: *‘Walewein’*, *‘Moriaen’* en de *‘Ridder metter mouwen’*, waarin aan de lijn tussen de twee laatstgenoemde romans de bovenste pijlpunt verdwijnt, en verder andere lijnen worden getrokken. De uitwerking van intertekstuele relaties verloopt lang niet altijd zonder problemen, zoals zopas nog eens is gebleken uit Winkelmanns recensie van Janssens' bijdrage aan het boek over *De ongevallighe Lanceloet*, maar ik heb wel de indruk dat er in een soort processie van Echternach vooruitgang wordt geboekt. En dat is ook een literairhistorische vooruitgang. Het zou weliswaar van een al te enge visie getuigen, de problemen van intertekstualiteit tot die van een relatieve chronologie te herleiden, maar het valt niet te loochenen dat intertekstualiteit relatieve chronologie vooropzet. Deze werkwijze lijkt mij bovendien een methodische stap vooruit in vergelijking met wat in onze handboeken van literatuurgeschiedenis te vinden is. Er wordt namelijk niet telkens alleen de vraag gesteld of een werk b vóór of na een werk a geschreven is, maar a en b worden met c, d, e ... n tot een groter geheel verbonden, wat niet alleen supplementaire evidentie, maar ook structurele mogelijkheden tot falsificatie kan opleveren. In onze literatuurgeschiedenissen maken de behandelingen van de Middelnederlandse epische werken daarentegen sterk de indruk van een soort diamontages: het ene plaatje komt na het andere en het waarom van de volgorde is lang niet altijd duidelijk. Ik vermoed dus dat via het onderzoek van de intertekstualiteit zich in het produktiefste genre van onze dertiende-eeuwse en vroeg veertiende-eeuwse letterkunde hoe langer hoe duidelijker een ontwikkelingsgang zal aftekenen, die niet de naam Potemkin-dorp verdient.²⁵ En daarin lijkt mij Brabant duidelijk mee te spelen.

Er is de laatste tijd nogal nadruk gelegd op de franstaligheid van het Brabantse hof, waar Hendrik III Franse minneliederen vervaardigde, Franse trouvères ontving en geruime tijd verblijf verschaftte aan Adenet le Roi. Anderzijds zijn er aan het Brabantse hof of gewoon in Brabant onder diens zoon Jan I en misschien ook al onder Hendrik III zelf een aantal Nederlandse werken ontstaan, waarvan Janssens op p. 210 van zijn boek een lijst geeft. Hij spreekt van een labiel evenwicht tussen de door de Brabantse adel gebruikte volkstalen, dat onder Hendrik III iets sterker in de richting van het Frans zou zijn overgeheld.²⁶ We zijn hier in de westelijke periferie van het Heilige Roomse Rijk, die van de Vogezen tot de Schelde een aanzienlijke strook Romaans taalgebied omvatte. (In Brabant is territoriaal gezien echter het Romaanse aandeel bescheiden.) Daarin heeft in de dertiende eeuw, bijvoorbeeld ook in het prinsbisdom Luik, een politieke omoriëntatie naar het westen, dat wil zeggen naar Frankrijk plaats. Voor Brabant

impliceert dat vooral een nauwer contact met Vlaanderen.²⁷ Dat betekent ook, dat wanneer in Vlaanderen een Nederlandse schrijftaal en een Nederlandse literatuur tot ontwikkeling komen, deze een uitwerking hebben op Brabant. P. de Ridder heeft in 1980 een interessante analyse van het taalgebruik in de oorkonden van de hertogen Jan I en II doorgevoerd. Het gebruik van het Latijn overweegt nog. In oorkonden verleend aan edelen uit het franstalige deel van het hertogdom wordt daarnaast het Frans gebruikt, in oorkonden voor edelen uit het nederlandstalige deel gedeeltelijk Frans, gedeeltelijk Nederlands. In stukken die zich tot de burgerij richten, is de verdeling veel duidelijker: Frans voor het Franse en Nederlands voor het Nederlandse taalgebied. Is er dan toch iets burgerlijks aan de dertiende-eeuwse Nederlandse letterkunde?

Tegen de achtergrond van het eerste deel van mijn uiteenzetting is echter niet zozeer de vraag interessant, in welke taal zich Brabants adellijke cultuurproductie in de tweede helft van de dertiende eeuw voltrok, maar wel in het begin van die eeuw of nog een paar decennia vroeger, toen die oriëntatie naar het westen nog niet zo duidelijk was en de nieuwe literatuur aan de Maas opbloede. Kijken we naar de hertogelijke huwelijkspolitiek, dan beleven we afgezien van het bekende feit dat Hendrik III en Jan I met franssprekende prinsessen waren getrouwd, een verrassing. Godfried III, die aan de macht kwam in 1142, huwde in 1155 een eerste maal met Margaretha, dochter van de Limburgse graaf Hendrik II en een tweede maal na 1172 met Imagina, dochter van Lodewijk I van Loon, dat wil zeggen met een dochter van de opdrachtgeefster van Veldekes *Servaas* en een zuster van de Agnes die verantwoordelijk wordt geacht voor de inplanting van de Servatiuscultus in Beieren. Ze is na de dood van haar man nog abdis geworden in Munsterbilzen. Hendrik I trouwde tweemaal, telkens met een Franse prinses, Hendrik II eveneens tweemaal, telkens met een Duitse.²⁸ Met deze feiten is natuurlijk niet aangetoond dat vóór Hendrik III of vóór Hendrik I aan het Brabantse hof een germaans- of nederlandstalige literatuur heeft gebloeid. Wel hebben we een sterke indicatie voor de stelling dat, als daar rond 1200 een literaire produktie heeft bestaan, deze waarschijnlijk een samenhang met het Maasland heeft vertoond. Ik zie dus geen reden om mijn vroegere stelling van een oude literaire samenhang van Brabant met het oosten, die al vrij vroeg door een westelijke beïnvloeding doorbroken werd, op te geven.

Aan het einde van mijn betoog wil ik nog even aanstippen dat ik een aantal punten uit mijn oorspronkelijke plan niet heb behandeld. Aan de vroegste fase van de Middelnederlandse literatuur waar we op grond

van het bewaarde iets over kunnen zeggen, is een tijd van wellicht verscheidene eeuwen voorafgegaan waarin misschien of waarschijnlijk ook is gedicht, maar dan eventueel slechts mondeling. Om het bestaan van zo een verdwenen woordkunst aan te tonen heeft men een beroep gedaan op historische getuigenissen, op toevallig opgeschreven teksten in documenten uit naburige taalgebieden en op een literaire personennaamgeving in adellijke kringen vóór het begin van de Middelnederlandse literaire overlevering. De waarde van die argumenten heb ik niet kunnen onderzoeken en die letterkundige prehistorie heb ik buiten beschouwing moeten laten. Een tweede niet behandeld punt betreft de resultaten van het onderzoek van vroegere generaties literatuurhistorici. Ik heb erop gewezen dat mijn visie duidelijke overeenkomsten vertoont met wat Jonckbloet, Kalff en Te Winkel hebben aangenomen. De naam Van Mierlo is daarbij slechts éénmaal gevallen. Die heeft zoals bekend anders gedateerd en gelokaliseerd, en wel zo vroeg en zo Nederlands mogelijk. Het is misschien unfair, hier niet op zijn argumentatie in te gaan, maar ik moet wel zeggen dat de argumenten die zijn medestander Stracke, eveneens Vlaams jezuiet, in de beginperiode van deze nationalistische literatuurgeschiedschrijving in twee artikelen heeft uiteengezet, mij niet hebben aangespoord om deze redeneringen systematisch op hun betrouwbaarheid te toetsen.²⁹ Een laatste niet behandeld punt betreft de vormgeving van de Vroegmiddelnederlandse letterkunde: waar komt het Middelnederlandse epische vers met zijn specifieke kenmerken vandaan en in welke verhouding staat het tot het gelijktijdige Franse en Hoogduitse? En daarnaast: hoe valt het Middelnederlandse mystieke proza met zijn opmerkelijke formele volmaaktheid uit de lucht? ‘De geestelijke literatuur in de volkstaal heeft zich historisch gezien niet ontworsteld aan de Latijnse literatuur’, zegt Mertens, maar ze is er dan toch maar ineens.³⁰

Vragen genoeg dus nog in verband met mijn thema. Ik hoop dat wat ik wél behandeld heb, toch als een bescheiden bijdrage aan de queeste naar grote lijnen in de Middelnederlandse letterkunde kan fungeren.

Eindnoten:

1. Zie hierover Mantingh 1994.
2. *Vroegmiddelnederlands woordenboek* 1993. Op het gebied van de ambtelijke resp. niet-literaire bronnen zijn de aanvullingen in de bronnenlijst van dit woordenboek talrijker. In 1967, toen hij het handschrift nog niet had ingekeken, schreef Gysseling n.a.v. het *Luikse diatessaron*: ‘Het zou nog uit de 13de eeuw zijn. De taal is in elk geval Brabants’ (Gysseling 1967, 301).
3. Goossens 1991. Een uitgave met summiere commentaar in Goossens 1990.
4. De Smet 1990.
5. Tervoren 1989, 8, 11 en 13. Een verklaringshypothese voor het verdwijnen van ridderepen in Gelre na de slag bij Woeringen bij Coun 1988.
6. Beckers 1989.
7. Beckers 1989, 22.
8. Zelissen 1969, 8.
9. Beckers 1989, 24.
10. Beckers 1989, 25.
11. Beckers 1989, 25.
12. Beckers 1989, 26.
13. Zelissen 1969, 44 en Ehrismann 1922, 126.

14. De Boor 1967, 234.
15. Klein 1994. Vgl. Tilvis 1957.
16. Tabel 2 is een aanpassing van de tabel bij Goossens 1982, 255. De volgorde van de teksten is dezelfde, maar de handschriften zijn nu zoals de fragmenten met een nummer in plaats van een letter opgenomen. Toegevoegd is als nr. 14 *Der naturen bloeme M*.
17. Van Dijk 1981, dl. 1, 41 neemt weliswaar aan dat het zgn. fragment-Holtrop in de KB in Den Haag ontdekt werd, maar Duinhoven 1975, 91 laat zien dat het hoogstwaarschijnlijk uit een verzameling stamt die in Maastricht werd gevonden.
18. Zie o.a. de paragraaf 'Religiöse Frauenbewegung und volkssprachliche Literatur' op p. 452 e.v. bij Grundmann 1977. Een getuigenis dat daar niet, maar wel o.a. bij Jonckbloet 1887, 140 en Te Winkel 1922, 178 vermeld wordt, is een gebod van de pauselijke legaat in het bisdom Luik van 1202 om alle in het Romaans of Diets geschreven boeken met *divinis scripturis* [=geestelijke literatuur] bij de bisschop ter beoordeling in te leveren.
19. De Smet 1990, 385.
20. Over de Monacensis: Bischoff 1979. Over de Straubinger fragmenten als laatste Klein 1990.
21. Een interessante en acceptabele *terminus a quo* zit verstopt in een voetnoot op p. 390: de *Reinaert* is vermoedelijk niet vóór 1257 gedicht.
22. Te Winkel 1922, 194.
23. Van Oostrom 1992, 73.
24. Van Oostrom 1992, 78.
25. Vgl. Gerritsen 1975, 102.
26. Janssens 1988, 210. Zie ook de daar genoemde literatuur, waaronder Henry 1948.
27. De Limburgse successieoorlog en de slag bij Woeringen zijn daarmee niet in tegenspraak. Zij bevestigen het perifere karakter van deze territoria in het geheel van het keizerrijk en de grote zelfstandigheid van de Brabantse heer daarin.
28. Strubbe & Voet 1991, 357-358.
29. Stracke 1926a en 1926b.
30. Mertens 1993, 22.

De invloed van de Latijnse cultuur op de ontwikkeling van de Middelnederlandse letterkunde

Paul Wackers

In een vak als de medioneerlandistiek (misschien wel in alle vakken) bestaan twee typen grote lijnen. De eerste ontstaat wanneer op basis van - liefst veel - al verricht onderzoek de balans wordt opgemaakt en wanneer wordt aangegeven hoe (een bepaald deel van) het vak erbij staat. Een tweede soort grote lijn bestaat er uit dat iemand veronderstellenderwijs een beeld schetst van een onbekend gebied in de hoop dat zijn of haar veronderstellingen een kader kunnen zijn voor onderzoek dat nog moet komen.

Wat nu gaat volgen is een grote lijn van de tweede soort. De invloed van de Latijnse cultuur op de ontwikkeling van het Middelnederlands is nauwelijks bestudeerd en met zekerheid iets stellen is dus onmogelijk. Voor zover het volgende zeker lijkt, is dat een gevolg van een streven naar helderheid. Ter compensatie zal het betoog enkele malen onderbroken worden om vragen en problemen te formuleren.

Mijn betoog is chronologisch opgebouwd. Ik zeg eerst iets over de beginfase van het Nederlands, dan iets over de ontwikkelingen in de dertiende en veertiende eeuw, en tenslotte iets over de vijftiende eeuw - in een aantal opzichten een zeer bijzondere eeuw.

I. Het begin

Wat we aan Middelnederlands over hebben, is geschreven. Het gesproken Middelnederlands is voor altijd verstomd en niet meer onderzoekbaar. Dat lijkt een doodoener, maar is het niet, omdat de uitspraak impliceert dat alle Middelnederlands dat we kennen, beïnvloed is door de Latijnse traditie. Oorspronkelijk werd de volkstaal namelijk uitsluitend oraal overgedragen. Het gebruik van het schrift was voorbehouden aan de Latijnse cultuur. Alleen al doordat het opgeschreven werd, kwam het Nederlands dus binnen de sfeer van de *Latinitas*.¹

Het voorvoegsel 'Middel-' is in de vorige zin met opzet weggelaten. De eerste tekenen van verschriftelijking van de volkstaal zijn ouder dan de taalfase die wij het Middelnederlands noemen. Bovendien is dat proces eigenlijk niet te beschrijven binnen de kaders van moderne landsgrenzen of nationaliteiten. Tussen de achtste en de twaalfde eeuw is de verdeling van dialecten en talen over Europa heel anders dan

tegenwoordig en de verspreiding en de onderlinge relaties van de culturele centra - centra waar het op schrift stellen van de volkstaal begint - lijken nauwelijks op de huidige situatie.

Dat dit zo is, blijkt onmiddellijk wanneer we gaan kijken naar de teksten waarmee de Nederlandse literatuurgeschiedenis traditioneel opent. Het *Hebban olla vogala...* is neergeschreven in een handschrift dat vermoedelijk gemaakt is in de abdij van Rochester te Kent. Het Nederlandse zinnetje is verbonden met Latijn en staat op een vrije pagina in een handschrift met Oudengelse preken.² De Egmondse *Willeram* is gebaseerd op een tekst die ontstaan is in de Beierse abdij van Ebersberg.³ Hendrik van Veldeke staat niet alleen aan het begin van de Middelnederlandse traditie, maar speelt ook een sleutelrol in de Duitse literatuurgeschiedenis. Het respecteren van de huidige lands- of taalgrenzen betekent in al deze gevallen een (onacceptabele?) vertekening. Eigenlijk zouden de processen die hier aan de orde zijn dus in een interdisciplinair, algemeen mediëvistisch kader behandeld moeten worden.⁴

Gezien de directe context van dit opstel en om redenen van ruimte stip ik dit probleem alleen aan en beperk me verder toch tot de situatie in de Nederlanden. Het taal/dialectprobleem dat er aan ten grondslag ligt, komt niet meer aan de orde; het probleem van de instituties die bij het verschriftelijkingsproces een rol hebben gespeeld, nog wel.

Als we van het bovenstaande abstraheren en ons afvragen waarom men er toe over zou kunnen gaan om naast in het Latijn ook in de volkstaal te schrijven, dan kunnen daarvoor drie redenen genoemd worden:

- a) men wilde de toegang tot het Latijn vergemakkelijken
- b) men wilde iets vastleggen wat in de Latijnse cultuur niet aanwezig was
- c) men wilde een deel van de Latijnse cultuur beschikbaar stellen voor *illiterati* (Latijn-onkundigen).

Ik zal die drie redenen nu verder uitwerken. De concretisering worden daarbij gekozen uit Oudnederlandse en uit de oudste Middelnederlandse teksten, in concreto uit het eerste deel van de reeks literaire handschriften uit het corpus-Gysseling.⁵

De toegang tot het Latijn vergemakkelijken

Het Latijn is voor iedereen in de middeleeuwen een tweede taal. Die moet dus geleerd worden. De moedertaal, dus de volkstaal, kan daarbij een hulpmiddel zijn.

Nu was het onderricht in het Latijn vooral een mondelinge aangelegenheid en wat op schrift werd vastgelegd, was vooral bedoeld voor

de docent.⁶ Het is dus niet zo vreemd, dat we in het oudste Middelnederlands maar heel weinig terugvinden dat als toegang tot het Latijn dient. Wat er is, bestaat uit hulpmiddelen voor gevorderden, mensen die wel Latijn kennen maar op bepaalde punten steun nodig hebben.

De meeste getuigenissen op dit terrein zijn glossen.⁷ Het gaat dus om hulpmiddelen op woordniveau. Behalve lijstjes namen van realia, namelijk van maanden, winden en planten, die ook tegenwoordig nog regelmatig problemen opleveren bij het leren van een vreemde taal, kennen we nog glossen bij een evangelie en bij de Psalmen, bij Prudentius' *Psychomachia* en bij Orosius' historiewerk, allemaal teksten die tot de kern van de *Latinitas* horen. In de glossen komen Nederlands en Latijn door elkaar heen voor. De Nederlandse glossen zijn dus in dubbel opzicht een marginaal hulpmiddel. Het gaat om toelichtingen als: *ludicra=spil, uerba=spraca, iocus=lahter* en *cauda caballina=cattenstert [...] camamilla=hundeblome*.⁸

Twee getuigenissen zijn ambitieuzer van opzet. In de *Wachtendonckse Psalmen* vinden we een interlineaire vertaling van een deel van het boek Psalmen: de functie van deze vertaling is dezelfde als die van glossen: hulp bieden bij het verstaan van de Latijnse tekst, maar die hulp bestrijkt nu de hele tekst en overstijgt het niveau van de afzonderlijke woorden.⁹ De Egmondse *Willeram* bevat een commentaar op het Hooglied in de volkstaal, naast de Latijnse tekst van het Hooglied en een parafrase daarvan in Latijnse hexameters. Dit commentaar gaat nog een stap verder. Het is niet langer een hulpmiddel om te bepalen wat er in het Latijn staat, maar om te begrijpen wat de diepere bedoelingen van de Latijnse tekst zijn.

Het opnemen van iets nieuws in het Latijn

Er zijn elementen uit de volkstalige cultuur die geen pendant hebben in de *Latinitas*. Wie denkt dat zo'n element waardevol is, kan daarin een reden zien om het desondanks op te schrijven. In de oudste fase zijn er niet veel teksten die in dit verband genoemd zouden kunnen worden. Het meest duidelijke voorbeeld zijn een aantal toverspreuken.¹⁰ Dit zijn getuigenissen van een Germaanse magische traditie die onbekend was in het Latijn. Door het opschrijven werden ze geïncorporeerd en bovendien aangepast. Het eerste is te zien aan de Latijnse gebruiksaanwijzing die ze meekrijgen, het tweede aan de mededeling in die gebruiksaanwijzing, dat je vóór de toverspreuk een paternoster moet bidden. De bezwering is dus verchristelijkt.

In afgeleide zin moeten hier de ridderromans genoemd worden. De volkstalige epische traditie kent geen pendant in het middeleeuwse Latijn. In die zin zijn ridderromans iets nieuws, of beter, iets afwijk-

kends. Dat is waarschijnlijk de reden waarom onder onze oudste handschriften verhoudingsgewijs veel fragmenten van ridderromans voorkomen: ze hadden op schrift zeldzaamheidswaarde.¹¹

Het ontsluiten van de Latinitas

Een goed voorbeeld is hier de *Servaas* van Veldeke. Deze is niet geschreven om mensen in staat te stellen een Latijnse tekst beter of gemakkelijker te begrijpen, maar om gegevens die in het Latijn beschikbaar waren, toegankelijk te maken voor diegenen die het Latijn niet kenden.

Een ander voorbeeld is te vinden in gezondheidsregels.¹² Deze geven op basis van de Latijnse medische traditie aan *illiterati* advies over een gezonde levenswijze.

In de loop van de tijd zal dit de belangrijkste reden blijken te zijn voor het op schrift stellen van teksten in de volkstaal.

Op dit moment moet een eerste reeks vragen geformuleerd worden. De drie genoemde redenen zijn namelijk ‘tekstintern’. Ze gaan uit van een element dat uit de tekst zelf is af te leiden. Ze vragen niet naar de reden waarom iemand een van deze dingen zou willen doen.

Voor de eerstgenoemde reden is die verderstreckende vraag het simpelst te beantwoorden. Wie de volkstaal gebruikt om het Latijn te verduidelijken, blijft namelijk binnen de Latijnse traditie. Hij vergemakkelijkt slechts de toegang daartoe.

Het verklaren van de tweede reden is al problematischer. Er zijn heel wat getuigenissen dat de *Latinitas* zichzelf genoeg acht en compleet vindt. Waarom zou er dan toch nog iets binnengebracht moeten worden? Bij de als voorbeeld genoemde toverspreuken zou de verklaring kunnen zijn, dat ze genoteerd zijn uit nieuwsgierigheid, uit ‘antropologische belangstelling’. Ook zou het kunnen zijn dat het noteren van een spreuk onderdeel is van het verchristelijken ervan. Tenslotte is het mogelijk dat dit opschrijven een signaal is van de verschuiving van een orale naar een schriftcultuur. De spreuk is niet alleen meer werkzaam wanneer hij wordt uitgesproken, maar ook neergeschreven als materieel object, als amulet namelijk.¹³

De derde reden roept de meeste vragen op. Zeker in het begin is het zelden zonder meer duidelijk waarom iemand een deel van de *Latinitas* toegankelijk wil maken.

Een eerste vaststelling kan daarbij zijn, dat in het begin het produceren van volkstalige teksten het werk van kloosters of andere geestelijke centra geweest moet zijn. Er was namelijk geen alternatief. Dan is het mijns inziens opmerkelijk dat er onder de oudste overgeleverde

documenten in het Nederlands geen catechetische literatuur te vinden is. Weliswaar komt de grote golf catechetische literatuur in de volkstaal pas in de veertiende eeuw, maar volkstalige versies van bijvoorbeeld het credo, het paternoster en biechtformules bestaan in het Duits al in de achtste eeuw en in de negende eeuw vertaalt de Angelsaksische koning Alfred de *Regula pastoralis* van Gregorius de Grote, een geschrift over de pastorale taak van geestelijken, in de volkstaal.¹⁴ Vergelijkbaar materiaal uit onze streken is of verloren gegaan, of het is er nooit geweest.

Het laatste is niet ondenkbaar. Het zou impliceren, dat de geestelijke centra waar men kon schrijven, niet vanuit een primaire maar vanuit een secundaire impuls teksten in de volkstaal gingen produceren.

De oudste overgeleverde handschriften met Middelnederlandse teksten ondersteunen deze veronderstelling. In hoofdpijnen bevatten deze handschriften namelijk twee genres: ridderromans en heiligenlevens.¹⁵ Het is duidelijk, dat ridderromans niet in eerste instantie voor geestelijke milieus bedoeld zijn. Ze worden daar voor anderen geproduceerd. Heiligenlevens kunnen eveneens ‘op bestelling’ worden vervaardigd, maar ze kunnen ook worden gemaakt om vanuit een geestelijk centrum de mentaliteit van de ‘omringende’ leken te beïnvloeden. Bepalen welke impuls in een concreet geval gegolden heeft, is erg moeilijk. De al genoemde *Servaaslegende* van Heinric van Veldeke laat dat duidelijk zien. Volgens de tekst zelf heeft deze twee opdrachtgevers gehad: gravin Agnes van Loon, en koster Hessel van het Servaaskapittel. Wilde Agnes de tekst voor zichzelf hebben? Dat is niet onmogelijk, omdat haar dochter de Servatiusverering naar Beieren heeft overgebracht en waarschijnlijk ook een handschrift met de *Servaaslegende* daarheen heeft meegenomen.¹⁶ Van de andere kant suggereert Jongen dat zij de tekst wellicht heeft laten vervaardigen om eerdere misstappen tegenover het kapittel goed te maken.¹⁷ Dat verplaatst echter de vraag, want waarom zou het kapittel een Middelnederlandse tekst over Servatius willen hebben? De kanunniken zullen zelf toch wel Latijn gekend hebben. Zij hadden een vertaling dus niet nodig. Was deze dan bedoeld voor pelgrims of anderen? Dat lijkt niet ondenkbaar, omdat Hessel niet alleen koster was maar ook verantwoordelijk voor het gastenverblijf van het Servaaskapittel.¹⁸ Maar moesten die pelgrims dan gesticht worden of moest de tekst hen een ander soort boodschap overbrengen?

De laatste publikaties over de strekking van de tekst stellen, dat deze de onafhankelijkheid van het Servaaskapittel zowel tegenover de paus als tegenover de keizer benadrukt.¹⁹ De argumenten die daarvoor worden aangevoerd zijn plausibel. Toch lost die vaststelling niet echt

wat op. Immers, de paus kende zeker geen Middelnederlands en de keizer waarschijnlijk evenmin. Hadden zij dan niet beter in het Latijn ‘bewerkt’ kunnen worden? Die overweging kan leiden tot het aannemen van indirecte beïnvloeding, namelijk via hooggeplaatste pelgrims. Daar zouden dan echter sporen van te vinden moeten zijn, en die worden in de recente literatuur niet genoemd. En ertegen pleit het al genoemde feit, dat de dochter van Agnes op basis van de *Servaas* van Veldeke de verering van Servatius in Beieren verbreid heeft, waar de politieke situatie van het Servaaskapittel geen rol speelde. Dat wijst eerder op een (persoonlijke) religieuze impuls dan op een politieke.

Het heeft geen zin om hier op dit probleem door te gaan. Het gaat nu immers niet om de interpretatie van de *Servaaslegende*. De bovenstaande vragen zijn gesteld om duidelijk te maken dat het type probleem dat de duiding van de *Servaas* vertegenwoordigt, uiterst complex is.

De vraag naar de impulsen achter het gaan schrijven in het Nederlands voor *illiterati* kent nog een ander aspect. Zoals al is aangegeven, domineren de ridderroman en het heiligenleven binnen de oudst overgeleverde Middelnederlandse handschriften. Deze ‘literaire’ overlevering stamt uit het Maas-Rijngebied. De oudste ambtelijke notities in het Nederlands komen echter uit Vlaanderen. Het gebruik van het Middelnederlands voor ambtelijke teksten verspreidt zich geleidelijk van het westen naar het oosten, zoals het gebruik van schriftelijke ‘literaire’ teksten zich van het oosten naar het westen uitbreidt.²⁰

Dat wijst er op dat er tenminste een ‘ideologische’ en een ‘zakelijkjuridische’ impuls bestaan hebben om in de volkstaal voor leken te gaan schrijven. Dat beide impulsen zich het eerst in verschillende delen van de Nederlanden manifesteren, is ongetwijfeld niet toevallig, maar hangt samen met verschillen in de sociaal-economische en culturele situatie van de elite in het Maas-Rijngebied en in Vlaanderen. Ik waag het op dit moment niet daar dieper op in te gaan. Er ligt hier een groot onderzoeksterrein, dat wederom vanuit de neerlandistiek alleen niet aangepakt kan worden. Samenwerking met historici, germanisten en romanisten is noodzakelijk.

Hopelijk maakt dit alles duidelijk, dat het begin van het gebruik van de volkstaal op schrift weliswaar redelijk eenvoudig te beschrijven is, maar dat het verklaren ervan dat allerminst is.

II. Ontwikkelingen in de dertiende en veertiende eeuw

In de loop van de dertiende en de veertiende eeuw neemt de geletterdheid

geleidelijk, maar gestaag toe. Het aantal volkstalige teksten neemt eveneens toe. Hoewel van een echte emancipatie van de volkstaal nog geen sprake is - het grootste deel van het intellectuele leven en van de schriftelijke produktie blijft immers gebaseerd op het Latijn - wordt het schrijven in de volkstaal een tamelijk gewone bezigheid. Dat louter het opschrijven de volkstaal dus met de *Latinitas* verbindt, is voor deze periode nog steeds waar, maar het gewicht van die uitspraak is minder geworden.

Deze toegenomen schrijfactiviteit in de volkstaal maakt het moeilijker om grote lijnen te trekken. De situatie wordt namelijk complexer, met name omdat het in veel individuele gevallen onmogelijk is de mate van representativiteit van de waargenomen verschijnselen te bepalen. De drie redenen die in de vorige paragraaf genoemd zijn, bestaan echter nog steeds. Ze komen opnieuw aan de orde, maar de laatste zal de meeste aandacht krijgen.

Naar de manieren waarop het Middelnederlands in deze periode gebruikt is om de toegang tot Latijnse teksten te vergemakkelijken, is nauwelijks onderzoek gedaan. Er bestaat een prachtige studie van Nikolaus Henkel over de middeleeuwse Duitse vertalingen van Latijnse schoolteksten.²¹ Henkel laat zien dat er verschillende typen hulpmiddelen bestaan bij het onder de knie krijgen van de Latijnse teksten: glossen, constructiehulpen,²² parallelteksten en losse vertalingen, de laatste vaak in gepaard rijm. Voor het Middelnederlands is het op dit moment niet eens mogelijk te zeggen of er enigszins vergelijkbaar materiaal bestaat, laat staan dat een vergelijkbare studie geschreven zou kunnen worden.

Zo levert raadpleging van het *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur* de signaturen op van meer dan honderd handschriften met glossaria, maar slechts een minderheid daarvan is bestudeerd en dan nog vooral taalkundig.²³ Daarom is het vrijwel onmogelijk om iets te zeggen over het aantal glossaria dat uit de dertiende of de veertiende eeuw stamt, of over de culturele context waarbinnen deze hulpmiddelen gefunctioneerd hebben.

Van een aantal van de door Henkel besproken teksten bestaan ook Middelnederlandse vertalingen. Maar iets dat vergelijkbaar is met de glossen die hij bespreekt, heb ik niet kunnen vinden. Evenmin heb ik veel handschriften kunnen vinden waarin Latijn en Middelnederlands op elkaar betrokken voorkomen.²⁴ Ook het recente onderzoek van Van Buuren naar de Middelnederlandse vertalingen van de *Disticha Catonis* levert in dit verband niet veel op.²⁵ Hij zegt niets over glossen en noemt maar één tweetalig handschrift, dat bovendien uit de zestiende eeuw stamt, zodat niet zonder meer duidelijk is of dit handschrift in

verband kan worden gebracht met de verschijnselen die Henkel bespreekt, of dat het uit het nieuwe, humanistisch getinte onderwijs voortkomt.²⁶

Hieruit mag echter niet worden afgeleid, dat de toestand in Nederland dus principieel anders was dan in Duitsland. Van Buuren is waarschijnlijk en ik ben zeker uitgegaan van de Middelnederlandse traditie en van de hulpmiddelen die bij de bestudering daarvan gebruikelijk zijn. Vertrekken vanuit de Latijnse traditie voor zover die met zekerheid in de Nederlanden gesitueerd kan worden, zou een heel ander resultaat kunnen opleveren.

Er worden ook in de dertiende en de veertiende eeuw elementen uit de volkstalige traditie binnen de *Latinitas* gebracht. Het kleinschaligste voorbeeld van dat proces is, dat er een aantal nieuwe Latijnse woorden wordt gevormd naar voorbeeld van Middelnederlandse woorden. Het gaat dan vooral om woorden die betrekking hebben op het dagelijks leven in deze streken. Zo is het woord *dicus* afgeleid van het Middelnederlandse woord *dijc* en *clenodium* van *cleinoot*.²⁷

Aan de andere kant van de schaal staan de vertalingen van een aantal complete Middelnederlandse teksten in het Latijn. Het gaat om vertalingen van de *Seven manieren van minnen* van Beatrijs van Nazareth, van *Van den vos Reynaerde*, van de *Strofische gedichten* van Jacob van Maerlant en van een aantal teksten van Ruusbroec. Dat een aantal teksten in de volkstaal al in deze periode belangrijk genoeg geacht wordt om in hun geheel in het Latijn te worden omgezet, is een heel opmerkelijk verschijnsel. Het kan echter op zijn best een indirecte weg zijn om iets te leren over invloed van de *Latinitas* op het Middelnederlands. Ik ga er daarom niet verder op in.

Dat brengt ons opnieuw bij de derde en belangrijkste reden: iets uit het Latijn in het Middelnederlands omzetten om het breder toegankelijk te maken. Ik wil hier twee meningen over dit proces bespreken. De eerste is, dat de competentie om Latijn in de volkstaal om te zetten geleidelijk toeneemt; de tweede, dat men oorspronkelijk in verzen vertaalde, omdat dat aansloot bij de volkstalige traditie en pas later het proza ging gebruiken.²⁸

Een verschijnsel dat lijkt te wijzen op een geleidelijk toenemende competentie is het woordgebruik. Met name bij technische begrippen (bijvoorbeeld namen van munten, Griekse leenwoorden, abstracta en dergelijke) blijken vertaalproblemen voor te komen. Men had voor dit soort begrippen niet zomaar een volkstalig equivalent en onze woordenboekindustrie bestond nog niet.

In de studie van Coun over de Zuidnederlandse vertaling van de vier evangeliën is een voorbeeld van dit type probleem te vinden.²⁹ Het Latijnse woord *mna*, dat een bepaald geldbedrag aanduidt, wordt in eerste instantie gewoon overgenomen. Vervolgens wordt het weergegeven door het woord *ghelt* of *ghewicht* (in de zin van ‘geldbedrag’) en tenslotte door *pont* of *bizant* die specifieke bedragen aangeven. Er is dus een steeds toenemende mate van precisie in de vertaling aan te wijzen.

Dit verschijnsel is echter niet universeel: Maerlant lijkt er weinig last van te hebben (maar wie overziet zijn hele oeuvre), terwijl anderzijds de Bijbelvertaler van 1360 af en toe wel nog aangeeft dat hij problemen heeft met het weergeven van woorden.³⁰

En er tegenover staat dat syntactische en stilistische problemen veel minder lijken voor te komen. Problemen met de grote structuur treden evenmin op de voorgrond: de *Servaaslegende* van Veldeke, het eerste Middelnederlandse heiligenleven, zet de toon voor latere vertegenwoordigers van dat genre, heeft geen moeite met de omvang en vertoont een tamelijk regelmatige versificatie. Jacob van Maerlant kan in *Alexanders geesten* de verdeling in boeken probleemloos aan, terwijl die daarvoor in het Middelnederlands nooit gebruikt was. Natuurlijk maakt hij deze indeling in navolging van zijn Latijnse bron, maar hij doet het op zijn eigen manier. Ook het mystieke proza van Hadewijch en Beatrijs toont geen beginnersproblemen, terwijl het wel het begin van een traditie vormt.

De conclusie moet dus wel zijn dat de competentie in het schrijven van Middelnederlands op basis van de Latijnse traditie niet lineair of chronologisch toeneemt, maar vanaf het begin hoog is of althans hoog kan zijn. Dat is ook niet merkwaardig. De mensen die een Middelnederlandse omzetting van een Latijnse tekst maken, zijn tweetalig en geschoold in Latijnse geletterdheid. Ze horen - zeker in het begin - tot de intellectuele elite.

Binnen de literatuur die regelmatig bestudeerd of genoemd wordt in de medioneerlandistiek heeft de versvorm een overwicht.³¹ En als van dezelfde Latijnse tekst een vers- en een prozavertaling bestaan, is de prozavertaling altijd jonger. Dus lijkt het erop dat men eerst in verzen en vervolgens pas in proza vertaalde. Zo simpel ligt het echter niet.

Het Oudnederlandse materiaal van Gysseling is vrijwel uitsluitend proza. En ook in het dertiende-eeuwse Middelnederlands is het proza goed vertegenwoordigd: we hebben mystiek proza van Beatrijs van Nazareth, Hadewijch en Gheraert Appelmans. Er bestaan drie aan elkaar gerelateerde maar verschillende prozavertalingen van het Nieu-

we Testament.³² Er is het Nederrijns moraalboek (een handschrift voor de hertogen van Gelre dat een aantal ethisch gerichte prozateksten bevat), een proza-*Natuurkunde van het heelal* en gezondheidsregels in proza.³³ Deze teksten krijgen echter traditioneel wat minder aandacht.

Nu rijst de vraag: als de competentie vanaf het begin hoog is en als men vanaf het begin proza naast rijm kan en wil schrijven, wat is dan de verklaring van dit naast elkaar bestaan en van de grote toename van het proza in de veertiende en vooral de vijftiende eeuw. Als zo'n verklaring gevonden kan worden, moet zij mijns inziens gezocht worden in de functionaliteit van de tekst. De functionaliteit van de Middelnederlandse tekst moet verschillen van de functionaliteit van het Latijnse voorbeeld, anders was een vertaling niet nodig. Er kunnen verschillende motieven bestaan om een omzetting te maken. Daarmee gaan verschillen in functionaliteit gepaard.

Om dat te illustreren ga ik iets dieper in op het omgaan met het Nieuwe Testament. Dit was in het Latijn in de Vulgaatversie beschikbaar. Rond het midden van de dertiende eeuw werden de vier evangeliën uit het Latijn in het Middelnederlands vertaald.³⁴ Het lijkt er echter op, dat dat niet om zichzelf wil gebeurde - in elk geval heeft de vertaling geen traditie gevormd. Zij heeft echter wel geleid tot of geholpen bij het maken van een *lectionarium* en van een *diatessaron*. Een *lectionarium* is een boek dat de epistels en evangeliëlezingen van de mis bevat in de volgorde van het kerkelijk jaar. Het is dus een boek met een liturgisch doel. Een *diatessaron* is niet zozeer bedoeld om de evangeliëtekst beschikbaar te stellen als wel om de historische gegevens over het leven van Jezus te presenteren ter overweging en contemplatie.

Vanuit eenzelfde historische belangstelling is ook het ontstaan van de *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant te verklaren: die geeft de volledige bijbelse geschiedenis, waaronder het leven van Jezus. En ook *Van den levene Ons Heren* past hier, want daarin wordt het leven van Jezus naverteld met nadruk op de affectieve component daarvan.³⁵ Deze laatste twee teksten verschillen van de eerdergenoemde, omdat ze in verzen zijn en ook in andere opzichten bij de epiek aansluiten. Dit houdt in, dat ze een andere functionaliteit gehad moeten hebben.

Men moet echter voorzichtig zijn bij het interpreteren van die verschillen. Een verklaring zou kunnen zijn, dat de diverse teksten voor een verschillend publiek bedoeld waren. Maar zoals in een modern gezin zowel een kinderbijbel, als een bijbelse geschiedenis, als een echte bijbelvertaling aanwezig kunnen zijn, zo is het best mogelijk dat ook toen één publiek dezelfde stof op verschillende wijzen recipieerde,

afhankelijk van de situatie. Ook is niet zonder meer te stellen, dat de rijmvorm wijst op voordracht. Zou de *Rijmbijbel* echt alleen voorgelezen zijn? Waarom zouden er dan zulke rijkelijk verluchte handschriften van bestaan en waarom zouden een aantal van die handschriften inhoudsopgaven en kapittelopschriften bevatten?³⁶ En een Latijns *lectionarium* bevat prozateksten die bedoeld zijn om voor te lezen, namelijk als onderdeel van de eredienst. Nu is het ondenkbaar dat de teksten uit een Middelnederlands *lectionarium* tijdens de mis zouden worden gebruikt, maar om nu onmiddellijk te stellen dat ze wel zelf gelezen zullen zijn, alleen omdat ze in proza zijn, is toch wel erg gemakkelijk.

Ik hoop met dit alles duidelijk gemaakt te hebben, dat dit complex niet zo maar geduid kan worden. Het betreft een zeer ingewikkeld probleem, waar zowel de doorwerking van de volkstalige orale traditie als de processen van een toenemende verschriftelijking een rol in spelen. Het gaat dus ook om een probleemveld dat ruimer is dan alleen de relatie *Latinitas*-Middelnederlands.

Wie er zich mee bezig wil houden, zou aandacht moeten besteden aan de volgende aspecten:

- 1 Welke personen of instanties zijn verantwoordelijk voor het vervaardigen van berijmde teksten uit de *Latinitas*? Uit het voorbeeld van de *Servaaslegende* van Veldeke dat al aan de orde is geweest, blijkt reeds dat niet zonder meer duidelijk is of de impuls voortkomt uit een religieus milieu of van daarbuiten. Evenmin is het beoogde publiek meteen duidelijk. Waarschijnlijk kan op dit terrein nooit definitieve helderheid verkregen worden, maar de vraag moet gesteld worden.
- 2 Wat is de zin van teksten? Deze vraag kan verhelderd worden aan de hand van de al genoemde evangelievertalingen en -bewerkingen. *Van den levene Ons Heren* is evident bedoeld voor een publiek dat vertrouwd was met epische teksten. De vormgeving van deze tekst zoekt aansluiting bij die van ridderromans en op die manier wordt geprobeerd om de inhoud toegankelijker te maken. Maar wat is de zin van een volledige en zo letterlijk mogelijke evangelievertaling? Is de Zuidnederlandse vertaling van de vier evangeliën werkelijk gemaakt om de perikopen voor de liturgie eruit te kunnen lichten, zoals Coun suggereert?³⁷ Dan wordt dus een tekst gemaakt die op zichzelf niet nodig is. Dat lijkt in de middeleeuwse context toch wel een vreemde onderneming. En de vraag gaat verder. Waarom heeft iemand de mislezingen eigenlijk in het Middelnederlands nodig? Zoals al aangegeven, worden ze tijdens de eredienst in het Latijn voorgelezen. Is een Middelnederlands *lectionarium* dan bedoeld om voor- of achteraf na te lezen wat men in het Latijn gehoord heeft of zal horen? Is dat dan

om de devotie of het inzicht in de liturgische handeling te verdiepen? Vragen te over.

- 3 Kan er iets gezegd worden over de chronologische ontwikkeling van vers- en prozavertalingen ten opzichte van elkaar? Behalve het al genoemde probleem, dat niet zonder meer gezegd kan worden dat men oorspronkelijk in verzen en later in proza vertaalde, kan worden vastgesteld dat de versvertalingen in gebruik blijven. De meeste ervan kennen we immers uit vijftiende-eeuwse handschriften. Waarom is dat het geval? Gaat een nieuw publiek de versvertalingen gebruiken, terwijl het publiek dat oorspronkelijk versvertalingen benutte, intussen overgaat op het gebruik van prozateksten; hangt het gebruik van een type vertaling af van de situatie of moeten we ter verklaring aan zo iets platvloers als verkrijgbaarheid denken?
- 4 Zijn er verschijnselen aan te wijzen die specifiek zijn voor een bepaald genre? Ik stel die vraag omdat bij het zoeken naar directe relaties tussen Middelnederlandse en Latijnse teksten en naar tweetalige handschriften bleek, dat op het terrein van de historiografie buitengewoon veel teksten zowel in het Latijn als in het Middelnederlands bestaan, maar dat er nauwelijks historiografisch gerichte handschriften bestaan die zowel Latijn als Middelnederlands bevatten.³⁸ Het lijkt er dus op alsof binnen de historiografie twee circuits bestonden. Beide richtten zich grotendeels op dezelfde stof, maar benutten een ander medium.³⁹ Hoe ligt de situatie bij andere teksttypen?
- 5 De laatste vraag is die naar de wijze waarop de *Latinitas* het Middelnederlands beïnvloedt. Tot nu toe zijn vooral hele teksten aan de orde geweest, vertalingen of bewerkingen uit Latijn. In zo'n geval is de invloed direct en relatief gemakkelijk te onderzoeken. Maar als de Middelnederlandse tekst op zijn beurt invloedrijk wordt, wat bijvoorbeeld bij het werk van Maerlant is gebeurd, dan worden via de traditie van die Middelnederlandse tekst ook elementen uit de *Latinitas* overgedragen. Een ander geval van indirecte invloed doet zich voor als Latijns materiaal via een Franse intermediair in het Middelnederlands terecht komt. Zo lijkt het mij niet onmogelijk dat nogal wat van de nieuwe aristotelische ideeën die het 'natuurkundig' denken van de dertiende eeuw bepalen, voor het eerst in het Middelnederlands doordringen via de Middelnederlandse vertaling van de Franse *Sidrac*.⁴⁰ En ten slotte kan bepaalde kennis, een of ander idee of een mentaliteit uit de *Latinitas* rechtstreeks worden geïncorporeerd in een Middelnederlandse tekst. Op zichzelf is het denkbaar dat er een relatie bestaat tussen de wijze van beïnvloeding en de aard ervan. Bij mijn weten is hier echter nog nooit onderzoek naar gedaan.

Al deze vragen hebben op een of andere manier te maken met de

functionaliteit van teksten. Onderzoek van die functionaliteit zou mijns inziens de komende jaren centraal moeten staan. Ik denk echter dat de inzichten daarover afgeleid moeten worden uit zeer zorgvuldige studie van tekstuele eigenschappen.

Zo heeft Lie bijvoorbeeld laten zien, dat de tegenstelling tussen een vers- en een prozavertaling van dezelfde Latijnse tekst in een aantal gevallen gepaard gaat met een verschil in auteursinstantie.⁴¹ In de verstekst komt een sturende verteller voor die bij wijze van spreken persoonlijk instaat voor de waarheid en het belang van de inhoud, en het publiek ook aangeeft hoe het met die inhoud moet omgaan. De prozatekst bevat een veel abstractere vertelinstantie. De interpretatie van de inhoud en het bepalen van de waarde ervan wordt aan het publiek overgelaten. Dit zegt iets over de competentie die het gewenste publiek toegedicht wordt.

Vergelijkbaar is wellicht het gebruik van emotionerende technieken. Zowel over het Middelnederlandse *diatessaron* als over *Van den levene Ons Heren* is gezegd, dat ze bedoeld zijn om het publiek emotioneel te betrekken bij het leven van Jezus (zie boven). De middelen waarmee dat gebeurt, zijn echter verschillend, wat alleen al blijkt uit het feit dat *Van den levene Ons Heren* het evangelieverhaal enigszins medievaliseert, terwijl die tendens in het *diatessaron* afwezig lijkt te zijn. Ook een analyse van de verschillende wijzen waarop deze teksten hetzelfde effect teweeg proberen te brengen, zal meer inzicht opleveren over het gewenste publiek.

Een vergelijkbaar geval op syntactisch niveau is het gebruik van doubletten, het weergeven van één Latijnse term door twee Middelnederlandse woorden. Dit komt zeer veel voor, maar niet altijd op dezelfde manier. Soms wordt een doublet gebruikt ter verheldering. Door van één begrip een dubbele omschrijving te geven wordt de kans op correct begrip vergroot. In andere teksten lijken de doubletten louter nog een stilistische functie te hebben.⁴² Ook dit zegt iets over de wijze waarop het publiek geacht wordt met de tekst om te gaan.

Wat mij voor ogen staat, is het omschrijven van verschillende publiekskringen door een zo gedetailleerd mogelijke analyse van tekstuele kenmerken. Het gaat dus om een reconstructie van wat de teksten zelf verwachten aan voorkennis en competentie van hun publiek.⁴³ Pas wanneer het door de teksten veronderstelde publiek is beschreven, zou een poging gedaan kunnen worden om het reële publiek aan te duiden.

In de meeste gevallen is immers over het reële publiek niets bekend en uitgaan van een hypothese daarover impliceert het levensgrote gevaar dat de onderzoeker blijft ronddraaien in door hemzelf gecreëerde cirkeltjes.

III. Ontwikkelingen in de vijftiende eeuw

In de vijftiende eeuw neemt het gebruik van het geschreven Middelnederlands enorm toe. Er zijn uit die eeuw veel meer handschriften overgebleven dan uit de voorafgaande eeuwen. Het aantal verschillende teksten neemt ook stevig toe, vooral op het gebied van het geestelijk proza. Men zou kunnen veronderstellen dat het gebruik van het Middelnederlands nu zo gewoon geworden is, dat de volkstaal het Latijn gaat aflossen. Het is echter maar de vraag of dat klopt.

Nooit zijn er in de Nederlanden meer handschriften vervaardigd, dan in de tweede helft van de vijftiende eeuw en voor zover ik zie is het merendeel van die handschriften in het Latijn.⁴⁴ Het lijkt daarom beter te zeggen, dat in deze periode het gebruik van het schrift enorm toeneemt en dat daarom zowel volkstalige als Latijnse documenten enorm in aantal toenemen. De kwantitatieve verhouding tussen beide groepen blijft echter ruwweg gelijk.⁴⁵

Hoe zit het dan met de kwalitatieve verhouding tussen beide talen? In de hele voorafgaande periode is het Latijn de superieure taal geweest en - uitzonderingen daargelaten - de gevende partij. Grubmüller heeft echter voor Duitsland betoogd dat de vijftiende-eeuwse situatie hierdoor gekenmerkt wordt, dat in deze periode meer dan ooit tevoren of erna de volkstaal en het Latijn in symbiose verkeren en elkaar wederzijds doordringen. De schriftcultuur van de vijftiende eeuw is volgens hem tweetalig.⁴⁶

Mertens heeft, aansluitend bij deze ideeën, gesteld dat in de vijftiende eeuw in Nederland, vooral in kringen van de Moderne Devotie, teksten of tegelijk in de twee talen geschreven werden of vrijwel meteen uit de ene in de andere taal werden vertaald.⁴⁷ Volgens hem is het taalonderscheid uitsluitend nog sociaal bepaald. Het Latijn is voor de Latijnkundige mannen, het Middelnederlands voor de Latijnonkundige vrouwen en lekebroeders. Functioneel is er geen verschil.

Het gaat hier om een belangrijk verschijnsel, dus het is de moeite waard er wat langer bij stil te staan. Op de eerste plaats moet worden vastgesteld, dat Grubmüller en Mertens niet precies over hetzelfde spreken. Grubmüller zegt, dat er in de vijftiende eeuw een groep gebruik maakt van de schriftcultuur voor wie Latijn en Duits onderling inwisselbaar zijn.⁴⁸ Hij besteedt dan ook veel aandacht aan tweetalige teksten en andere elementen van de inwisselbaarheid, die volgens hem kenmerkend is voor de vijftiende-eeuwse situatie.

Aan korte tweetalige teksten uit de Nederlanden ken ik alleen een aantal kerstliederen.⁴⁹ Het duidelijkste grotere voorbeeld dat mij bekend is, wordt gevormd door een zestiende-eeuws handschrift met een

Latijnse kroniek, geschreven door Jacob de Hont, pastoor van Axel.⁵⁰ In deze kroniek komen stukjes Middelnederlands voor, tweetalige verzen en een Latijnse parafrase van de Middelnederlandse tekst *Een exempel betekent van III papegayen*. Uit alles blijkt dat deze Jacob de Hont niet alleen tweetalig is, maar dat het verschil tussen beide talen voor hem minimaal is.

Een ander voorbeeld van dezelfde houding vinden we in het handschrift met de Latijnse vertaling van de *Brulocht* van Jan van Ruusbroec, dat vervaardigd is door de Utrechtse kartuizer monnik Martinus van Schiedam.⁵¹ Op f. 63v-64r heeft Martinus een stuk van de tekst overgeslagen. Dat is later door een andere kartuizer aangevuld en wel in het Middelnederlands. De Latijnse brontekst was op dat moment blijkbaar niet meer aanwezig. Dit gebeurt zonder enige verontschuldiging of iets dergelijks. Ook hier blijken Latijn en Middelnederlands vrijwel gelijkwaardig.

Dat is opmerkelijk, omdat het een verschil toont met de houding ten opzichte van Ruusbroecs werk in de veertiende eeuw. Willem Jordaens heeft zijn Latijnse vertaling van de *Brulocht* vervaardigd op verzoek van de cisterciënzers van Ter Doest. Zij vroegen om een vertaling omdat ze het Brabants van Ruusbroec niet konden begrijpen. Nu waren de verschillen tussen het Westvlaams en het Brabants toen echt niet extreem groot. De achtergrond van het verzoek zal dus wel geweest zijn dat deze cisterciënzers het niet konden accepteren dat er in de volkstaal over de opgang van de mens naar God werd geschreven. Dat hoorde in het Latijn te gebeuren. Een dergelijke houding ontbreekt bij de Utrechtse kartuizers een eeuw later volledig.

Bij een wat ruimere blik lijken er toch meestal twee gescheiden circuits te bestaan, een in het Latijn en een in de volkstaal. Er is een kleine groep die zich in beide kan uitdrukken. Misschien was het daarbinnen dan ook nog wel gewoner om zich in het Latijn uit te drukken. Het sociale verschil dat Mertens aanwijst zou ik dus willen onderschrijven. Zijn idee dat een functioneel verschil ontbreekt, overtuigt mij niet. Als dezelfde tekst in het Latijn en het Nederlands bestaat, kan hij desondanks een andere functionaliteit hebben door de andere context waarbinnen hij in zijn beide gedaanten gebruikt wordt. Dat lijkt mij ook binnen kringen van de Moderne Devotie het geval te zijn.

Een andere vraag is op welke terreinen deze gemakkelijke en directe uitwisseling tussen Latijn en Middelnederlands plaats had. Die uitwisseling komt bij religieuze teksten zeer veel voor.⁵² Qua geestelijk bereik gaat het dan echter toch om een beperkt verschijnsel. Zo bepleit Gerard Zerbolt van Zutphen in zijn *De libris teutonicalibus* sterk het gebruik van volkstalige boeken, maar theologische speculatie in de

volkstaal wenst hij niet.⁵³ Het gaat hem vooral om het bevorderen van de devotie.

Een voorbeeld van het ontbreken van grenzen tussen Latijn en volkstaal op een ander terrein biedt de Middelnederlandse vertaler van John van Ashendens astronomische *Summa*.⁵⁴ Deze schroomt niet om neer te schrijven dat hij bepaalde mededelingen van John maar niks vindt of om stukken in zijn vertaling over te slaan onder verwijzing naar de titel van een boek waar het betreffende onderwerp beter behandeld is. Als dit een Latijnse tekst was geweest, had niemand daar vreemd van opgekeken, maar blijkbaar kon het nu ook in het Nederlands.

De vraag is natuurlijk hoe representatief deze voorbeelden zijn. Wat de groep mensen betreft voor wie het verschil tussen Latijn en Middelnederlands minimaal was, heb ik al aangegeven dat deze mij niet groot lijkt. Ook de gebieden waarop gemakkelijk uitwisseling plaats vond, lijken beperkt te zijn. Van het scholastieke Latijn lijkt mij in het Middelnederlands geen spoor te vinden, laat staan van de modistische grammatica of de contemporaine ontwikkelingen in de logica.⁵⁵ Op het terrein van het *quadrivium* lijkt de vertaler van Ashendens werk een witte raaf te zijn. Daarom zou ik als samenvatting durven wagen, dat in de vijftiende eeuw Latijn en volkstaal inderdaad dezelfde functionaliteit hadden voorzover teksten betrekking hadden op het dagelijks leven, inclusief zaken als devotie, ethiek, medicinale kennis enzovoort. Theologie en universitaire wetenschap echter blijven buiten de volkstaal.

In de vijftiende eeuw begint daarnaast een ontwikkeling die Latijn en volkstaal uit elkaar drijft: het humanisme.⁵⁶ Kenmerkend voor het humanisme is onder andere dat het het klassieke Latijn, met name het Latijn van Cicero, tot norm verheft. Het middeleeuws Latijn had zich wel steeds gebaseerd op het klassieke en had dat bij tijden ook nagebootst, maar in de middeleeuwen was het Latijn toch steeds een levende, dus zich ontwikkelende taal gebleven. In de vijftiende eeuw bestonden daardoor eigenlijk (minstens) twee soorten Latijn naast elkaar: het wetenschappelijke Latijn, dat een taal geworden was met een sterk formulair karakter en een heel eigen jargon; en het Omgangslatijn dat vol zat met barbarismen en op veel punten aanleunde tegen de volkstaal (en dat dus nogal leek op het steenkolenengels dat tegenwoordig in veel wetenschappen de *lingua franca* is).⁵⁷

Het humanisme had bezwaar tegen beide soorten Latijn, tegen het wetenschappelijke omdat het verstand en overintellectualistisch was, tegen het Omgangslatijn omdat het zo afweek van het klassieke. Door het humanisme is het wetenschappelijk Latijn veranderd en het alle-

daags Latijn verdwenen. Daarmee verdween ook het gebied waar volkstaal en Latijn elkaar raakten en beïnvloedden. De twee talen groeien na de zestiende eeuw weer uiteen. Hun beider statuut is daarna anders dan daarvoor.

In plaats van een besluit formuleer ik ter afronding een laatste reeks vragen, die deze maal het karakter van wensen hebben:

1. Was het gebied waarbinnen Latijn en volkstaal door elkaar heen liepen, maar beter in kaart gebracht.
2. Was er maar meer zicht op de groep waarbinnen de functionele tweetaligheid Latijn-volkstaal bestond
3. Was er maar meer bekend over de wijze waarop humanisme en later renaissance hebben door- en ingewerkt op de situatie die hier in de Nederlanden in de vijftiende eeuw bestond.

Het beantwoorden van die vragen is - net als het beantwoorden van de eerdergeformuleerde vragen - een lastige zaak. Neerlandici alleen kunnen de antwoorden waarschijnlijk ook niet vinden. Voor een antwoord op de eerste twee is samenwerking tussen latinisten en neerlandici nodig. Die was en is zeldzaam, maar de momenten dat ze elkaar ontmoetten waren voor beide groepen inspirerend. Voor een antwoord op mijn laatste vraag zou samenwerking tussen mediëvisten en renaissancisten noodzakelijk zijn, maar de kloof tussen die twee groepen onderzoekers is thans heel groot, misschien nog wel groter dan de kloof die de renaissance tussen zichzelf en de middeleeuwen geconstrueerd heeft. De vraag waar die kloof vandaan komt, is misschien wel de nijpendste die hier geformuleerd is. Het antwoord erop moet toch maar elders gegeven worden.

Eindnoten:

1. Haug 1983, 142 stelt dat het verschil tussen Latijn en volkstaal in eerste instantie ook de volgende verschillen impliceert: schriftelijk versus oraal, geestelijk versus profaan, clericaal versus leek en geleerd versus ongeleerd.
2. Gysseling 1980-1987, dl. 1, 126.
3. Zie voor een introductie tot deze tekst en verdere literatuurverwijzingen Van Oostrom 1993. Zie ook Gysseling 1980-1987, dl. 1, 123-125.
4. Deze problematiek komt ook aan de orde in de bijdragen van Goossens en Willaert aan deze bundel.
5. Gysseling 1980-1987, dl. 1.
6. Murphy 1980; Henkel 1988.
7. Gysseling 1980-1987, dl. 1. Vgl. nr. 7, 8, 10, 12, 13, 17 en 21.
8. Gysseling 1980-1987, dl. 1, 114 r. 13-14 en 334 r. 17 en r. 20.
9. Gysseling 1980-1987, dl. 1, 59-81.
10. Gysseling 1980-1987, dl. 1, nr. 6 en 11.
11. Zie Goossens 1982 en de bijdragen van Goossens en Janssens aan deze bundel.
12. Gysseling 1980-1987, dl. 1, nr. 24 en 25.
13. Vgl. Kartschoke 1990, 328-329; Oosterman 1993, 230.

14. Zie over het veertiende-eeuwse catechetische materiaal Warnar 1993 en over de Duitse situatie van de achtste tot in de twaalfde eeuw Kartschoke 1990, 74-79, 102-111 en 237-243.
15. Vgl. Goossens 1982, 255.
16. Vgl. Kartschoke 1990, 354. De overgeleverde *Servaas*-fragmenten zouden de resten van dit handschrift kunnen zijn. Zie Deschamps 1970, 57-61, nr. 15a; Goossens 1991 en de daar genoemde literatuur.
17. Jongen & Schotel 1993, XXVI.
18. Jongen & Schotel 1993, XXVI.
19. Van Leusden 1986; Jongen & Schotel 1993; Jongen 1994.
20. Vgl. Gysseling 1976, Goossens 1982 en de bijdrage van Goossens aan deze bundel.
21. Henkel 1988.
22. In Latijnse zinnen kan de zinsdeelvolgorde zeer variabel zijn, omdat de functie van zinsdelen niet door hun plaats maar door hun vorm wordt aangegeven. Een constructiehulp geeft via nummers de 'normale' volgorde aan.
23. Jansen-Sieben 1989.
24. Bij deze tweetalige handschriften is er maar één dat naar de school wijst, namelijk Antwerpen, Plantijn Moretus, M 371 (zie n. 26). In Oxford, Bodleian Library, Codices canonici miscellanei 278, f. 17r-44v komen zowel de *Martijns* van Jacob van Maerlant voor als de Latijnse vertaling daarvan door Johannes Bukelare. In de volgende handschriften komt (bijna) dezelfde tekst zowel in het Latijn als het Middelnederlands voor: Brussel, KB, 394-398; 14.938-39 en 16.512. Het gaat steeds om religieuze teksten. Er bestaan een aantal handschriften met Psalmen (en soms ook andere gebeden) zowel in het Latijn als het Middelnederlands. Zie Biemans 1984, nr. 30, 63, 118, 174, 280, 281 en 282.
25. Van Buuren 1994a en 1994b.
26. Het gaat om Antwerpen, Plantijn Moretus, M 371. Vgl. Van Buuren 1994b, 34 n. 34 en de afbeelding op p. 35.
27. Weijers 1987.
28. Deze presentatie is wellicht oneerlijk, want deze mening(en?) bestaan misschien niet. Ik heb ze geconstrueerd uit studies die eigenlijk over andere onderwerpen gaan. Mijn constructie kan onjuist zijn. Laat dus niemand zich persoonlijk aangesproken voelen.
29. Coun 1993, m.n. 93.
30. De Bruin 1969-1970, 12 n. 1.
31. Bovendien is de invloed van het Frans in dit corpus dominant. Ten opzichte van de meerderheid van de overgeleverde teksten in het Middelnederlands lijkt het Latijn echter de brontaal te zijn. Het is zeker dat het Frans in een aantal gevallen als intermediair heeft gefunctioneerd. Hoe die rol van intermediair gewogen moet worden, is een probleem apart.
32. Vgl. Coun 1993.
33. Zie voor het Nederrijns moraalboek Gysseling 1980-1987, dl. 6, 345-422. De proza-*Natuurkunde* is volgens Jansen-Sieben 1968, 72 waarschijnlijk een bewerking van *De natura rerum* van Thomas van Cantimpré. Er is geen directe inhoudelijke relatie tussen deze tekst en de berijmde *Natuurkunde*. In principe is het mogelijk, dat hier de prozatekst ouder is dan de verstekst. Zie over de gezondheidsregels in proza Jansen-Sieben 1994.
34. Mijn datering berust op het trekken van de uiterste consequentie uit de uitkomsten van Coun 1993.
35. Vgl. resp. Gysseling 1980-1987, dl. 3 en Beuken 1968.
36. Vgl. Van Oostrom 1991, 138-139.
37. Coun 1993, 90-102.
38. Mijn uitspraken zijn gebaseerd op het raadplegen van Carasso-Kok 1981. Dat veel teksten zowel in het Latijn als in de volkstaal bestaan, is uit dat repertorium onmiddellijk na te trekken. Dat er nauwelijks tweetalige handschriften bestaan moet uit het register van handschriften geconstrueerd worden.
39. Vgl. ook Claassens 1993, 35-38 en 364-383.
40. Vgl. Van Tol 1936.
41. Lie 1993; vgl. ook Lie 1994.
42. Voorbeelden zullen te vinden zijn in de nog te verschijnen bundel van de themagroep 'Latinitas en Middelnederlandse letterkunde'.
43. Aansluitend hierop is het tevens heel belangrijk de handschriftelijke aspecten te bevragen op het geplande gebruik. Vgl. de wijze waarop Kienhorst op basis van codicologische argumenten

aannemelijk kan maken dat het Geraardsbergse handschrift voor privé-gebruik is bedoeld (Govers, Goris, Van Heusden [e.a.] 1994, 12-26).

44. Vgl. Gumbert 1990.
45. Deze uitspraken zijn een extrapolatie op basis van de uitspraken in Grubmüller 1986, m.n. 38. Deze sluiten aan bij de meningen van Gumbert 1990. De laatste spreekt echter niet expliciet over de verhouding volkstaal-Latijn.
46. Grubmüller 1986.
47. Mertens 1993, 23.
48. Grubmüller 1986, 40-41 zegt bijvoorbeeld dat vertalingen uit het Duits in het Latijn niet meer nodig zijn: men kon allebei lezen en deed dat ook. Het is in dit verband opmerkelijk dat de Latijnse Ruusbroecvertalingen of uit de veertiende of uit de zestiende eeuw (of nog later) stammen. Vgl. De Baere 1993, 156-157.
49. Mak 1948, bijv. nr. 10, 12, 15, 19, 46, 47, 52 en 53.
50. De Pauw 1903, 313-375.
51. *Handschriften* 1984, 35-36.
52. Vgl. Mertens e.a. 1993.
53. Deschamps 1960-1961.
54. Ik ontleen mijn gegevens aan onderzoek in uitvoering van Annelies van Gijsen. Zie haar artikel in de te verschijnen themabundel 'Latinitas en Middelnederlandse letterkunde'.
55. Op zichzelf zegt dit misschien niet zoveel, want veel overgeleverd Middelnederlands materiaal is niet goed ontsloten. Dat de meerderheid van het materiaal religieus proza is, zal echter wel kloppen en dan klopt deze uitspraak in ieder geval globaal ook.
56. De literatuur over het humanisme is onoverzienbaar. Als eerste introductie kan dienen Burke 1987, 26-37. Mijn opvattingen zijn sterk beïnvloed door Ullmann 1977.
57. Een schets van het wetenschappelijke Latijn geeft Chenu 1960, 108-137.

Van luisterlied tot danslied

De hoofse lyriek in het Middelnederlands tot omstreeks 1300

Frank Willaert*

Mag men de neerlandicus die zich op de epische, moraliserende of geestelijke letterkunde toelegt, vanwege het grote aantal bronnen het uithoudingsvermogen van een lange-afstandslouper toewensen, dan heeft het onderzoek van de Middelnederlandse lyriek toch meer iets van het hinkstapspringen: flink afstoten bij Veldeke, neerkomen bij Hadewijch, in één stap tot bij Jan I van Brabant, en dan, met een reuzensprong, naar het Gruuthusehandschrift. Ook al is hier, om de beeldspraak te doen kloppen, een en ander onvermeld gelaten, toch kan het niet geloofwaardig worden dat de bronnen van de Middelnederlandse lyriek vóór 1400 uitermate schaars zijn. Wie grote lijnen poogt te ontdekken, maakt een sprong in het ijle; een onzachte landing behoort zeker tot de mogelijkheden.

Hendrik van Veldeke

Maar ook al heeft de historicus van onze vroege lyriek slechts zelden vaste grond onder de voet, weinigen zullen ontkennen dat zijn oefening dient te beginnen bij Veldeke, onze oudste bij naam gekende auteur, en tevens onze eerste minnedichter. Natuurlijk is Veldekes lyriek uitsluitend in Middelhoogduitse handschriften bewaard, maar zijn Maaslandse tongval schemert duidelijk door het Hoogduits heen. Nu heeft Thomas Klein aannemelijk gemaakt dat Veldeke in zijn *Sente Servas* en vooral in zijn *Eneas* zoveel mogelijk die rijmwoorden vermeden heeft die in zijn eigen dialect óf in het Middelduits onzuivere rijmen zouden hebben opgeleverd. Deze techniek van het ‘neutrale rijm’ wijst er volgens Klein op dat Veldeke met zijn beide epische werken van meet af aan een ruimer publiek op het oog heeft gehad dan enkel de kringen rond zijn Maaslandse dan wel Thuringse opdrachtgevers.¹ In zijn liederen heeft Veldeke zich deze beperkingen echter niet opgelegd. Vandaar dat Bumke bijvoorbeeld in zijn recente literatuurgeschiedenis de conclusie formuleert dat Veldeke zijn liederen waarschijnlijk ‘speziell für ein maasländisches Publikum’ gedicht zal hebben.²

Nu mag er wellicht vanuit een strikt taalkundig oogpunt voor deze zienswijze veel te zeggen zijn, vanuit een literairhistorisch perspectief wordt de minnedichter Veldeke dan toch een zeer geïsoleerde verschijning in de geschiedenis van de hoofse lyriek. Dat is verwonderlijk,

want de opkomst van het hoofse minnelied, in Noord-Frankrijk vanaf ongeveer 1170, in Duitsland wellicht een tiental jaren later, lijkt juist wel een zaak te zijn geweest van auteurs die elkaar, of elkaars oeuvre, vrij goed kenden. De meeste vroege trouvères hebben deel uitgemaakt van een waar netwerk, waarin vooral het hof van Marie de Champagne, en verder ook de grotere en kleinere hoven in Vlaanderen, Artesië en Henegouwen belangrijke knooppunten hebben gevormd.³ En de eerste *Minnesänger* die in de nieuwe hoofse stijl hebben gedicht, zijn niet alleen allen uit de Rijnstreek, en dus uit de onmiddellijke nabijheid met de *Romania*, afkomstig, maar bovendien kunnen de meesten onder hen met het hof van keizer Frederik Barbarossa of van diens zoon Hendrik VI (1165-1197) in verband worden gebracht.⁴ Hendrik VI is trouwens zelf - vermoedelijk nog vóór 1190 - als minnezanger opgetreden. De ‘speciaal voor een Maaslands publiek dichtende’ Veldeke lijkt dus helemaal buiten zulk een kring te staan.

Maar is dat wel zo? We mogen niet vergeten dat Gottfried von Strassburg zich al omstreeks 1210 op lovende wijze over Veldeke, niet alleen als episch dichter, maar ook als minnezanger, heeft uitgelaten.⁵ Dat kan alleen maar betekenen dat zijn lyriek al vroeg in de dertiende eeuw buiten het Maasland bekend moet zijn geweest. Maar reeds toen Veldeke zijn lyriek vervaardigde, schijnt zijn geestelijke horizon verder te hebben gereikt dan de eigen *Heimat*. Schrijft hij niet in zijn eerste lied:

Diu schoenest und diu beste vrowe
Zwischen dem Roten und der Sowe
Gap mir blîdeschaft hie bevorn.
(Lied I, 2, vs. 1-3)?⁶

Over het tweede vers is al veel inkt gevloeid, maar er kan mijns inziens geen twijfel over bestaan dat hier respectievelijk de Rhône en de Save zijn bedoeld.⁷ De Rhône vormde de westelijke grens van het koninkrijk Bourgondië, en dus van het keizerrijk; de Save ontsprong in het uiterste zuidoosten van het rijk, in de mark Krain, dat nu het grootste deel van het huidige Slovenië omvat, en liep dan door het koninkrijk Hongarije om zich bij Belgrado in de Donau te storten. Veldeke lijkt hier dus het hele Duitse Rijk op het oog te hebben gehad. Verder is het opvallend, dat hij twee rivieren noemt, die allebei ver zuidelijk van zijn geboortestreek lopen. Zeker het vermelden van de Save lijkt voor een Maaslands publiek niet echt voor de hand te liggen. Zou zo'n vers voor toehoorders die zich vaak in zuidelijker regionen ophielden en vooral, over een weidser politiek gezichtsveld beschikten, niet veel vanzelfsprekender geklonken hebben? En wat zou er dan op tegen zijn om de

entourage van Frederik Barbarossa zelf, of van Hendrik VI, tot dit geïntendeerde publiek te rekenen?

In wat volgt zou ik willen betogen dat er inderdaad veel voor te zeggen is om Veldeke als minnedichter te situeren in de omgeving van de overige Rijnlandse *Minnesänger* van de eerste generatie, en bijgevolg in de *mouvance* van het keizerlijke hof. Deze thesis, die in de jaren dertig al even door Hans Naumann geopperd werd, is mijns inziens minder verrassend dan ze sommigen op het eerste gezicht zal lijken.⁸ Als er één rode draad door alle werken van Veldeke heen loopt, dan is dat wel de oriëntatie op de keizer. We weten immers dat de teneur van Veldekes *Servaaslegende*, geschreven in volle investituurstrijd, in de lijn ligt van de door de keizer gevoerde politiek.⁹ Frederik Barbarossa is trouwens in april 1174 in Maastricht geweest en heeft er zeer vermoedelijk in de proosdij van de Servaasabdij gelogeerd.¹⁰ Nu heeft Willy Sanders tijdens het Gentse Veldeke-symposium van 1970 aannemelijk gemaakt, dat Veldeke in dat jaar zeker het eerste deel van zijn *Servaaslegende* had voltooid.¹¹ Zouden de kanunniken van Sint-Servaas de kans hebben laten liggen om hun keizerlijke gast in kennis te stellen van een tekst die zo goed zijn én hun belangen diende? Dat lijkt toch weinig waarschijnlijk.

Het jaar 1174 staat in het Veldeke-onderzoek ook bekend als de vermoedelijke datum van de beruchte bruiloft in Kleef, waarop Veldekes voor drie-vierden voltooidde bewerking van de Anglo-Normandische *Roman d'Eneas* door Heinrich Raspe werd ontvreemd.¹² Dat Veldeke in het laatste deel van zijn werk, dat negen jaar na de diefstal in Thuringen tot stand is gekomen, de politieke aspiraties van de Staufen heeft gesteund, staat vast. Het lijkt echter waarschijnlijk dat alleen al zijn keuze voor de *matière de Rome*, en dan nog voor de geschiedenis van de grondlegger van het Romeinse Rijk, in een pro-Staufische context moet worden gezien.¹³

Maar ook in Veldekes lyriek wordt aan het keizerschap gerefereerd:

Si ist sô guot und ist sô *schône*,
 Die ich nu *lange* hân gelobet.
 Solt ich ze Rôme tragen die *krône*,
 Ich saste ez *ûf ir houbet*.
 Maniger spraeche: sehent, er tobet!
 Got gebe, daz sî mir *lône*!
 Wan ich taete, ich weiz wol wie...
 Lebt si noch, als ich si lie:
 Sô ist si dort, und ich bin hie.
 (Lied XVI, 1, vs. 1-9)

Laten we ons nu voorstellen dat Veldeke dit lied in de onmiddellijke omgeving van Frederik Barbarossa of, liever nog, van diens zoon, de Rooms-Koning Hendrik VI, ten gehore heeft gebracht. Anders dan men vaak denkt, hoeft Veldeke zich daarvoor niet eens ver van zijn geboortestreek verwijderd te hebben. Tijdens het grootste deel van de jaren tachtig lag het zwaartepunt van de politieke activiteiten van de jonge koning immers in het noordwesten van het keizerrijk, in het gebied van Maas en Nederrijn.¹⁴ Zullen heel wat hovelingen in dit lied niet meteen een allusie hebben gezien op de volgende verzen van Hendrik VI zelf?

Sît daz ich si sô gar herzeclîchen minne
 Und si âne wenken *zallen zîten* trage
 Beide in herze und ouch in sinne,
 Underwîlent mit vil maniger klage,
 Waz gît mir dar umbe die liebe *ze lône*?
 Dâ biutet si mirz sô rehte *schône*:
 Ê ich mich ir verzîge, ich verzîge mich ê der *krône*.

Er sündet, swer des niht *geloubet*,
 Daz ich môhte geleben manigen lieben tac,
 Ob joch niemer *krône* kaeme ûf mîn *houbet*;
 Des ich mich ân si niht vermezzen mac.
 (Lied III, 3-4, vs. 1-4)

[=Nu ik haar zo van ganser harte bemin en ik haar zonder wankelmoedigheid in mijn hart en zinnen draag, vaak onder veel geweeklaag - wat geeft de liefde mij daarvoor als loon? Nu: zij schenkt mij (een loon), zo rijk, dat ik nog liever aan de kroon, dan aan haar verzaak.

Hij zondigt, die dát niet gelooft: (namelijk) dat ik vele aangename dagen zou kunnen beleven ook als de kroon nooit op mijn hoofd zou komen; zonder haar kan ik daarop (op die aangename dagen namelijk) geen aanspraak maken.]¹⁵

Een analyse van Veldekes lied is hier niet mogelijk, maar het staat voor mij vast dat hij de *Kaisertopos* (liever mijn geliefde dan de keizerskroon) van Hendrik VI heeft overgenomen, en er tevens op een speelse wijze mee heeft gevarieerd: wat voor de Rooms-Koning een reëel perspectief was, de keizerskroon, kon in de mond van de Maaslandse dichter uiteraard slechts als een onrealiseerbare veronderstelling worden geformuleerd.¹⁶ Opvallend is het grote aantal lexicale correspondenties tussen

beide liederen (zie de gecursiveerde woorden), waarbij vooral het moeilijke (homonieme) *geloubet/houbet*-rijm opvalt, dat buiten deze twee liederen nergens in de twaalfde-eeuwse Rijnlandse *Minnesang* voorkomt.¹⁷ Ook formeel zijn beide liederen nauw met elkaar verwant. Bij Hendrik VI worden de stollen (ab/ab) gevolgd door een afgezing dat uit drie identieke rijmen bestaat (ccc). Bij Veldeke vinden we een gelijkaardig rijmschema; alleen heeft hij het nog wat gecompliceerd door het afgezing nog eerst met de rijmen van de stollen, maar dan in de omgekeerde volgorde, te laten beginnen (ab/ab//baccc).¹⁸

Ook Veldekes vierde lied *Tristran muose sunder sînen danc* is, zoals men weet, door een contemporain lied geïnspireerd, maar nu van de Franse trouvère Chrétien de Troyes.¹⁹ Drie opmerkingen lijken me hier van belang. Ten eerste is Chrétien's lied waarschijnlijk zelf weer als een bijdrage te beschouwen aan een literair debat dat in de vroege jaren zeventig tussen de troubadours Bernart de Ventadorn en Raimbaut d'Aurenga werd gevoerd.²⁰ Ten tweede moet Veldekes lied wellicht als een repliek op dat van Chrétien worden gezien: terwijl deze laatste zich immers op het standpunt stelt dat men de geliefde trouw moet blijven, ook als men vanwege haar niet op loon hoeft te rekenen,²¹ stelt Veldeke de dame zonder aarzelen voor, nu maar gelijk over te steken:

Wol getâne,
 Valsches âne,
 Lâ mich wesen dîn
 Unde wis du mîn.
 (Lied IV, 1, vs. 9-12)

Natuurlijk - en dit is mijn derde punt - was het intertekstuele en polemische verband slechts zichtbaar voor wie het Franse lied kende. Maar dat was in de kring van dichters rond het keizerlijk hof juist het geval, aangezien we weten dat één van hen, Bernger von Horheim, een lied heeft vervaardigd dat als een zuiver contrafact van Chrétien's lied, en meer bepaald van de Tristanstrofe, moet worden beschouwd.²²

Een andere aanwijzing dat Veldekes poëzie in een nauwe samenhang met die van de andere *Minnesänger* in de omgeving van Hendrik VI is ontstaan, vormen de vele overeenkomsten die vooral Hennig Brinkmann tussen Hausens en Veldekes poëzie heeft aangewezen en als het produkt van wederzijdse beïnvloeding heeft verklaard.²³ Het zou de moeite waard zijn om na te gaan of een aantal van Brinkmann's observaties vanuit het perspectief van een voor ingewijden bestemd, intertekstueel spel kan worden geduid.

Men kan uiteraard van mening zijn dat een dergelijke benadering van Veldekes lyriek blijk geeft van een al te grote subtiliteit. Toch heeft het recente onderzoek van de Occitaanse en Franse minnellyriek - ik denk hier meer in het bijzonder aan studies van Jörn Gruber, Marc René-Jung en Maria Luisa Meneghetti - aannemelijk gemaakt dat in de liederen van de twaalfde-eeuwse troubadours en trouvères een ingewikkeld intertekstueel spel werd gespeeld, dat in al zijn finesses enkel door goede verstaanders, echte kenners, volledig te volgen was.²⁴ Dit is in tegenspraak met de wijdverbreide mening, volgens dewelke het publiek van de hoofse minnellyriek slechts heel geleidelijk in staat zou zijn geweest de nieuwe liedkunst te appreciëren. Zo heeft Johan Winkelman enkele jaren geleden gepoogd om wat hij het proloogkarakter van Veldekes liederen noemt, in verband te brengen met de noodzaak een publiek op te voeden 'dat niet of nauwelijks vertrouwd was met de fijnheden van de in Frankrijk tot bloei gekomen, hoofse minnezang'.²⁵ Uit wat voorafgaat, zal wel gebleken zijn dat ik het met deze zienswijze niet eens kan zijn.²⁶ Veldekes geïntendeerde publiek was naar alle waarschijnlijkheid wel degelijk vertrouwd met de minnellyriek die nog maar enkele jaren eerder aan enkele Noordfranse hoven wortel geschoten had. Men mag de verbreiding van de hoofse minnellyriek in de *Romania* op dat tijdstip trouwens zeker niet overschatten. Zelfs de lyriek van de troubadours was tot aan de jaren 1160-1165 een zaak van weinigen, zelfs zeer weinigen, en ook tijdens het daaropvolgende decennium bleef het aantal hoven, dat met de troubadourslyriek in verband kan worden gebracht, zeer beperkt.²⁷ We hebben dus te maken met een Europese mode die zich in de jaren zeventig en tachtig, vanuit het zuiden van Frankrijk, snel aan een beperkt aantal Westeuropese hoven heeft verbreid. Deze nieuwe kunstvorm was gekenmerkt door een sterke wedijver onder een nog vrij gering aantal dichters, die elkaars liederen kenden, eraan refereerden, ermee polemiseerden en ze probeerden te overtreffen. Deze mode sloeg over de taalgrenzen heen: de talrijke contrafacten van en toespelingen op troubadours- en trouvèreliederden die we bij de *Minnesänger* van de eerste generatie aantreffen, moeten dan ook niet beschouwd worden als een aanwijzing dat de Duitse dichters bij hun Romaanse collega's in de leer gingen.²⁸ Ze zijn het logische produkt van het geraffineerde spel dat de minnellyriek in die jaren beheerste, waarbij het erom ging in het geheugen van de echte kenners liederen van anderen op te roepen, om ze vervolgens te overtreffen.²⁹ In een dergelijke context is er ook ruimte voor ironie. Die is zoals bekend overvloedig in Veldekes lyriek aanwezig, en past naar mijn mening beter bij het profiel dat we hier hebben geschetst, dan bij dat van een

minnedichter die zijn nog onervaren publiek de knepen van een nieuwe literaire mode probeert bij te brengen.³⁰

We mogen het culturele niveau in de omgeving van de Staufen, waar ik het geïntendeerde publiek van de eerste *Minnesänger*, waaronder Veldeke, zou willen zoeken, zeker niet te laag aanslaan. In zijn baanbrekende boek *The origins of courtliness* heeft Stephen C. Jaeger beklemtoond hoe de hoofse idealen, veel vroeger dan men gewoon is aan te nemen, juist aan het keizerlijke hof wortel hadden geschoten.³¹ De idee dat de hoofsheid pas in het laatste kwart van de twaalfde eeuw in het rijk zou zijn verspreid, wijst hij af omdat ze zich uitsluitend op de volkstalige literatuur baseert en de Latijnse bronnen volledig buiten beschouwing laat. De belangrijkste vertegenwoordigers en propagandisten van deze hoofse cultuur moeten immers - nog steeds volgens Jaeger - in de omgeving van de keizer gezocht worden, onder de hofclerici en de rijksbisschoppen, die de idealen van zelfcontrole, menselijkheid, verfijning, aandacht voor de gevoelens van anderen, toen al sinds meer dan honderd jaar hoog in het vaandel voerden. Pas in de loop van de tweede helft van de twaalfde eeuw werden deze idealen door de wereldlijke adel geadopteerd, en dat gebeurde het eerst in Frankrijk.³² Daar ontstond toen de cultus van de hoofse liefde, die in de volkstalige literaire genres (minnellyriek, roman) beschreven werd.

Veldeke heeft, zoals bekend, bij de adaptatie van deze Franse literaire genres in het Duitse Rijk een cruciale rol gespeeld. Maar we mogen niet uit het oog verliezen dat hij, als clericus, vermoedelijk zeer vertrouwd was met het hoofse waardenpatroon dat toen al sinds lange tijd in de omgeving van de keizer werd gepropageerd. Eén van deze deugden was de *hilaritas* of de *iucunditas*: ‘From the early Middle Ages,’ schrijft Jaeger, ‘we find that happiness, joy and good fellowship (*laetitia, hilaritas, amicitia*) constitute an ideal court atmosphere; amiability and good fellowship create it; anger and resentment, openly expressed, destroy it.’ En hij citeert uitvoerig een aantal geïdealiseerde portretten van leden van het hof van Frederik Barbarossa, geschreven omstreeks 1164 door de Italiaan Acerbus Morena, waarin de blijdschap steeds opnieuw - samen met de lichamelijke schoonheid - de ereplaats blijkt in te nemen. ‘Zijn gezicht stond zo opgewekt, dat het altijd leek of hij in lachen uit zou barsten,’ schrijft Morena bijvoorbeeld over de keizer zelf, en de woorden *hilaris*, *iocundus* en *affabilis* komen ook in de overige beschrijvingen als *Leitmotive* terug.³³

In een dergelijke context krijgt de wijze waarop Veldeke in zijn lyriek het concept ‘blijdschap’ hanteert mijns inziens een bijzondere betekenis. Anders dan in de meer melancholisch getoonzette gedichten

van de meeste van zijn Occitaanse, Franse en Duitse collega's situeert Veldeke de antithese 'vreugde-verdriet' meestal niet bij de minnaar zelf, die zoals bekend in het hoofse minnelied voortdurend tussen deze polen heen en weer balanceert of ze zelfs in een paradoxale evenwichtsoefening tegelijk ervaart. Vreugde en verdriet worden door Veldeke op het interpersoonlijke vlak gesitueerd: de vreugdevolle minnaar tegenover de treurige *nîders*.³⁴ Voor de minnezanger Veldeke is verdriet een gebrek, en blijdschap een deugd. De centrale antithese van het hoofse minnelied verschuift bij Veldeke dus van het psychologische naar het ethische niveau. Meestal verbindt men dit met Veldekes opgeruimde karakter, maar deze veronderstelling is niet echt nodig en in ieder geval onbewijsbaar.³⁵ Veldeke lijkt veeleer de vertolker te zijn geweest van het ethisch programma, dat door de clerici in de omgeving van de keizer sterk werd gepropageerd, en waarin de blijdschap als een hoofse waarde werd beschouwd. Het is Veldekes vertrouwdheid met dit deugdenmodel, dat mijns inziens mee het perspectief heeft bepaald van waaruit hij de nieuwe Romaanse liedmode op een kritische en creatieve wijze heeft gereciperd.³⁶

Een bezwaar dat men tegen de hier gepresenteerde hypothese kan inbrengen betreft natuurlijk de taal. Juist de sterk Maaslandse taalkleuring was immers het hoofdargument om Veldekes lyriek als een in essentie lokaal fenomeen te zien. Boven is al gezegd dat Veldeke in zijn liederen, anders dan in zijn epische werken, geen poging heeft ondernomen om uitsluitend rijmwoorden te hanteren die zowel in zijn moedertaal als in het Hoogduits zuivere rijmen opleverden. Deze handelwijze is echter reeds door Thomas Klein afdoende verklaard: de rijmtechnische eisen liggen in de lyriek, waar vaak drie of vier en soms meer op elkaar rijmende woorden gevonden dienen te worden, heel wat hoger dan in de epiek, waar telkens maar één rijmpaar moet worden gerealiseerd. Bovendien verhinderde de beperkte ruimte van de strofe hem de moeilijkheden te ontwijken door allerlei formules en stoplappen te gebruiken, een techniek die hij in zijn epische teksten wel had toegepast.³⁷ Hieraan kan nog worden toegevoegd dat in zijn lyriek ook wel eens rijmwoorden voorkomen die uitsluitend in het Hoogduits werden gebruikt.³⁸ Wil men de betrokken strofen dan aan Veldeke blijven toeschrijven, dan kan men enkel de hypothese aanvaarden dat hij in zijn gedichten een beroep heeft gedaan op woorden en uitdrukkingen die in zijn streektaal zeldzaam waren of er niet eens in voorkwamen. Dat Veldeke zich dergelijke vrijheden veroorloofde, werd zelfs door de grote voorvechters van de 'Maaslandse Veldeke', Theodor Frings en Gabriele Schieb, erkend: 'Neben streng mundartlich Gebundenem findet sich Sprachgebrauch weiträumiger Geltung

mit unterschiedlicher Abgrenzung,' schrijven zij bij de aanvang van hun bespreking van Veldekes woordenschat in de liederen, en bij dat 'Sprachgebrauch weiträumiger Geltung' rekenen ze ook uitdrukkelijk het Middelhoogduits.³⁹ Deze vaststelling lijkt mij het best in overeenstemming te brengen met een opvatting waarbij men Veldekes geïntendeerde publiek niet van meet af aan tot zijn Maaslandse streekgenoten beperkt. Ook dient men niet steeds opnieuw Veldeke naar Mainz of naar Thüringen te doen afreizen om zijn grote roem onder de Duitse dichters van de volgende generatie te kunnen verklaren.⁴⁰ Ik herinner er nogmaals aan dat de jonge koning-minnezanger Hendrik VI zich in de jaren tachtig van de twaalfde eeuw met zijn gevolg, waaronder we ook nog andere dichters mogen vermoeden, herhaaldelijk in het Nederrijng gebied heeft opgehouden. Bovendien dienen we er rekening mee te houden dat er op dat ogenblik nog geen bovenregionale dichterstaal bestond.⁴¹ In een dergelijke situatie is het zeer begrijpelijk dat Veldeke bij het beoefenen van een genre dat een grote taalvaardigheid, gevatheid en inventiviteit vereiste, in de eerste plaats gekozen heeft voor zijn Maaslandse moedertaal, maar Middel- en Hoogduitse termen en uitdrukkingen allerminst heeft geschuwd.

Hadewijch

Net als Veldekes lyriek lijken ook Hadewijchs *Strofische gedichten* op het eerste gezicht eenzame zwerfstenen te zijn in onze literatuurgeschiedenis. 'Hadewijchs Strofische Gedichten zijn [...] een uniek literair fenomeen,' schreef Norbert de Paepe aan het eind van zijn dissertatie over de lyriek van de Brabantse mystica.⁴² Dat neemt niet weg dat juist de hoge kwaliteit van Hadewijchs teksten verschillende geleerden tot de veronderstelling heeft gebracht dat deze mystieke literatuur toch niet uit het niets kon zijn ontstaan, en door anderen moest zijn voorbereid.⁴³

Wat Hadewijchs liedkunst betreft, richten de blikken zich dan in de eerste plaats naar Veldeke. In hun studie over Veldekes lyriek uit 1947 hebben Theodor Frings en Gabriele Schieb talrijke overeenkomsten - vooral in het gebruik van de rijmwoorden - tussen beide dichters aangewezen.⁴⁴ Toch zijn ze van mening dat er van een directe afhankelijkheid geen sprake kan zijn. Beide auteurs zouden uit dezelfde, overvloedige bron van een inheemse, Limburgs-Brabantse dichttraditie hebben geput: 'Weder ist Veldeke der erste, noch auch ist Hadewijch die letzte in einer Reihe limburgisch-brabantischer Dichter, deren Zwischenglieder uns allerdings leider fehlen.'⁴⁵

Tegen deze opvatting heeft heel onlangs Kurt Ruh verzet aangete-

kend.⁴⁶ De beperktheid van het tekstmateriaal staat volgens hem dergelijke vérstreckende conclusies niet toe, de kroongetuige Hendrik van Veldeke zou van in het begin op het zuidwesten van het Duitse taalgebied georiënteerd zijn geweest, en de aristocratisch-burgerlijke stadscultuur van het hertogdom Brabant in de dertiende eeuw zou de adellijke minnezang maar weinig ruimte hebben gelaten. Nu zijn deze argumenten niet allemaal even sterk. Over Veldekes lyriek is zoëven het nodige al gezegd: als zijn liederen in de omgeving van de Staufen moeten worden gesitueerd hoeft dat, zoals we hebben gezien, niet noodzakelijk in tegenspraak te zijn met een ontstaan in het Maas- en Nederrijngebied en is er ook niets dat een nawerking in de Nederlanden principieel in de weg staat. De beschrijving van de Brabantse literatuur van de dertiende eeuw als het produkt van een ‘aristokratisch-bürgerliche Stadtkultur’ verdient op zijn zachtst gezegd enige nuancering. Dat stad en minnellyriek met elkaar op gespannen voet zouden staan, wordt trouwens door de Atrechtse trouvères weerlegd. En als Ruh van mening is dat Brabant ‘den adeligen Minnesang wenig Boden gewährte’, dan verliest hij uit het oog dat juist het hof van hertog Hendrik III omstreeks het midden van de dertiende eeuw een van de belangrijkste centra van de (Franstalige) hoofse minnellyriek is geweest.

Maar wellicht is juist dit laatste gegeven het beslissende argument om Ruh toch gelijk te geven. Want juist de opvallende bloei, in de dertiende eeuw, van de Franse minnellyriek aan en over de noordelijke rand van het Franse taalgebied lijkt de ontplooiing van een gelijkaardige poëzie in het Nederlands in de weg te hebben gestaan. In hun zeer lezenswaardige bijdrage aan de bundel *Een zoet akkoord* hebben Dini Hogenelst en Margreet Rierink deze veronderstelling nog zeer behoedzaam, in de vragende vorm, geformuleerd:

Is het [...] denkbaar dat de Middelnederlandse lyriek nooit een bloeitijd van het klassieke hoofse minnelied heeft gekend, zoals die zich in de naburige tradities zo glansrijk heeft voltrokken? Kan het dus zijn dat het Middelnederlandse hoofse minnelied tot en met de veertiende eeuw een tamelijk incidentele aangelegenheid is geweest omdat dit genre aan de - internationaal georiënteerde - hoven in de Lage Landen in de eerste plaats in het Frans (of in het Duits?) werd gerecipieerd?⁴⁷

Op de vraag of de minnellyriek tot en met de véertiende eeuw een incidentele aangelegenheid zou zijn geweest, hoop ik straks te antwoorden. Maar in ieder geval lijkt de noodzaak om een traditie van verloren gegane Brabants-Limburgse minnellyriek tussen Veldeke en Hadewijch

aan te nemen, minder groot te zijn geworden, nu het steeds duidelijker wordt hoe sterk de *Strofische gedichten* ook aan andere teksten en teksttypes schatplichtig zijn: aan de (Latijnse) religieuze lyriek, de hoofse roman, het twaalfde-eeuwse Latijnse en het vroeg-dertiende-eeuwse volkstalige mystieke discours en, wellicht nog het belangrijkste van al, aan de bijbel. Zo blijken de meeste strofen van haar eerste lied voornamelijk amplificaties te zijn van duidelijk aanwijsbare verzen uit het boek Job.⁴⁸ In dit opzicht vertoont Hadewijchs literaire techniek een opvallende verwantschap met de geraffineerde citeertechniek die we reeds bij Veldeke en de twaalfde-eeuwse minnellyriek hebben aangetroffen. Net als het hoofse minnelied lijken ook haar *Strofische gedichten* bedoeld te zijn geweest voor een publiek van ingewijden, die in staat waren de allusies en citaten op te merken en zo tot de diepere zin van haar liederen door te dringen.

Een en ander impliceert dat bij de studie van Hadewijchs *Strofische gedichten* de aandacht niet uitsluitend op het hoofse register in de beperkte profane zin mag worden gericht.⁴⁹ De ontdekking, in 1943, dat het vijfenveertigste *Strofische gedicht* als een contrafact van de Latijnse sequens *Mariae preconio* moet worden beschouwd, was daarvoor al een eerste indicatie.⁵⁰ Ook sommige andere strofische schema's lijken overigens meer naar de Latijnse geestelijke lyriek dan naar het hoofse minnelied te verwijzen.⁵¹ Hier is zeker nog ruimte voor verder onderzoek.

Het feit dat de invloed van de profane minnellyriek op de *Strofische gedichten* enigszins dient te worden gerelativeerd, neemt echter niet weg dat Hadewijch haar intertekstuele spel ook met bepaalde minneliederden kan hebben gespeeld. Ik vraag me met name af of bepaalde opvallende overeenkomsten met de lyriek van Hendrik van Veldeke niet vanuit dit perspectief moeten bekeken worden. Men leze bijvoorbeeld de eerste strofe van het zesde *Strofische gedicht*:

Als ons onsteet die merte
 Verquicken alle dinghe
 Ende alle crude ontspringhen
 Ende werden sciere groene.
 Also doet die begherte,
 Ende die minne sonderlinghe;
 Want si wilt al verdinghen,
 Ende werden in minnen soe coene,
 Dat si hare al in minnen gheve
 Ende minne met minnen leve:
 Dat hare dies iet ontbleve
 Des hadsi grote smerte.⁵²

Het rijmschema van dit lied (abcdabcdeeee) is voor zover ik weet noch in de Romaanse, noch in de Duitse minnellyriek van de twaalfde en dertiende eeuw aangetroffen, op één uitzondering na: lied XIV van Hendrik van Veldeke.⁵³ De eerste verzen van dit lied, één van de mooiste van Veldeke, luiden als volgt:

In dem aberellen
 Sô die bluomen springen,
 Sô loubent die linden
 Und gruoent die buochen,
 Sô habent ir willen
 Die vogele und singen...

Zou het kunnen dat Hadewijch aan dit lied van Veldeke heeft gerefereerd? Het aantal heffingen is weliswaar niet gelijk - twee bij Veldeke tegenover drie bij Hadewijch - en ook moeten we het getuigenis ontberen, dat de muziek ons wellicht had kunnen geven. Maar er zijn wel enkele opvallende verbale echo's: *ontspringhen* in Hadewijchs derde vers lijkt aan *springen* in Veldekes tweede vers te refereren, terwijl de eerste stol in beide gedichten telkens met het motief van het groen-woorden eindigt (*groene* is zelfs een *hapax legomenon* in Hadewijchs *Strofische gedichten*). Maar wat mij het meest opvalt, is dat *Strofisch gedicht VI* het enige lied van Hadewijch is, waar in de *Natureingang* de naam van een maand wordt vermeld, en dan nog wel op precies dezelfde plaats waar Veldeke het woord *aberellen* heeft geplaatst. Toeval? Of zou Hadewijch, die in haar *Natureingänge* wel vaker een voorkeur voor een héél vroeg begin van de lente laat blijken, hier Veldekes gedicht in het geheugen hebben gehad en als het ware met haar *merte* tegen zijn *aberellen* hebben opgeboden? Het feit dat de overeenkomsten tussen beide gedichten zich op twee verschillende niveaus situeren - strofevorm én lexicon - maakt deze conclusie in mijn ogen redelijk plausibel.

Nu ben ik zeker niet de eerste die met een dergelijke hypothese voor de dag kom. Reeds meer dan een halve eeuw geleden hebben A.C. Bouman en Marie Helene van der Zeyde pogen aan te tonen dat er tussen de lyriek van Veldeke en die van Hadewijch een rechtstreeks verband moet hebben bestaan.⁵⁴ Beide onderzoekers zijn door Van Mierlo zwaar onder vuur genomen, en dit is er waarschijnlijk de reden van geweest dat de door hen aangegeven parallelplaatsen tussen Veldeke en Hadewijch niet de aandacht hebben gekregen die ze wellicht verdienen.⁵⁵ Ook al zijn hun voorbeelden zeker niet allemaal even overtuigend, hun stelling en het door Frings en Schieb verzamelde vergelijkingsmateriaal verdienen toch hernieuwd onderzoek. Het vast-

stellen van een directe afhankelijkheid tussen beide auteurs zou immers interessante perspectieven openen. Ten eerste omdat dit het definitieve bewijs zou leveren dat de lyriek van Veldeke wel degelijk ook in de Nederlanden, met name in Brabant, bekend is geweest. Zo verwonderlijk zou dat overigens ook niet zijn, aangezien ik hierboven al heb proberen aan te tonen dat Veldekes banden met de Rijnlandse minnezang en het hof van de Staufen allerminst hoeven te impliceren dat zijn lyriek op een grote afstand van onze gewesten tot stand is gekomen. En ten tweede zou de vaststelling dat Hadewijch Veldekes lyriek heeft gekend de hypothese van een verloren gegane Brabants-Limburgse dichterschool in hoge mate overbodig maken, en zo ons nevelige beeld van de vroegste geschiedenis van de Nederlandse lyriek in een belangrijke mate kunnen verhelderen.

Jan van Brabant en de opkomst van de formes fixes

Het eerste en het grootste gebod van de huidige medioneerlandistiek luidt: ‘Gij zult niet oordelen.’ Toch is het, komend van Hadewijch en Veldeke, moeilijk geen waardeoordeel uit te spreken over de lyriek van hertog Jan: zijn liederen zijn in literair-esthetisch opzicht verre de mindere van die van zijn beide voorgangers.

Er valt bij de hertog immers weinig te bespeuren van het geraffineerde intertekstuele spel dat we zowel bij Hendrik van Veldeke als bij Hadewijch hebben aangetroffen. Ook al geeft Jan I in zijn liederen blijk van speelsheid en humor, wat opvalt is toch de grote stereotypie van het door hem gehanteerde hoofse-minnediscours.

Dat discours is door Franse en vooral door Duitse modellen geïnspireerd. De overeenkomsten tussen het poëtische taalgebruik van de hertog en dat van Hadewijch en zelfs van Veldeke zijn alles samen verrassend gering: ook naar aanleiding van de lyriek van Jan I lijken er maar weinig redenen te bestaan om van een machtige autochtone traditie te spreken die in de woordkeus en de stijl van zijn liederen zou hebben doorgewerkt. Zijn liederen lijken vooral onder de invloed te staan van het zeer stereotiepe discours dat de Hoogduitse *Minnesang* vanaf Gottfried von Neifen (vermeld 1234-1255) domineerde. Het beroemde *Harba lori fa*-lied vormt hier slechts schijnbaar een uitzondering op: de hertog hanteert daar immers de zeer voorspelbare formules en het narratieve schema die we in honderden Franse pastourelles kunnen aantreffen.⁵⁶

Deze stereotypie van de inhoud gaat gepaard met een fixatie van de vorm. Want de lyriek van Jan I ontstaat op het ogenblik dat het chanson

in de Franse letterkunde in toenemende mate verdrongen wordt door de zogenoemde *formes fixes* - rondeel, virelai, ballade - die in de veertiende eeuw de literaire scène zullen domineren. De meeste liederen van de hertog vertonen een nauwe verwantschap met het virelai: een lied dat ten hoogste uit drie strofen bestaat en een redelijk lang (aanvangs)refrein heeft, waarvan de melodie, de metriek en het rijmschema aan het eind van de strofen terugkeren. De auteur heeft dus niet meer de ruimte om, zoals in het chanson, de hoofse liefdesthematiek in al haar breedte, vijf strofen lang, open te vouwen. De strofen zijn vaak niet meer dan de amplificatie van het thema, dat in het refrein steeds opnieuw wordt herhaald.⁵⁷ Door de opkomst van deze en andere korte liedvormen wordt de thematiek van de hoofse liefde in de liedkunst van de late middeleeuwen dan ook als het ware gefragmenteerd. Het minnelied lijkt wel in een reeks van subgenres uiteen te vallen. Zo bijvoorbeeld onderscheidt de germaniste Doris Sittig in haar proefschrift over het Duitse minnelied in de eerste helft van de vijftiende eeuw, ‘Werbungslieder, Hoffnungslieder, Liebesklagen, Liebesversicherungen, Sehnsuchtslieder, Preislieder, Lieder mit Natureingang, Neujahrslieder,’ enzovoort, alnaargelang van het thema of motief dat in het betrokken lied de toon aangeeft.⁵⁸

Dat Jan I zijn liederen in het Diets vervaardigde, is niet vanzelfsprekend.⁵⁹ Hij was immers opgegroeid aan een hof dat onder zijn vader, de trouvère Hendrik III, een van de centra was geweest van de Franse liedcultuur, en bovendien is zijn moedertaal zeker het Frans geweest. Of het Brabantse hof te Brussel onder zijn regering werkelijk een opgang van Dietse minnellyriek heeft gekend, durf ik op basis van de liederen die ons van de hertog zijn overgeleverd eigenlijk niet met stelligheid beweren. Deze teksten zijn immers niet in het Brabants, maar in een sterk oostelijk gekleurde variant van het Middelnederlands vervaardigd. In een aantal liederen is het Hoogduits zelfs overheersend. De meest voor de hand liggende verklaring lijkt me te zijn dat Jan I's liederen voornamelijk voor een Maas- en Rijnlands publiek waren bestemd, wat ons gezien zijn sterk geprononceerde Lotharingse politiek en zijn jarenlange militaire campagnes tijdens de Limburgse successieoorlog ook niet al te zeer hoeft te verwonderen.

In een artikel over het taalgebruik in de oorkonden van de hertogen Jan I en Jan II heeft de historicus Paul de Ridder zich afgevraagd of Jans ‘kennis van het Duits zo ver reikte dat hij in die taal minnegedichten kon schrijven.’⁶⁰ Dergelijke vragen zijn in verband met het oeuvre van de hertog steeds opnieuw gesteld geworden: reeds Franz Joseph Mone sprak in 1838, in zijn *Übersicht der niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit*, zijn twijfels uit of de liederen met de

meest uitgesproken Hoogduitse kenmerken wel aan de hertog konden toegeschreven worden.⁶¹ In 1953 heeft de Nijmeegse germanist P.B. Wessels geprobeerd deze op taalkundige argumenten gestoelde twijfels met een literairhistorische bewijsvoering te onderbouwen:

Ich neige zu der Ansicht, dass die rein mittelhochdeutschen Verse überhaupt nicht von Jan sind. Sie zeugen von der bewährten, unpersönlichen Manier, die man bei den meisten Dichtern von ‘Minnesangs Sommer’ findet. Sie besitzen nicht einen einzigen ursprünglichen Gedanken, nicht ein einziges originelles Bild.⁶²

Ik meen echter dat Wessels ons hier juist de argumenten aanreikt, die ons doen begrijpen waarom de Brabander Jan I zulke sterk Hoogduits aandoende liederen heeft kunnen schrijven. De taal, de beelden, het gedachtengoed van deze lyriek was zo stereotiep geworden, dat iedereen na korte tijd zelf met het genre aan de slag kon. De amateur-dichter werd daarbij niet weinig geholpen door de beknoptheid van deze liederen: na hoogstens drie strofen was hij immers klaar.

Uit mijn bespreking van de lyriek van Veldeke zal wel gebleken zijn dat het dichten van een minnelied in de periode omstreeks 1200 een veeleisende onderneming moet zijn geweest. De meeste onderzoekers zijn dan ook van mening dat het schrift in het vermoedelijk vaak moeizame scheppingsproces een niet onbelangrijke rol zal hebben gespeeld.⁶³ De Luikse kroniekschrijver Jan van Hocsem schrijft daarentegen dat Jan I, tijdens zijn tocht naar het fatale tornooi van Bar-le-Duc in gedachten verzonken was, *quasi versus de materia contexeret imperata* ‘alsof hij verzen aan het maken was over een opgegeven onderwerp.’⁶⁴ Het contrast is veelbetekenend, temeer daar uit de veertiende eeuw wel meer getuigenissen van paardrijdende dichters overgeleverd zijn.⁶⁵ Door de beknoptheid van de *formes fixes* en de standaardisering van het hoofse minnediscours was het maken van minneliedereren heel wat makkelijker geworden, zodat deze activiteit niet enkel meer voor een beperkte groep van begaafde dichters was weggelegd. Het dichten van minneliedereren ging in de late middeleeuwen meer en meer tot de typische kenmerken van de hoofse edelman behoren. ‘L’activité lyrique fait partie de l’éducation courtoise,’ schrijft Daniel Poirion terecht in zijn schitterende boek over het literaire leven aan de laatmiddeleeuwse Franse hoven.⁶⁶ Deze evolutie wordt weerspiegeld door de contemporaine roman: terwijl de adellijke personages er aanvankelijk hoofdzakelijk als vertólkers van reeds bestaande liederen optreden, worden ze vanaf het einde van de dertiende eeuw vooral als dichter van de geciteerde liederen voorgesteld.⁶⁷

Het minnelied werd dus gebanaliseerd: het ‘grand chant courtois’ wordt geleidelijk verdrongen door wat men ‘social verse’ zou kunnen noemen.⁶⁸ Ook de omstandigheden waarin ze werden opgevoerd, verschilden: terwijl het hoofse minnelied naar alle waarschijnlijkheid voor een klein, select en intens luisterend gezelschap werd gezongen, konden rondelen en virelais in talloze omstandigheden worden gebruikt.⁶⁹ Niet zelden werden ze gezongen tijdens grootse feesten, en vaak werd er op gedanst.⁷⁰

Als elke luisteraar echter ook een dichter kon zijn, was er geen reden om zijn liederen bijzonder te koesteren en onder zijn naam in grote, kostbare liedverzamelingen bij te zetten. Vandaar dat we nogal wat liedjes in de trant van Jan I als het ware bij toeval aantreffen, als citaat in een kroniek, in een toneelstuk, in kleine anthologietjes voor privé-gebruik...⁷¹ Maar ongetwijfeld zijn de meeste van deze liederen verloren gegaan.

Terwijl ik de kans gering acht, dat er in de dertiende eeuw in onze gewesten een Nederlandstalige liedcultuur heeft bestaan die met de lyriek van *trouvères* en *Minnesänger* vergelijkbaar is, geloof ik dat het virelai-achtige refreinlied zoals Jan I van Brabant het beoefend heeft, maar ook het rondeel, in de eerste helft van de veertiende eeuw wel degelijk in het Maas- en Rijngebied succes hebben gekend. De frappante overeenkomsten tussen de schaarse liederen die ons overgeleverd zijn, maken het aannemelijk dat hier wel van een echte lyriek-traditie sprake moet zijn geweest. Het is mijns inziens ook vanuit het Maas- en Rijngebied dat deze *formes fixes*, vooral dan de virelai-achtige liederen in de stijl van Jan I, vanaf omstreeks het midden van de veertiende eeuw in het hele Nederlands-Duitse taalgebied verbreid zijn geraakt. Het succes van dit genre in het zuiden van Duitsland is zeer groot geweest, en de Oostenrijkse dichter Heinrich der Teichner vergiste zich zeker niet wanneer hij zich er omstreeks 1360 over bekloeg dat de Rijnlandse liedmode ertoe leidde dat *der alten liet* ten onder ging.⁷² Hij had perfect begrepen dat een ‘grote lijn’ ten einde liep...

Besluit

Ik vat het bovenstaande samen in een aantal stellingen:

1. Het is niet nodig aan te nemen dat Veldeke en Hadewijch de eenzame overblijfselen zijn van een geleidelijk zich ontwikkelende, machtige maar helaas verloren gegane Brabants-Limburgse dichtkunst, die met de hoofse minnellyriek in Frankrijk en Duitsland vergelijkbaar zou zijn. Vooral het succes van de Franse liedcultuur aan

- de grote Brabantse en Vlaamse hoven, heeft de ontplooiing van een dergelijke minnellyriek in het Nederlands in de weg gestaan.
2. De lyriek van Veldeke en Hadewijch moet gerelateerd worden aan teksten en teksttypes die redelijk goed identificeerbaar zijn: voor Veldeke is dat de vroege trouvèrellyriek en de Rijnlandse *Minnesang*, voor Hadewijch een veelheid aan teksten die in haar milieu goed bekend waren: naast de hoofse minnellyriek van de trouvères en wellicht ook van Veldeke, de Latijnse en de beginnende volkstalige mystieke literatuur, de hoofse roman en de bijbel.
  3. De lyriek van Veldeke en van Hadewijch was bestemd voor een select publiek van ingewijden, met een grote literaire bagage. Voor Hadewijch lijkt dit vrij vanzelfsprekend, maar ook Veldekes lyriek is hermetischer dan ze op het eerste gezicht lijkt, en was niet bestemd voor een publiek dat langs de weg van de geleidelijkheid in de geheimen van de hoofse minne-ideologie moest worden ingewijd.
  4. In tegenstelling tot wat men soms denkt is het pas ná de periode van de grote minnedichters geweest dat een vereenvoudiging van het hoofse minnediscours zijn intrede deed. Dit ging gepaard met de opkomst van makkelijker en kortere genres zoals het rondeel en het virelai die aan hun beoefenaren minder hoge eisen stelden. De minnellyriek werd een zaak van adellijke amateur-dichters, en werd steeds meer een soort verbruiksllyriek. De liederen van Jan I moeten als vroege representanten van deze evolutie worden beschouwd.
  5. Deze lyriek kwam in de Nederlanden aanvankelijk vooral in het Maas- en Rijngebied tot bloei, dus dicht in de buurt van de *Romania*, maar er anderzijds ver genoeg van verwijderd opdat haar ontplooiing door de dominantie van de Franse lyriek niet zou worden afgeremd. Vanaf het midden van de veertiende eeuw breidde deze Maas- en Rijnlandse liedkunst zich echter over het hele Nederlands-Duitse taalgebied uit en heeft ze er de verdere evolutie van de hoofse minnepoëzie in een hoge mate beïnvloed.

Eindnoten:

* Met dank aan Veerle Fraeters, Jan Goossens, Th. Mertens, F.P. van Oostrom, Helmut Tervooren en aan de UIA-studenten die tijdens het tweede semester van het academisch jaar 1993-1994 deelgenomen hebben aan mijn seminarie over Veldekes lyriek.

1. Klein 1985.
2. Bumke 1990, 140. Als ik het goed zie, resumeert Bumke hier de communis opinio onder de Veldeke-onderzoekers: vergelijk bijv. Wolff & Schröder 1983, kol. 903: 'Die Lyrik [gehört] wohl doch vornehmlich der ndl. Epoche H[einrich]s an und war an heimische Adelskreise gerichtet.'
3. Muraille 1992, 1459. Ik denk hier met name aan Guiot de Provins (vermeld eind 12e-begin 13e eeuw), Huon d'Oisy († 1190), Chrétien de Troyes (vermeld 1160-1185), Gace Brulé (1159(?)-na 1212), Conon de Béthune (midden 12e eeuw-1219/20) en de moeilijk te situeren dichter Blondel de Nesle. Zie over het hof van Champagne Benton 1961, vooral 561-563 (Chrétien de Troyes), 566-567 (Gace Brulé), 577-578 (Guiot de Provins, Huon III d'Oisy, Conon de Béthune); over de trouvères in de meest noordelijke regio's van het Franse taalgebied Bezzola 1963, 436-454.

4. Dit geldt met name voor Friedrich von Hausen († 1190), Bliigger von Steinach († na 1198), Ulrich von Gutenberg (vermeld 1172-1186), Bernger von Horheim (vermeld 1196) en Heinrich von Rugge (vermeld 1175/78-1190). Zie Schweikle 1977, 469 en Bumke 1979, 126.
5. Zie hierover Winkelman 1992, 59-62. Of ook Wolfram von Eschenbach in zijn *Parzival* (292 vs. 18-19) een toespeling op de liefdespoëzie van Veldeke maakt, zoals Winkelman meent, lijkt mij echter minder zeker. Zie over het belang van het getuigenis van Gottfried von Strassburg in deze aangelegenheid ook Bastert 1994, 325-326. Van Basterts opstel werden mij na afloop van het symposium 'Grote lijnen', door de vriendelijke bemiddeling van Helmut Tervooren, de drukproeven bezorgd, zodat ik het nog in de noten heb kunnen verwerken. Zijn artikel verdient echter meer aandacht dan ik het hier heb kunnen geven: het bevat talrijke interessante observaties die zich goed laten verzoenen met de visie die ik hier probeer te ontwikkelen. Ten slotte zij nog vermeld dat ook Der Marnier (ca. 1260) lovend over de minnezanger Veldeke spreekt, zie Schweikle 1970, 33.
6. Alle citaten uit Veldekes liederen zijn genomen uit Moser & Tervooren 1988.
7. Zie Kraus 1981, 160 met verdere literatuur waaraan toe te voegen is Sonderegger 1993, 7-8; vgl. voor de vorm *Roten* 'Rhône' Frings & Schieb 1947, 6; wat de interpretatie van *Souwen* als Save betreft, vgl. bijv. de volgende contemporaine citaten, alle uit kronieken waarin Frederik Barbarossa's deelname aan de derde kruistocht wordt verhaald: *Historia de expeditione Friderici* (Chroust 1928, 26): *Inde Sirmium, famosam quondam civitatem [...] transeuntes in vigilia vero apostolorum Petri et Pauli Sauum seu Souum fluvium, ubi Danubium influit, felicius quam Drauum transivimus et mox in terra ditionis Grecorum sumus constituti, quinta exeunte septimana, postquam apud Prespurch terranz Ungaricam attigimus* [=Van daar [nl. vanuit Tschalma] passeerden we de eertijds beroemde stad Semlin. De dag vóór het feest van de apostelen Petrus en Paulus [d.i. op 28 juni] staken we de Save over op de plaats waar deze in de Donau vloeit. Deze overtocht verliep gelukkiger dan toen we over de Drau trokken. Weldra kwamen we in het land waarover de Grieken heersen, bijna vijf weken nadat we bij Pressburg Hongarije waren binnengekomen]. Vgl. hiermee de *Slavenkroniek* van Arnold von Lübeck, Boek 4 (Lappenberg 1978, 130): *Post hec venerunt ad fluvium qui Sowa dicitur* [=Daarna kwamen ze [i.e. het kruisleger van Frederik Barbarossa] aan bij de rivier die de Save wordt genoemd] en de *Chronica regia Coloniensis* (Waitz 1880, 144): *Emensa Ungaria, ventum est ad flumina Marowam, Sowam et Drowam* [=Nadat ze Hongarije doorgereisd hadden, bereikten ze de Morava, de Save en de Drau [de drie rivieren zijn door de chronist in een verkeerde volgorde vermeld]].
8. Naumann 1937, 24. Met dank aan Helmut Tervooren, die me op dit artikel wees.
9. Zie hierover Koldewey 1985, 28-29 en vooral Van Leusden 1986, 134-151. Zeker als Anja van Leusdens veronderstelling juist zou zijn, dat Veldeke in het tweede deel de keizer tevens zou hebben voorgelaten zich niet al te zeer met het reilen en zeilen van het Servaaskapittel in te laten, is er mijns inziens reden om aan te nemen dat Veldeke bij het vervaardigen van zijn *vita* óók aan de keizer als mogelijke toehoorder kan hebben gedacht. Heinz Thomas, die de hierboven vermelde publikaties echter niet lijkt te kennen, meent daarentegen 'dass der Dichter in seine Servatius-Legende Reverenzbekundungen gegenüber dem Sachsenherzog Heinrich dem Löwen eingeflochten hat' (Thomas 1989, 75). Maar sluiten de beide opvattingen elkaar uit? De afkoeling van de (goede) betrekkingen tussen Frederik Barbarossa en Hendrik de Leeuw begint immers pas in 1174, tot een open conflict komt het eerst in 1179 (zie bijv. Oppl 1990, 124-125).
10. Oppl 1978, 208.
11. Sanders 1971.
12. Deze datum is minder zeker dan in het Veldeke-onderzoek vaak wordt beweerd, zie Bumke 1979, 114.
13. Des te meer omdat een andere tekst die in de omgeving van het keizerlijke hof is ontstaan, namelijk het *Carmen de gestis Frederici I. Imperatoris in Lombardia* (geschreven na maart 1162), niet alleen heel veel aan Vergilius' epos heeft ontleend, maar bovendien de keizer als een nieuwe Aeneas presenteert (zie Schmale-Ott 1965, XXVII-XXVIII). Zou Veldeke bij de keuze van zijn onderwerp van deze belangstelling voor het Aeneas-personage in de keizersgezinde middens niet op de hoogte zijn geweest? Dat lijkt me weinig waarschijnlijk. Thomas 1989, 69 betwijfelt echter dat Veldeke 'schon zu Beginn seiner Dichtung die politischen Implikationen des Stoffes in ihrem ganzen Ausmass erkannt [...] hat'. Dat betekent echter dat de eerste zgn. 'Staufertpartie', waarin de ontdekking door Frederik Barbarossa van het graf van Pallas beschreven wordt (*Eneas* 226, 13 e.v.), als een latere (Thuringse) toevoeging moet worden beschouwd, wat in het *Eneas*-onderzoek ook steeds weer wordt beweerd (zie bijv. Thomas

- 1989, 70: ‘Als gesichert kann gelten, dass er [i.e. Veldeke, FW] die erste Stauferpartie [...] nachträglich eingefügt hat’; zo ook Fromm 1992, 857-858). Ik kan hier niet op deze kwestie ingaan, maar de argumenten die men doorgaans ten gunste van deze hypothese aanvoert, lijken mij niet heel sterk. Zoals wel vaker in het Veldeke-onderzoek is gebeurd, zijn hypothesen en vermoedens een eigen, bijzonder taai leven gaan leiden. Zie voor de secundaire literatuur met betrekking tot deze passage Kartschoke 1986, 800.
14. Csendes 1993, 43-51 en 69-73. Ook tijdens het beroemde hoffeest te Mainz in 1184 stonden Nederrijnse aangelegenheden in het middelpunt van de politieke gesprekken (Csendes 1993, 51).
  15. Voor de vertaling heb ik me, behalve door Schweikle 1977, 261-263 op bepaalde plaatsen laten inspireren door Pretzel 1976, 94.
  16. Zie over dit lied van Hendrik VI en de verdere geschiedenis van de ‘keizertopos’ in de Middelhoogduitse literatuur Wapnewski 1979. Verschillende parallelplaatsen, vooral bij de troubadours, in Frings 1967, 312-315 en 321-324 (vooral 323-324).
  17. Ook de situatie van beide minnaars is vergelijkbaar: beiden bevinden zich ver van hun geliefde; vgl. Hendrik VI, strofe 1 vs. 3-4 *daz ich si von munde rehte mohte grüezen, ach leides, des ist manic tac* met Veldeke, vs. 8 *lebt si noch, als ich si lie*. Overigens ervaren beide minnaars de afwezigheid c.q. het verlies van hun geliefde op een totaal andere wijze: vgl. de slotverzen van Hendrik VI *Verhur ich si, waz het ich danne? dâ tohte ich ze vreuden weder wiben noch manne, und waer mîn bester trôst beide ze âhte und ze banne* met de flegmatieke wijze waarop Veldeke zijn lied besluit: *lebt si noch, als ich si lie: sô ist si dort, und ich bin hie*.
  18. Wellicht zouden ook de andere door Wapnewski 1979, 54-55 vermelde *Minnesänger* (onder wie Morungen, maar ook Heinrich von Rugge) in de analyse betrokken moeten worden: zie bijv. de opvallende woordelijke overeenkomsten met Rugge, Lied IX, strofen 1 en 2 (waarin, net als bij Hendrik VI én Veldeke, het motief van de scheiding aangetroffen wordt) en Morungen, Lied XXVIII, strofe 1.
  19. Zie hierover nu Mertens 1993. Zeker als men het variantenapparaat uit Zai 1974 in de vergelijking betreft, zijn de overeenkomsten met Veldekes lied - en dan in de eerste plaats met de vierde strofe, waarin het Tristanmotief verschijnt - onloochenbaar.
  20. Dit werd voor het eerst aannemelijk gemaakt door Roncaglia 1958. Dit artikel heeft aanleiding gegeven tot een uitgebreide secundaire literatuur, die men voor het grootste deel kan terugvinden in Jung 1986, 15-16 n. 22, waaraan nog toe te voegen is Rossi 1987.
  21. Zie vooral de aanvang van de onmiddellijk daarop volgende strofe: *Cuers, se ma dame ne t'a chier, / Ja mar por cou t' en partiras: / Tous jours soies en son dangier, / Puis qu'empris et comencié l'as* (vs. 37-40) [=Hart, als mijn vrouwe niet van je houdt, zul je haar daarom toch niet verlaten; blijf voor altijd in haar macht, aangezien je je ooit in haar macht gegeven hebt].
  22. *Nu enbeiz ich doch des trankes nie* (Moser-Tervooren 1988, Lied I).
  23. Brinkmann 1948, 28-36. In een brief van augustus 1994 wees Helmut Tervooren me nog op een aantal opvallende overeenkomsten tussen deze beide dichters en Ulrich von Gutenberg, die eveneens de keizertopos, geografische formules (*Musel-Rîn; Rîn-Pfât*), antieke (*Alexander; Turnus-Lâvîne*) en middeleeuwse (*Flôris-Planschiflûr*) exempla hanteert.
  24. Gruber 1983; Jung 1986, 15-36; Meneghetti z.j.
  25. Winkelman 1990, 43.
  26. Ook Bastert 1994, 339 laat zich, om dezelfde reden, kritisch over deze hypothese van Winkelman uit.
  27. Vgl. Meneghetti z.j., 60: ‘fino all’ altezzo del 1160-65, la lirica cortese è scarsamente diffusa, è ancora un affare di pochi, forse di pochissimi, e, soprattutto, che manca ancora di canali stabili di trasmissione.’ Een overzicht van de weinige hoven waarmee de lyriek van de troubadours tijdens het daaropvolgende decennium in verband kan worden gebracht, vindt men bij haar op p. 63-66.
  28. Voor deze contrafacten, zie bijv. Frank 1952 en Schweikle 1977, 85-91.
  29. Vandaar ook dat een Duits minnelied ‘thematisch und motivlich mit jeweils ganz verschiedenen Liedern romanischer Sânger verknüpft sein konnte’ (Schweikle 1977, 89).
  30. Zie over de ironie bij Veldeke, vooral De Paepe 1971, 98-106 en nu ook Bastert 1994, 332-341. Meer in het algemeen over humor bij de *Minnesänger* Schweikle 1994; bij de troubadours Gaunt 1989, die er terecht op wijst dat ‘intertextuality in troubadour poetry frequently involves irony as part of a playful and questioning dialectic’ (p. 183): ‘the early troubadours were individualists who felt themselves to be part of a community of poets with which they shared a sense of sophistication and self-awareness’ (p. 184). Dit geldt mijns inziens ook voor Veldeke.

31. Jaeger 1985. Met dank aan Frits van Oostrom die me op het belang van dit boek heeft gewezen.
32. Zie hierover vooral het elfde hoofdstuk van Jaegers boek: 'Instructing the laity in courtesy'.
33. *Hilari vultu, ut semper ridere velle putaretur* [=Zijn houding was zo opgewekt, dat het scheen of hij ieder ogenblik in de lach kon schieten], geciteerd in Jaeger 1985, 171. Zie verder de uitvoerige citaten op p. 171-173.
34. Zie hierover Willaert 1983, 364. Het valt op dat, wanneer in de Romaanse lyriek deze tegengestelde gevoelens over verschillende personages worden verdeeld, de *joie* vaak juist aan de *lausengiers* ten deel valt, onverdiend uiteraard. Men leze bijv. de eerste strofe van Chrétien's Tristanlied: *Car ceus qui la [=Amours] traissent voi / Souvent a lor joie venir / E g'i fail par ma bone foi* (vs. 7-9) [=Want degenen die Minne bedriegen zie ik vaak hun doel bereiken, terwijl ik, ondanks mijn goede trouw, daar niet in slaag].
35. Vgl. bijv. Schweikle 1994, 102, die spreekt van 'das Naturell einer Dichterpersönlichkeit, das ein Werk a priori in eine bestimmte Aura tauchen kann.' Dergelijke uitspraken komen in het Veldeke-onderzoek - zodra het om de liederen gaat - steeds opnieuw voor. Bastert 1994, 340-344 is, voor zover ik zie, de eerste die gepoogd heeft Veldekes humor in een breder literairhistorisch verband te duiden. Ook hier vertoont zijn argumentatie opvallende - en nog nader te exploiteren - overeenkomsten met de thesis die ik hier probeer aannemelijk te maken. Overigens wil ik niet bestrijden dat Veldeke van nature een opgeruimd karakter kan hebben gehad; zoiets is nu eenmaal te bewijzen noch te weerleggen. Alleen passen zijn liederen heel goed in een aan het keizerlijk hof stevig verankerde ideologische traditie.
36. Vgl. met de volgende opmerking van Ursula Peters, in haar recensie van Jaegers boek: '[M]it seinem Hinweis auf den eigenständigen Rückgriff deutscher Autoren auf das terminologische Umfeld alter *curialitas*-Vorstellungen eröffnensich möglicherweise vielversprechende Perspektiven im Bereich der vieldiskutierten Veränderungen, die das courtoisie-Ideal der französischen Dichter bei der Rezeption durch die deutschen Autoren erfahren habe' (Peters 1987, 135).
37. Klein 1985, 89.
38. Twee voorbeelden in Tervooren 1971, 65-67. Zie over de eerste van de door hem aangehaalde gevallen ook Klein 1971, 93.
39. Frings & Schieb 1947, 220. De passage verdient het in zijn geheel geciteerd te worden: 'In manchem steht Veldeke in einem vom südlichen Deutsch abgehobenen nordwestlichem Verband, dessen reichste Bezeugung im Mittelniederländischen liegt; zum Verband gehört gegen Süden zunächst und vor allem das kölnische Rheingebiet, aber auch das angrenzende Mitteldeutsch. Andererseits steht Veldeke, gegen das Mittelniederländische, auf der Seite des Rheinisch-Mitteldeutschen und Mittelhochdeutschen, also in einem vom Niederländischen abgehobenen südöstlichen Verband. Neben streng mundartlich Gebundenem findet sich Sprachgebrauch weiträumiger Geltung mit unterschiedlicher Abgrenzung.'
40. Zo recent nog Mertens 1993, 52-53 die meent goede gronden te hebben 'Veldekes Lied [met het Tristan-motief, FW] wie die meisten anderen an den Thüringer Hof zu legen.'
41. Klein 1985, 91-94.
42. De Paepe 1967, 336.
43. Vgl. Van Mierlo 1922, 93-94. Van Mierlo's opvattingen zijn naderhand door Grundmann 1977, 454 overgenomen. Zie echter Peters 1988, 33 die van oordeel is dat er geen doorslaggevende argumenten bestaan voor 'eine bereits in der ersten Hälfte des 13. Jhs. blühende mystische Literaturtradition, [...] zumindest nicht in der von Jos. van Mierlo und Herbert Grundmann angenommene Breite und Vielfalt, aus der dann das literarische OEuvre einer Hadewijch kontinuierlich hervorgegangen sei.'
44. Frings & Schieb 1947, 237-271: 'IX. Veldeke und Hadewijch'.
45. Frings & Schieb 1947, 249; vgl. p. 270: 'sie stehen in einer machtvollen einheimischen poetischen Tradition, die ihnen ausser den internationalen Gehalten auch eine dichterisch vorgeformte Sprache darbot, der sie sich nicht verschlossen, sondern die sie jeder in eigener Art zu besonderer Höhe führten.'
46. Ruh 1993, 164-165.
47. Hogenelst & Rierink 1992, 53.
48. Meer hierover in Willaert 1993.
49. Reynaert 1986, 77 en Reynaert 1994.
50. Van Mierlo 1943. Zie nu ook Grijp 1992, 72-75.
51. Ik denk hierbij aan schema's zoals aaaa (XXXIII, XXXVII) en de rondeau-achtige vormen aaabab en aaabccb (IV, XIV, XVII, XX, XXX, XLIV), die in de Latijnse religieuze lyriek van

- de twaalfde en dertiende eeuw meermaals worden aangetroffen. Zie ook Willaert 1992a, 318 n. 21.
52. Van Mierlo 1942, 36-37.
  53. Willaert 1984, 242. Zie bijv. de beschrijving van het strofische schema in Touber 1975, 3.
  54. Bouman 1923; Van der Zeyde 1934, 183-186.
  55. Van Mierlo 1923 en Van Mierlo 1934, m.n. p. 173: 'Eenig, althans rechtstreeksch, verband tusschen Veldeke en Hadewijch lijkt me ook zeer twijfelachtig: daar dit alleen berust ten slotte op wat gemeenplaatsen in de hoofsche minneleer en techniek. Aan te nemen is, dunkt mij, veeleer, dat om Veldeke en vóór Hadewijch er te onzent wel een dietsche minnelyriek zal hebben bestaan.' Een poging tot 'eerherstel' van Bouman biedt Ruh 1993, 188-189 n. 56.
  56. Willaert 1980.
  57. Willaert 1986, 491.
  58. Sittig 1987.
  59. Vgl. Tervooren 1989, 127-141.
  60. De Ridder 1980, 4.
  61. Mone 1838, 194-195. Zie ook het overzicht van de oudere literatuur over de lyriek van de hertog in Boerma 1896, 220-222 die zelf het auteurschap van vier van de negen liederen in twijfel trekt. Vgl. ook De Paepe 1970, 84: 'De vier andere liederen moeten op Duitse bodem zelf zijn ontstaan en zijn dus wel niet van onze hertog.'
  62. Wessels 1953, 212.
  63. Vgl. voor wat de troubadours betreft Gröber 1877; verder o.m. Avalor 1961, 47; De Riquer 1975, 15-16; Rieger 1984, 87; Meneghetti z.j., 49-50; Rieger 1987, 14-18; Rieger 1990; voor de *Minnesang* Schweikle 1989, 24-26 en 29-31.
  64. Kurth 1927, 89.
  65. Willaert 1992b, 114; Willaert (ter perse).
  66. Poirion 1965, 148. Zie ook Green 1980, 109: 'Almost certainly, a degree of literary expertise became recognized as one of the marks of a gentleman, and practice in handling the forms of light, social poetry came to be included within the scope of a genteel education.'
  67. Kelly 1978, 243.
  68. De term ontleen ik aan Green 1980, 110.
  69. Argumenten ten gunste van de opvatting dat het hoofse minnelied doorgaans voor een kleine, selecte kring werd uitgevoerd, zal men o.m. vinden in Meneghetti z.j., 81-85. Dat Veldeke zijn liederen tijdens de beroemde hofdag van 1184 in Mainz zou hebben gezongen, zoals vaak wordt beweerd, acht ik dan ook weinig waarschijnlijk. Tijdens zo'n groots feest zullen de omstandigheden voor het beluisteren van dit soort lyriek weinig gunstig zijn geweest. Al met al zal de receptiesituatie voor het 'klassieke' hoofse minnelied niet zeer verschillend zijn geweest van wat Janssens 1988, 53-54 voor de Arturroman veronderstelt.
  70. Over de omstandigheden waarin rondelen en virelais werden gebruikt, zie Willaert 1992b.
  71. Men zie de overzichten die ik heb gegeven in Willaert 1989a, 74-80 en Willaert 1989b, 157, 159-161 en 165-168. Wat het toneel betreft: ik hoop elders aannemelijk te maken dat het lied van de dansende (!) Maria Magdalena in het zgn. *Maastrichtse Paasspel* (Moltzer 1875, 520; waarschijnlijk vroege veertiende eeuw) tot hetzelfde virelai-achtige genre behoort als het merendeel van de liederen van Jan I. Over de overlevering van deze amateurslyriek zie men echter vooral Hogenelst & Rierink 1992, 39-49.
  72. Vgl. Willaert 1989b, 156.

Een geschiedenis van de Middelnederlandse epiek

Van publiek naar dichter: terug naar af...?

J.D. Janssens

Het literairhistorische ‘welles, nietes’ sinds 1970

In 1970 verscheen met de vijfde druk van Knuvelders *Handboek* de laatste geschiedenis van de Nederlandse literatuur: meer dan vierhonderd bladzijden worden er gewijd aan de periode van 1170 tot 1517. De kritiek op dit werk was zó hevig en fundamenteel - en grotendeels ook terecht - dat niemand het nog waagde zijn hoofd uit te steken voor dit soort syntheses.¹ Studenten Nederlands vroegen zich wel eens wanhopig af waarom ze zich dit dikke en dure werk dienden aan te schaffen als het tijdens de colleges toch binnen de kortste keren tot een puinhoop werd herleid. Met zijn allen groeven we dan maar ons eigen putje, steeds dieper, en we hadden nauwelijks weet van het ons omringende graafwerk. Beruchte diepe putten op episch terrein zijn: de corrector in de Haagse Lancelotcompilatie, het auteurschap van het Kopenhaagse *Leven van Lutgart* en de regressieve tekstkritiek als interpretatiemethode voor rijmteksten, om maar die te noemen.² Op deze manier werd een en ander ontdekt, maar vooral werd de toenemende complexiteit van literaire ontwikkelingen duidelijk. De indruk ontstond dat het schrijven van een geschiedenis van de Middelnederlandse letterkunde tot de absolute onmogelijkheden behoorde.

In de tachtiger jaren leek het literairhistorische tij evenwel te keren en hoorde men, ondermeer door Van Oostrom, krachtige pleidooien voor een literatuurgeschiedenis ‘nieuwe stijl’. Die zou zich minder met modern-esthetische waardeoordelen bezighouden maar oude teksten bestuderen in hun historische dimensie en hun toenmalige socioculturele context.³ De verwachtingen waren groot, maar de jaren negentig blijken die optimistische tendens niet verder door te zetten. Van Oostrom nam als kampioen van de nieuwe aanpak flink wat gas terug. In 1992 schreef hij: ‘Wel ben ik inmiddels aarzelender geworden over de praktische uitvoerbaarheid van een Middelnederlandse literatuurgeschiedenis op deze grondslag’...⁴ En in zijn recente diesrede wees hij op het bij uitstek verbrokkelde, discontinue karakter van het literaire landschap, wat het beschrijven van literaire ontwikkelingen - zeker in de dertiende eeuw - vrijwel onmogelijk maakt.⁵ Hoe stimulerend ook, het recente *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (in het vakjargon aangeduid als *NL*), is in zijn lossere opzet, namelijk

door het radicaal afzien van het construeren van historische verbanden, kenschetsend voor het huidige pessimisme.⁶

De zin van een literatuurgeschiedenis

Waarom dan toch, tegen de stroom in, pleiten voor een nieuwe literatuurgeschiedenis? Hoewel een dergelijk werk vermoedelijk zelden van kافت tot kافت wordt uitgelezen, geloof ik nogal sterk in de invloed ervan. Ikzelf ben als humaniorastudent tot de middeleeuwen gekomen dank zij het grasduinen in de literatuurgeschiedenis van pater Van Mierlo en in de *Algemene literatuurgeschiedenis* van Jan de Vries. Maar er zijn andere dan zulke subjectieve redenen te bedenken. Ik meen dat een literatuurgeschiedenis de ‘nadelen van de vooruitgang binnen het vak’ - de uitdrukking is van Herman Pleij - kan opvangen. De door hyperspecialisatie ontstane versplintering, de Pleijaanse ‘fragmentatiebom’, kan door een dergelijke synthese worden onschadelijk gemaakt.⁷ Zo een literatuurgeschiedenis zou dan het referentiekader vormen voor interdisciplinaire gesprekken, voor schoolhandboeken, voor lesvoorbereidingen en dies meer. Trouwens, indien vakspecialisten het niet meer tot hun taak rekenen om literairhistorische overzichten te produceren, zullen anderen het in onze plaats doen met alle bedenkelijke gevolgen vandien. Dit werd onlangs nog op een pijnlijke manier gedemonstreerd door *Het verhaal van de Nederlandse literatuur* van De Schutter, die - nauwelijks door enige vakkennis gehinderd - onze oudste letterkunde in beeld probeerde te brengen.⁸ Maar er zijn nog andere objectieve redenen aan te halen voor een literairhistorische synthese. Het is onbetwistbaar nuttig dat er een *status quaestionis* van een generatie onderzoek wordt geschreven: vanuit deze uitgangspositie kan nieuw onderzoek van start gaan en sneller tot nieuwe resultaten leiden. We moeten daarbij maar eens afstappen van de idee dat het mogelijk zou zijn om een ‘definitieve’, liefst volumineuze, meerdelige literatuurgeschiedenis te schrijven, waarin alle problemen zijn uitgeklaard.⁹ Vooral deze gedachte heeft, zo lijkt het mij, in het recente verleden verlamd gewerkt. Ik geloof dat we - naar het voorbeeld van onze Duitse, Franse of Engelse collega's - gewoon aan het werk moeten gaan en de vele zekerheden, maar ook de waarschijnlijkheden, vermoedens en lacunes in onze kennis binnen een coherente visie moeten durven samenbrengen, met andere woorden een synthese leveren die een losbladig Middelnederlands *Verfasserlexikon* of een alfabetisch naslagwerk - hoe onmisbaar ook - uiteindelijk niet kan brengen.¹⁰

Als aanloop tot een nieuwe, globalere literatuurgeschiedenis zou ik

willen pleiten voor een geschiedenis van de Middelnederlandse epiek, meerbepaald die van de twaalfde tot de veertiende eeuw, precies de periode waar we met zijn allen grote problemen verwachten. Hoewel ik geen fundamentele grondslagendiscussie op gang wil brengen, moet ik toch een brede omtrekkende beweging rond het onderwerp maken, vooraleer ik kan duidelijk maken hoe deze epische synthese er in mijn ogen zou moeten uitzien. Daarbij wil ik graag beginnen met het exploreren van een grote lijn in het recente epische onderzoek vanuit een uitdagende, wat mij betreft zelfs wat gewaagde, casus.

Het auteursprofiel van epische dichters

Ik ga uit van het volgende verhaal, dat iedereen die - al is het maar van ver - met Middelnederlandse teksten vertrouwd is, vermoedelijk wel herkent. Er wordt een komplot beraamd tegen de keizer; een nauw familielid heeft de leiding over een grote groep moordenaars, die het slachtoffer tijdens een belangrijke vergadering van hoogwaardigheidsbekleders zullen benaderen met messen, verborgen onder hun kleren. Een tijdje voordien zit de bedoelde aanvoerder thuis voortdurend in gedachten verzonken en kan hij 's nachts de slaap niet vatten. Dit gaat niet ongemerkt voorbij aan diens vrouw, die hem op een listige manier zijn geheim weet te ontfutselen. Als ik er dan nog aan toevoeg dat bij dit alles bloed vloeit - bloed van de vrouw, wel te verstaan -, dan is de gedachte aan de beruchte bedscène uit *Karel ende Elegast* onvermijdelijk. In dit korte Karelverhaal komt Eggherics vrouw - en de onder haar bed verscholen dief Elegast mét haar - op de vooravond van een hofdag te Ingelheim inderdaad te weten dat haar broer - de keizer - de volgende dag zal worden vermoord (vs. 872-927).

Het gesuggereerde verband is echter misleidend, want in tegenstelling tot de moordaanslag in *Karel ende Elegast* is die uit mijn verhaal een volmaakt succes. Het slachtoffer is - voor middeleeuwen - dé keizer bij uitstek: Julius Caesar; de plaats van de aanslag is een belangrijke senaatsvergadering in Rome; de slapeloze komplotteur is Brutus; zijn bezorgde vrouw is Porcia, de dochter van de beroemde Cato de jongere († 46 v. Chr.). Het verhaal is een onderdeel van het in de oudheid zeer geapprecieerde werk, de zogenoemde *Parallele levens* van de Griekse biograaf en wijsgeer Plutarchus († 120 n. Chr.); meerbepaald gaat het om de *vita* van Marcus Brutus.¹¹ De gelijkenis tussen de bedscène in *Karel ende Elegast* en de confrontatie tussen Porcia en haar echtgenoot Brutus is vrij groot en de verschillen zijn vanuit de gewijzigde context te verklaren.

Heeft de dichter zich bij de aankleding van de slaapkamerscène, wezenlijk voor de ontmaskering van het komplot, op Plutarchus geïnspireerd?¹² Indien dit zo is, krijgt de dichter van een werk dat gewoonlijk wordt omschreven als ‘simpel, eenvoudig of sober’ een beduidend geleerder profiel.¹³ Wellicht had hij met de impliciete Brutusvergelijking zelfs een bedoeling: werd Karel de Grote op deze wijze immers niet met Romeins keizerlijk prestige bekleed? Hij zou zijn werk dan bewust in een keizersgezinde traditie hebben geplaatst. Of zijn geïntendeerde publiek dat kan begrepen hebben, is dan een intrigerende vraag, omdat ook het statuut van de receptie daardoor in een nieuw licht zou komen te staan. De graad van subtiliteit van een werk als *Karel ende Elegast* zou op die manier een aantal graden stijgen, wat in overeenstemming lijkt te zijn met mijn vroegere vaststellingen omtrent de werking van ironie in het werk.¹⁴

De casus zou inderdaad nieuwe perspectieven kunnen openen, ware het niet dat hij moeilijk valt te verdedigen. Inderdaad, niets wijst erop dat de *Bioi paralléloi* van Plutarchus in de dertiende eeuw in het Westen bekend waren.¹⁵ Daarmee zijn onze verklaringsmogelijkheden natuurlijk niet uitgeput. We kunnen wijzen op de deelname van clerici aan de kruistochten, die de in het Byzantijnse rijk populaire schrijver ter plaatse kunnen hebben leren kennen (of - een verklaring die het in noodgevallen altijd wel doet - over het verhaal van Plutarchus hebben horen vertellen).¹⁶ We zouden verder kunnen wijzen op de rol van het Grieks-Latijnse keizerrijk in de dertiende eeuw, waarvan de invloed op onze cultuur en letterkunde nog niet is onderzocht. Maar ik geef toe dat deze constructies een armoedebod zijn die de casus niet echt geloofwaardiger maken.

Moeten we de gedachte aan een geleerd dichterschap en een subtiële receptie van volkstalige epiek dan maar opgeven? Middelnederlandse dichters vertellen maar wat, zonder het voor hun nauwelijks geletterd publiek al te ingewikkeld te maken... Daarbij steunen ze hoofdzakelijk op mondeling overgeleverde verhaaltjes en mikken vooral op spectaculaire effecten, op amusement, op plezierig tijdverdrijf. Diepere bedoelingen en erudiete lering moet men in de Latijnse literatuur zoeken, zeker niet in de volkstaal - hier en daar een uitzondering niet te na gesproken. Deze visie op de epische communicatie in de middeleeuwen had en heeft tal van aanhangers; ook binnen de themagroep Epiek waren soortgelijke geluiden te horen.¹⁷ Ondanks de zwakke begincasus, wil ik mij voor een dergelijke mening nog niet gewonnen geven. Ik breng daarom een literairhistorisch zwaargewicht in stelling: Jacob van Maerlant, die ook in episch opzicht meer dan behoorlijk zijn streng trok. We kennen hem immers van twee antikiserende verhalen (*Alexan-*

ders geesten en de *Historie van Troyen*), twee Arturromans (*Roman van Torec* en de *Graal/Merlijnroman*), waaronder een dubbelroman, en twee heiligenlevens, waarvan er ons slechts één is bewaard (*Leven van Sint-Franciscus*) en dat van de Heilige Clara.

Met betrekking tot zijn ridderromans stelt er zich een in de vakgeschiedenis berucht probleem. In zijn *Rijmbijbel* (1271) vraagt Maerlant vergiffenis voor de lichtzinnigheid van zijn vroeger werk, althans dat is de traditionele interpretatie van de proloogverzen 68-72. Vooral op grond van deze passage heeft men Maerlants leven wel eens opgedeeld in twee periodes: een periode waarin hij in jeugdige onbezonnenheid romans dichtte en een tweede periode waarin hij zich als wijzere man nog alleen toelegde op geschiedenis en wetenschap. Men heeft zelfs van een bekering gesproken: van een afkeer van de wereld van *fabula*, fictie en leugen, naar de wereld der feitelijke waarheid.¹⁸ Meer nog: men heeft Maerlants ommekeer aangegrepen als literairhistorische breuklijn door een tijdvak vóór en een tweede ná zijn ‘bekering’ aan te nemen.¹⁹

Maar loopt het wel zo'n vaart? Er zijn nogal wat aanwijzingen om te concluderen dat Maerlant zijn vroegere werk niet heeft afgezworen: in zijn *Rijmbijbel* en in zijn *Spiegel historiael* verwijst hij er geregeld naar, zelfs met enige trots.²⁰ Moeten we de verklaring niet in een heel andere richting zoeken? Staan we inderdaad met de *Rijmbijbel*-passage niet voor een clericale traditie die enigszins afstand neemt van vroeger werk, zonder dit evenwel te veroordelen, om het belang van nieuw werk en nieuwe inzichten te accentueren? Ook de zeer geleerde Petrus van Blois, verbonden aan het Anglo-Normandische hof van Hendrik II Plantagenet, bekend in zijn jeugd heel wat liefdesliederen en frivoliteiten te hebben geschreven die hij thans, ouder geworden, verwerpt. Maar ook in dit geval is de afstandname relatief: met grote regelmaat verwijst Petrus naar zijn jeugdwerk, dat hij getuige een brief aan zijn neef trouwens voortdurend bij zich wil hebben.²¹ We hebben hier vermoedelijk te maken met een geleerde topos die teruggaat op Augustinus en die we op een min of meer vergelijkbare wijze terugvinden in het oeuvre van Beda Venerabilis, maar ook in dat van Petrarca, Boccaccio en nog later in dat van Erasmus.²²

Verwonderlijk is deze vaststelling allerminst, vermits men Maerlant van oudsher van een geleerd profiel heeft voorzien. Het is echter pas de laatste jaren dat men bereid is respect op te brengen voor het enorme structurerende vermogen van de erudiete Vlaming in bijvoorbeeld diens *Historie van Troyen*. Gerritsen, Jongen en De Ceukelaire laten zien hoe de dichter het basisverhaal van Benoît de Sainte-Maure nuanceert en corrigeert op grond van klassieke autoriteiten als Statius,

Ovidius en vooral Vergilius, maar daarnaast vermoedelijk ook steunt op zijn kennis van de *Ilias Latina* en de *Ylias* van Josephus Iscanus.²³ Maerlant blijkt dus met al zijn epische vezels vast te zitten in een clericale schooltraditie, een vaststelling die ook in het recente onderzoek van Van Oostrom meer dan vluchtige aandacht krijgt.²⁴ Maerlants bedoeling is het om een lekenpubliek te beleren door grensverleggende inzichten uit het Latijn te populariseren in de volkstaal. Daarin is hij een reus, zowel wat zijn eruditie betreft, als de omvang van zijn oeuvre, als de hoge drempel die hij bij zijn didactiek beoogt. De vraag is echter of hij *wezenlijk* verschilt van zijn collega's, of hij als geleerde auteur eerder een zeldzame uitzondering is temidden van een heir van dichtende laagvliegers die er maar het beste van maken.

Ik geloof het niet. Ik ben integendeel telkens opnieuw verrast door het hoge, geleerde niveau van onze vroegste epici. Het begin van *De reis van Sint-Brandaan* alleen al suggereert van de kant van de auteur grote kennis inzake de twaalfde-eeuwse kosmologie, zoölogie en theologie.²⁵ Segher Diengotgaf, één van onze vroegste Brabantse dichters, demonstreert de symptomen van de Ovidiaanse liefdespathologie aan de hunkerende Pollidamas en laat zijn bekendheid met de Romeinse liefdesautoriteit ook elders in de prieelscène blijken.²⁶ In *Van den vos Reynaerde* blijkt Willem een expert te zijn in de toenmalige juridische praktijk en legt hij zijn personages speelse verbasteringen van de Latijnse grammatica in de mond.²⁷ Verder is er de geniaal ironische vertelwijze van de Vlaming, wat volgens D.H. Green op zichzelf al vanuit een clericale mentaliteit dient te worden verklaard.²⁸ In de *Roman van Limborch* blijken niet enkel de verdeling over twaalf boeken en de betekenisgeladen tweedeling, maar de hele macrostructuur, alsook een aantal details, naar de *Aeneis* van Vergilius te verwijzen, zoals Lieve de Wachter in de themagroep Epiek betoogde.²⁹ Zelfs een Arturroman als de *Roman van Walewein*, waarvan de basisstructuur teruggaat op een mondeling overgeleverd sprookje, verradt clericale affiniteiten. Ik denk hierbij aan de prolooggegevens, maar ook aan de *Endi*-voorstelling, de hindernissen met eschatologische dimensie, het voorkomen van een naam als Olympias, enzovoort.³⁰

Geleerde compositie of ontlening treffen we overigens niet enkel aan bij werken uit de twaalfde en de dertiende eeuw: *Seghelijn van Jherusalem* en *Het leven van Sint-Amand* van Gillis de Wevel zijn sprekende voorbeelden uit de veertiende eeuw, de eerste met ondermeer de subtiele, betekenisgeladen contaminatie van Judasen Julianuslegende, de tweede ondermeer met een ingewikkelde batterij ontleningen aan het werk van Jacob van Maerlant.³¹ Waarmee eens te meer de onhoudbaarheid van een indeling in een eerste

en een tweede tijdvak is gebleken.

Die clericale achtergrond gaat evenwel veel verder dan het *matière*-aanbod binnen de literaire huishouding. Veel fundamenteeler zijn de visie op literatuur, maar ook het daarin geïmpliceerde mens- en wereldbeeld, vanuit diezelfde achtergrond te verklaren.³² N. Voorwinden heeft op grond van een vergelijking van de strijdbeschrijvingen en het gesproken woord in heldenepos en ridderroman duidelijk gemaakt dat onze epiek van in den beginne is ingebed in een geleerde, schriftelijke traditie, het domein van clerici, dit in tegenstelling tot het zuivere heldenepos van het type *Hildebrandslied* dat de emanatie is van de populaire orale traditie in de volkstaal, het domein van de Germaanse hofzanger, later van de speelman.³³ Veel vragen blijven in dit verband nog onbeantwoord. Hoe moeten we bijvoorbeeld de rol inschatten van de orale verteltradities in een proces dat blijkbaar grondig is verschriftelijkt?³⁴ Veel problemen rijzen er ook waar het onderscheid tussen epiek en geschiedenis in het geding is. Hoe moeten we bijvoorbeeld de talrijke vergelijdingen tussen beide genres interpreteren?³⁵ En hoe moet het geschiedenisbeeld achter de epische gebeurtenissen worden begrepen? En wat te denken van Jacob van Maerlant die in zijn *Historie van Troyen*, afwijkend van zijn Franse brontekst, een beschrijving inlast van *Aventure* en haar rad van fortuin (vs. 22.492-22.504), maar in de *Wapene Martijn* tegen haar fulmineert: *Aventure es maer een woort / Van gheveinsder spraken* (vs. 145-146).³⁶ Veel in dit alles is nog diffuus, maar de clericale dimensie in deze problematiek zal wel niemand willen ontkennen.

Een ander aspect dat in een literatuurgeschiedenis Epiek uitvoerig aan bod moet komen en sterk verbonden is met een geleerde traditie, is de hoofsheid als waardenpatroon. C.S. Jaeger heeft op overtuigende wijze duidelijk gemaakt hoe de hoofse gedragsnormen met tal van wortels in de antieke literatuur vastzitten en hoe de hofcode van de Ottoonse *episcopus curialis* [=hofbisschop] uiteindelijk tot het levensideaal van adellijke leken werd omgesmeed. Ik geloof met Jaeger dat de hoofsheid als ideaal inderdaad via een clericale traditie teruggaat op de geschriften van Cicero, Horatius, Seneca, Ambrosius van Milaan en anderen. Verder beaam ik volmondig Jaegers idee dat de hoofse roman geen mimetische weergave is van de werkelijkheid, maar integendeel als ‘spiegel van hoofsheid’ een der opvoedingsinstrumenten is om een antiek-christelijk levensideaal te propageren om de vaak rauwe realiteit tot een beschaafder niveau op te tillen.³⁷ Eigenlijk is deze antiek-clericale achtergrond van hoofsheid ons als medioneerlandici al altijd bekend geweest. Schrijft immers Jacob van Maerlant niet in zijn *Spiegel historiael* dat *hovescheit* tussen twee extremen in

ligt, zich daarbij beroepend op de lering van Aristoteles (1e partie, boek III, caput 47, vs. 21-26), een visie waarvan we overigens in de *Roman van Limborch* echo's terugvinden (boek X, vs. 850-851).

Het wordt hoge tijd om mijn inzichten in 'een grote lijn' te gieten. Het erudiet omgaan met bronteksten, de geleerde herkomst van achterliggende ideeën, de subtiële verhaaltrant zijn in de epiek het gevolg van een dichtersprofiel dat geleerder is dan vaak werd en wordt aangenomen, wat dan weer te maken heeft met de clericale opleiding van velen (de meesten?) van onze volkstalige dichters. Ironisch genoeg lopen we met deze stellingname in het spoor van wat Gerritsen in 1963 reeds schreef maar wat geen grote toekomst beschoren was omdat de idee toentertijd, door mezelf en anderen, deskundig de grond werd ingeboord.³⁸ Gerritsen ging ervan uit dat de dichters clerici waren die in hun schoolopleiding uitvoerig met *grammatica* en *rhetorica* werden geconfronteerd. Generaliserend stelde hij dat via deze weg vrijwel alle Middelnederlandse dichters in hun jeugd bij de antieke schrijvers in de leer zijn geweest.³⁹ Vooral wat met betrekking tot *rhetorica* werd aangeleerd aan structurele en stilistische procédés en in het Latijn werd ingeoeffend, vinden we terug in Middelnederlandse gedichten. De proloog van een werk als de *Beatrijs* beantwoordt precies aan de voorschriften voor het *exordium*. En in talrijke vertalingen/bewerkingen van Oudfranse romans vinden we *amplificationes* en *abbreviationes* die precies beantwoorden aan de voorschriften die in de Latijnse *Artes poeticae*, leerboeken bij het rhetorica-onderwijs, zijn neergelegd, aldus Gerritsen. Behalve een vaag concept van literaire topoi lijkt me van de toenmalige belangstelling weinig te zijn overgebleven. Maar wellicht hebben we het paradigma, dat toen onder invloed van de studies van E. Faral, E.R. Curtius, L. Arbusow, J. Frappier en vele anderen in de mode was, toch wat te snel laten varen. Dit had ongetwijfeld te maken met de té eenzijdige gerichtheid op de rhetorische dimensie van de tekst, op een ogenblik dat duidelijk werd dat de *Artes poeticae* en de Latijnse voorbeelden weinig konden bijdragen tot de studie van de verteltechniek, de structuuranalyse en het onderzoek van de betekenis en de functie van teksten, allemaal kwesties die in de zeventiger jaren de wind in de zeilen hadden. Daarom lijkt het me te overwegen om in de toekomst in een veel breder verband het geleerde dichtersprofiel te bestuderen, waarbij ik concreet denk aan de scholingsgraad, het omgaan met bronnen, de beeldspraak, het gebruik van abstracta, van mythologische verwijzingen, enzovoort.

Dit alles zijn, zoals gezegd, geen nieuwe inzichten, alleen komen ze bij tijd en wijle onder zware kritische druk te staan. Ik vraag me bovendien af of we in het verleden uit deze inzichten wel alle literair-

historische consequenties hebben getrokken. Ik bekijk de twee bovenstaande voorbeelden van naderbij, eerst de clericale achtergronden van het concept ‘hoofsheid’ en daarna de visie op de literatuur.

Literairhistorische gevolgen van het clericale dichtersprofiel

In een geschiedenis van de epische literatuur moet aan hoofsheid een groter belang worden toegekend dan in het verleden gebeurde. Bij Knuvelder worden aan *courtoisie* amper twee bladzijden gewijd en dan nog onder het hoofdstuk ‘De hoofse liefde’; die liefde beslaat dan ook meer dan twaalf bladzijden!⁴⁰ Dit strookt langs geen kanten met de cultuurhistorische betekenis van het fenomeen hoofsheid als beschavende kracht van eerste orde. Om dit enigszins te verduidelijken, schets ik in brede, grove lijnen de toenmalige context.

Impulsen vanuit de zogenoemde Ottoonse renaissance, de Gregoriaanse hervormingsbeweging en een ‘vernieuwde, interne missionering’ bewerken vanaf de elfde eeuw een christianisering naar de breedte toe: de (nog sterk heidense) samenleving wordt door de Kerk met een intensief opvoedingsproject aangepakt (een nieuwe visie op huwelijk, het ontstaan van het christelijk ridderideaal, gedragsnormen gebaseerd op beheersing, enzovoort) en de daaruit voortkomende waarden worden door haar gemonopoliseerd.⁴¹ Clerici schragen dit kerkelijk offensief en gaan geleidelijkaan als dichters-leraars adellijke lekenmilieus, in wier dienst zij vaak werken, tegemoet treden met een soort van christelijk-maatschappelijk programma in de volkstaal. Dit programma betreft aanvankelijk waarden als vechten in dienst van de *christianitas*, bedwingen van overmoed, relativeren van extreem persoonlijke eerbekommernis, ascese, het verwerven van heiligheid ondanks het huwelijk, enzovoort. De literatuur waarmee deze waarden worden gepropageerd bezit een sterke ‘spiegel’-functie (in de zin van model en na te streven doel): ik denk hierbij zonder volledigheid na te streven aan Karelverhalen à la *Chanson de Roland*, aan de kruistochtepiek, aan hagiografische verhalen als het *Leven van Alexis*, aan het einde van de *Renout van Montalbaen*. Vanaf het midden van de twaalfde eeuw wordt binnen dat beschavingsoffensief een verdere stap gezet door ‘hoofsheid’ als levenshouding in het ridderideaal te integreren, wat in de antikiserende verhalen gebeurt door de verbinding van *clergie* en *chevalerie*, in de Arturromans à la Chrétien de Troyes door het hof van de Keltische vorst te promoveren tot centrum van de hoofse norm. Dit soort versromans functioneert dan als ‘spiegels van hoofsheid’ die het hoge ideaal creëren en voorhouden. Bij ons wordt

dit duidelijk - zij het op een telkens verschillende wijze - in werken als Veldekes *Eneasroman*, de *Trojeroman* van Segher Diengotgaf, de *Roman van Walewein*, de *Ferguut*, de *Limborch*, de *Vergi*, enzovoort. De grenzen van het begrip hoofsheid worden in een aantal werken verkend: dat gebeurt in de *Conte du graal* van Chrétien de Troyes, maar ook in de *Renout van Montalbaen*. In dit laatste werk wordt de tegenstelling tussen *hoveschede* en *dorperhede* thematisch uitgewerkt en peilt de dichter naar de betekenis van het concept dat in de buurt komt van de christelijke opofferingsgedachte, dat met andere woorden veel verder gaat dan alleen maar etiquette-bekommernis of zelfbeheersing en zo in zekere mate kan verbonden worden met hoofsheid als *caritas* in het Nederrijns moraalboek.⁴²

Ook (gedeeltelijk) buiten de combinatie met het ridderideaal wordt hoofsheid gepropageerd, ondermeer door de verschuiving van de Latijnse *Facetus* en de *Cato-sententiae* uit de schooltraditie tot handboeken over hoofsheid in de volkstaal, wat bijvoorbeeld valt waar te nemen in de Enaamse codex, maar dat is dan geen exclusief epische aangelegenheid meer. Hoewel het mij in dat verband wél in hoge mate interesseert een verklaring te vinden voor het voorkomen van de conclusie van het *Boec van seden: Mate es tallen spele goet*, in *Van den vos Reynaerde* en het *Leven van Lutgart* van Willem van Affligem.⁴³

Geleidelijkaan echter schieten in het hierboven gesuggereerde beschavingsoffensief de middelen het doel voorbij: een eigen binnenwereldse (*Diesseits*-)cultuur ontwikkelt zich met sterke nadruk op de intermenselijke verhoudingen, op het verfijnde, luxueuze samenleven en op een liefde die niet overeenstemt met de kerkelijke ethiek. De Kerk zal tegen deze evolutie vanaf het begin van de dertiende eeuw in het offensief gaan. Ook hierbij worden literaire teksten gebruikt: de graalromans (opvallend populair in Vlaanderen), het Lancelotcomplex en werken als de *Beatrijs* met de afwijzing van het hoofse waardenpatroon. Wellicht ontstaat in de adellijke milieus ook intern verzet tegen de al te idealistische levensconcepten: via de betekenisheroriëntering van oude stofcomplexen in het *Nibelungenlied* (de *Nevelingen*) of via het satirische dierenverhaal *Van den vos Reynaerde* wordt de onmogelijkheid van samenleven op grond van hoofse waarden gedemonstreerd.

Met dit alles is duidelijk geworden dat in de literatuurgeschiedenis die mij voor ogen staat de culturele context een belangrijk aandeel moet krijgen. Niet zoals bij Knuvelder waar de niet-literaire geschiedenis zich beperkt tot een algemene inleiding (met een radeloosmakend gebrek aan helderheid) bij ieder tijdvak en deze context bij de

bespreking van de literaire werken vrijwel nooit aan bod komt.⁴⁴ In de nog te schrijven literatuurgeschiedenis moeten cultuur- en literatuurgeschiedenis sterker geïntegreerd worden gepresenteerd en moeten bovendien de cultuur en de mentaliteit in onze streken sterker uit de verf komen. Dat is een eerste conclusie: de literatuurgeschiedenis zal in hoge mate ook een cultuurgeschiedenis zijn. Een tweede conclusie is: de literatuur, die vanuit auteursstandpunt wordt bekeken, heeft naast een vanzelfsprekende amusementswaarde ook een belangrijke educatieve functie. Beide dienen in een geschiedenis van de epiek uitvoerig aan bod te komen.

Daarmee ben ik bij het tweede clericale aspect beland: de visie op literatuur. De terloops gestelde vragen met betrekking tot geschiedenis en fictionalisering zijn vanzelfsprekend niet onbelangrijk wil men een geschiedenis van de epiek schrijven en men niet bereid is het genrebegrip op te geven. Precies rond de literair-genologische component van zijn *Handboek* kreeg Knuvelder nogal wat kritiek te verduren. Terecht werd gesteld dat het genreconcept bij hem vaak een moderne, literair-esthetische projectie is om de afzonderlijke werken te kunnen evalueren. Bovendien is binnen Knuvelders behandeling van één genre een grote heterogeniteit waarneembaar: bij de *Ragisiel* staat de *ars poetica* centraal, bij de *Ferguut* de structuur, bij de *Walewein* het auteurscollectief, bij *Het hert met de witte voet* de symboliek van het hert.⁴⁵ In plaats van coherentie in de visie is hier vergruizing van het beeld en versplintering het resultaat. En toch zou het een verkeerde optie zijn om het genrebegrip in een literatuurgeschiedenis los te laten, maar ‘genre’ dan opgevat als historisch-functionele categorie.⁴⁶ In het recente onderzoek is toch komen vast te staan dat een genrebewustzijn wel degelijk aanwezig was bij auteur en publiek en dat er met de conventies van een genre een literair spel wordt gespeeld. Op grond van de spanning tussen individueel werk en genre-achterdoek kunnen uitspraken worden gedaan over de originaliteit van een afzonderlijk werk, zonder daarom in moderne waardeoordelen te vervallen.⁴⁷ *Walewein ende Keye* gebruikt de traditionele elementen van de niet-historische Arturroman op een heel andere wijze dan bijvoorbeeld de *Roman van Walewein*; *Karel ende Elegast* speelt met de conventies van de Karelepiek, type *geste du roi*; *Reinaerts historie* vertelt zijn vossenverhaal met dezelfde ingrediënten als *Van den vos Reynaerde*, maar toch op een andere manier.

Aanvaard men dus een literatuurgeschiedenis waarin ook het genrebegrip een rol speelt, dan rijst onafwendbaar de concrete vraag: hoe gaan we met dergelijke, historisch-functionele categorieën ordenend te werk? Ik ben er me van bewust hier op bijzonder glad ijs te lopen,

maar dat is onvermijdelijk het lot van de toekomstige literatuurgeschiedschrijver. Hoe moeilijk ook te hanteren en zonder in moderne projecties terzake te vervallen zie ik geen andere ordeningsgrond dan de fictionaliseringsgraad van teksten, iets wat Gerritsen in zijn schetskaartartikel ook al vooropstelde.⁴⁸ Er staat me dan iets voor de geest dat er, zonder al een gesofisticeerde structuur te bieden, als volgt zou kunnen uitzien: een groot luik dat de *historie, yeeste* presenteert, werken dus waarin ‘waarheid’ wordt betracht, en een luik waarin *romans*, dit zijn werken die fictie brengen, worden voorgesteld. In het *historie*-luik zouden rijmkronieken, de kruistochtepiek, de Frankische *yeesten* en de antikiserende verhalen, maar ook Christus- en heiligenlevens aan bod komen; in het ‘roman’-onderdeel zouden de Artur- en graalromans met hun nawerking, de dierenepiek en de allegorische roman aan de orde worden gesteld. De afzonderlijke werken zouden binnen dit kader chronologisch worden gerangschikt en worden voorzien van alle noodzakelijke informatie, zodat de functie van de literatuurgeschiedenis als naslagwerk of handboek hier zou worden gerealiseerd.⁴⁹ Het is ook hier dat de codicologische informatie zou worden ondergebracht, want ook dat moet een resolute stellingname zijn: de informatie uit handschriften moet in een nieuwe literatuurgeschiedenis veel meer ruimte krijgen dan in zijn voorgangers, zeker nu is komen vast te staan dat dankzij deze informatie de verschillende fases van het compositieproces en de verhouding tussen dichter, opdrachtgever en corrector als het ware in close-up kunnen worden bestudeerd, wat blijkt uit het onderzoek van J.W. Klein (Haagse Lancelotcompilatie) en heel recentelijk uit dat van R. Stein (*Voortzetting van de Brabantse yeesten*).⁵⁰

Vooraleer alle kanonnen meteen op dit voorstel worden gericht, wil ik me haasten om er wat voordelen van op te sommen. Niet enkel zijn we met de gesuggereerde indeling voorgoed af van het onderscheid tussen voorhoofse en hoofse letterkunde en met de periodisering in een eerste en tweede tijdvak, maar ook verwacht ik dat een aantal tendensen zoals - ik noem maar wat - groter realisme, veranderingen binnen de vertelinstantie, cyclusvorming er beter tot hun recht zullen komen.⁵¹

Het moge duidelijk zijn dat er nog veel denkwerk nodig is vooraleer in alle gevallen een concrete oplossing uit de bus zal komen. Het moge evenzeer duidelijk zijn geworden dat de voorgestelde literatuurgeschiedenis de dichters, en dus opnieuw de teksten vanuit produktiestandpunt, in het volle licht plaatst. Dat kan ook moeilijk anders bij de vaak ‘kop- en staartloze’ epiek van de twaalfde en dertiende eeuw, waarbij informatie over opdrachtgever, functioneringsmilieu en pu-

bliek onmogelijk te achterhalen is. Dit heeft in mijn ogen nog bijkomende voordelen. De resultaten van decennia onderzoek van de vertaaltechniek komen op deze manier tot hun volste recht. Het poëtocentrische gezichtspunt brengt bovendien het taalkundig onderzoek van bijvoorbeeld een Evert van den Berg en de literatuurgeschiedenis dichtert tot elkaar. Het onderzoek van de oorspronkelijke dialectlaag van een werk zegt immers in de eerste plaats iets over de herkomst van de dichter, weinig over de lokalisering van het functioneringsmilieu.⁵²

Het onderzoek van de epische receptie

Maar wat dan met die functioneringsmilieus? En met het publiek? Moeten we de verworvenheden van het historisch-functionele paradigma met zijn nadruk op reële opdrachtgevers en concreet lokaliseerbare publieksgroepen bij gebrek aan eenduidige informatie maar noodgedwongen opgeven? Tijdens de themagroep Epiek werden herhaaldelijk balonnetjes opgelaten om zicht te krijgen op concrete milieus van geïntendeerde publieksgroepen, zonder dat daaromtrent enige overeenstemming kon worden bereikt. Wellicht is dat in vele gevallen, zonder extra-literaire informatie, ook niet mogelijk. Toch moeten we niet zonder meer de armen laten zakken. Het is vermoedelijk niet overbodig erop te wijzen dat het auteurs- en het publieksstandpunt in het literaire communicatieproces onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Dichters leggen bedoelingen in hun werk waarvan ze verwachten dat althans een deel van het publiek die zal begrijpen. Bovendien houden de dichters in hun belerende opdracht rekening met het bevattingsvermogen van hun publiek: door de selectie van hun bronteksten en aanpassingen daarin (weglatingen, toevoegingen) snijden zij het verhaal didactisch op de maat van hun geïntendeerde luisteraars/lezers. Het zou de moeite lonen om dit soort van aanpassingen eens systematisch in kaart te brengen.

In een literatuurgeschiedenis Epiek moeten bijgevolg een aantal publieksinzichten meer dan marginaal aanwezig zijn. In de eerste plaats is dat de vaststelling dat we de receptiegraad van het geïntendeerde publiek niet moeten onderschatten. Het is een idee die door menigeen met argwaan wordt tegemoetgetreden. Ik beperk me tot een enkel voorbeeld dat exemplarisch-veralgemenende bedoeling heeft. In het *Leven van Lutgart* van Willem van Affligem komt de volgende merkwaardige passage voor. Over meester Jan van Lier wordt gezegd dat hij een bijzonder heilig man was; bovendien deed de man zijn naam

alle eer aan, wat niet van iedereen kan worden gezegd, ondermeer niet van de paus (II, vs. 2173-2185). De passage veronderstelt nogal wat kennis bij het publiek: dit moet inderdaad beseffen dat de voornaam Jan etymologisch ‘de genade Gods’, of ‘Jahweh is genadig’ betekent en dat de naam van Innocentius III voor ‘onschuldig’ staat. Dat het eerste voor de kopiist van het Kopenhaagse handschrift niet vanzelfsprekend was, blijkt uit de marginale glosse bij vs. 2180: *Johannes gratia Dei interpretatur* [=Jan, op te vatten als ‘de genade Gods’]! Maar dichter Willem ging er blijkbaar vanuit dat zijn geïntendeerde publiek dit zonder nadere commentaar kon begrijpen, anders had hij het ongetwijfeld weggelaten wat hij op tal van andere plaatsen trouwens deed met het meest specifiek ascetische en mystieke materiaal uit de *Vita* van Thomas van Cantimpré.⁵³

Indien men aanvaardt dat het middeleeuwse publiek in staat was om de subtiliteit van Middelnederlandse epische werken (tot op grote hoogte) te doorzien, dan wordt de rol van intertekstualiteit op publieksniveau een interessante mogelijkheid waar men niet enkel bij de interpretatie van afzonderlijke teksten, maar ook bij het schrijven van een literatuurgeschiedenis rekening mee dient te houden. Bart Besamusca heeft in zijn recentste boek op overtuigende wijze laten zien hoe de *Roman van Walewein*, de *Moriaen* en de *Ridder metter mouwen* in Vlaanderen een intertekstueel netwerk vormen; daarbij kan men werken als *Walewein ende Keye* en de *Flandrijs* laten aansluiten. Met wat speurzinnigheid en combinatievermogen is het mogelijk dit netwerk uit te breiden tot het orale vertelcircuit rond Walewein/Iwein (en de voordrachtsessie in Ardres), maar ook tot de *Conte du graal* en de *Continuations-Perceval*, de *Lancelot en prose*, *Lantsloot vander haghedochte* en de dertiende-eeuwse Vlaamse *Lanceloet*.⁵⁴ Indien we binnen dit Vlaamse netwerk ook de reacties op de Arturstof betrekken, kunnen daar nog *Van den vos Reynaerde* en *Seghelijn van Jherusalem* worden bijgevoegd. Ik ben het dus niet eens met Van Oostrom waar die in zijn diesrede stelde dat enkel het netwerk rond Jacob van Maerlant op een verantwoorde wijze in beeld kan worden gebracht. Wel is het zo dat, anders dan bij Maerlant, de werken binnen dit Vlaamse netwerk niet met een concreet functioneringsmilieu kunnen worden verbonden.

Maar zelfs indien met Maerlant het enige literaire netwerk in de Nederlanden zou zijn aangegeven, komen we met hem toch al een heel eind in de gewenste richting. Zijn meer dan zestig Latijnse bronnen verbinden hem met de grootste Vlaamse intellectuele centra (Sint-Donaas, Ter Duinen en Ter Doest).⁵⁵ Ook moet hij een reeks Franse werken ter beschikking hebben gehad (Robert de Boron, Benoît de Sainte-Maure, de *Torez*), en zelf wijst hij bovendien op een drukke

literaire activiteit in Hollandse hofmilieus. Als we enkel op zijn *Spiegel historiael* afgaan, mogen we aannemen dat de volgende werken aan het hof van Floris V bekend waren: het Lancelotcomplex (*Lantsloot vander hagedochte?*), *Ogier van Denemerken*, *Fierabras*, *Vanden bere Wisselau*, *Renout van Montalbaen*, *Willem van Oringen*, zijn eigen *Alexanders geesten* en *Historie van Troyen*. Dit laatste werk leert ons trouwens iets over de literaire situatie van die tijd. Maerlant zinspeelt met betrekking tot Dido's liefde voor Eneas op een werk daarover in de volkstaal (Veldekes *Eneasroman?*): *Oec is ghedicht int Duytsche woert...* (vs. 36.830). Dit soort van allusies (vergelijk ook vs. 30.267-30.276 met betrekking tot de *Parthenopeus*) wekt de indruk dat dichters elkaars werk goed kennen eerder dan dat de meesten onder hen onafhankelijk van elkaar aan het werk waren.⁵⁶ En vergeten we toch niet dat Maerlant de korte *Trojeroman* van Segher Diengotgaf, een Brabantse voorganger, in zijn eigen *Historie van Troyen* incorporeert, waardoor een Brabants-Hollands uitwisselveld zichtbaar wordt, een uitwisseling die ook in omgekeerde richting werkt getuige de reacties van Boendale op Maerlants Trojegeschiedenis.⁵⁷ Het werk van Segher is dan weer aantoonbaar de inspiratiebron geweest voor heelder passages in de *Roman van Limborch*, zodat rond dit geval alleen al een interessant deelnetwerk wordt blootgelegd. Het lijkt me - althans tegen de achtergrond van het pessimisme dat recentelijk te horen valt - met het verbrokkelde karakter van het literaire leven in de dertiende eeuw nogal mee te vallen.

Besluit

In de literatuurgeschiedenis Epiek zoals mij die voor ogen staat moeten drie onderdelen uitvoerig aan bod worden gebracht, waarbij ik niet uitsluit dat het eerste en het derde in elkaar worden geïntegreerd:

- 1) Een cultuurhistorische component: een inleidend hoofdstuk over de culturele context en de betekenis van literaire werken binnen deze context. Hier ligt de nadruk op de epiek, maar worden ook verbanden aangeduid met didactiek, lyriek, enzovoort.
- 2) Een literair-genologische component: een bespreking van de verschillende literaire werken per episch subgenre (niet als modern-esthetische projectie, maar als historisch-functionele categorie) met de genreontwikkelingen waarbij uiteraard enkel epische werken aan de orde komen.
- 3) Een socio-literairhistorische component: een bespreking van de verschillende literaire netwerken in samenhang met de Latijnse, Duit-

se en Franse literatuur van onze streken, waarlijk comparatistisch dus. Wat wordt het resultaat van een dergelijke opzet: een geschiedverhaal of een schetskaart? Lijnen of stippellijnen? Ik vermoed: iets er tussenin, maar dat mag wat mij betreft de pret niet bederven...

Ik wil eindigen met een wens. In 1823 verwierf de nog jonge Hoffmann von Fallersleben een eredoctoraat aan de Letterenfaculteit van Leiden voor zijn *Uebersicht der altholländischen Poesie bis ums Jahr 1450*. Dit overzicht in het Duits gaf in 1830 aanleiding tot de eerste band van de beroemde *Horae Belgicae*, die als de eerste poging tot wetenschappelijke literatuurgeschiedenis kan worden beschouwd.⁵⁸ 171 jaar later ligt er in datzelfde Leiden een nieuw voorstel op tafel. Hopelijk duurt het dit keer geen zeven jaar vooraleer de publikatie verschijnt en kunnen we nog vóór het einde van deze eeuw, van dit millennium, een nieuwe literatuurgeschiedenis begroeten, of om in een Zuidnederlands perspectief te spreken: vóór Vlaanderen 2002!*

Eindnoten:

1. Zie vooral Gerritsen 1975 en Van Oostrom 1985a. Voor de grondslagendiscussie zie ook Goossens 1982 en Wackers 1989.
2. Een overzicht van deze problemen vindt men resp. bij Croenen & Janssens 1994, 109-115 en 124-125, Deschamps 1986, 279-281 en Janssens 1988, 4-47.
3. Zie vooral Van Oostrom 1985a.
4. Zie het 'Naschrift' bij de herdruk van Van Oostrom 1985a, 135.
5. Van Oostrom 1994, 6-11.
6. Zie Schenkeveld-van der Dussen 1993.
7. Pleij 1989, 16.
8. De Schutter 1992. De aankoop ervan is absoluut af te raden, tenzij voor oefeningen in literairhistorische kritiek. Voor het gedeelte 'middeleeuwen', zie de kritiek van Janssens 1994a.
9. In de discussie tijdens het symposium reageerde Wim Gerritsen ondermeer door te zeggen dat zijn artikel uit 1975 niet de bedoeling had groot pessimisme uit te drukken in verband met het schrijven van een literatuurgeschiedenis, wel dat hij een andere weg wilde tonen dan de traditionele opvatting van een literatuurgeschiedenis bestaande uit grote statige delen in de boekenkast.
10. Bij dat laatste denk ik aan Gerritsen & Van Melle 1993.
11. Clough z.j., 1193-1196. Ik heb de tip van Stanny Matheussen, waarvoor mijn hartelijke dank.
12. Voor het belang van deze scène, zie ondermeer de inleiding in Duinhoven 1982, 45. Ik laat voor de duidelijkheid buiten beschouwing of we bij de gesuggereerde beïnvloeding van de Middelnederlandse dichter aan een oorspronkelijk werk dan wel aan de dichter van een Franse voorbeeldtekst moeten denken.
13. Voor deze meningen, zie Janssens 1988, 74-75 en 230.
14. Zie Janssens 1988, 65-70.
15. Getuige een brief van Henricus Aristippus blijkt Plutarchus in Siciliaanse bibliotheken voor te komen vanaf de twaalfde eeuw, maar het betreft hier vermoedelijk zijn filosofische werken, zie Berschin 1980, 272. Jacopo Angeli da Scarperia zorgde voor een Latijnse vertaling van de *Bioi* omstreeks 1400 en iets vroeger (1384-1388) werd aan het pauselijk hof te Avignon een selectie uit Plutarchus' biografieën in het Aragonees vertaald; zie Berschin 1980, 308-311.

16. Dat een zekere beïnvloeding vanuit het Byzantijnse rijk niet mag worden uitgesloten, is plausibel, getuige de verwijzing naar *Digenen* in de proloog van *Vanden levene Ons Heren* (vs. 13-14). Misschien is hier de Middelgriekse romanheld Digenis bedoeld. Van deze liefdesroman *Digenis Akritas* werd al gauw een Middelhoogduitse vertaling vervaardigd; zie Beuken 1968, dl. 2, 197-198; ook Bezzola 1966, 207-208.
17. De themagroep Epiek kwam van februari tot mei 1994 wekelijks te Leiden samen - als initiatief van het NLCM-project - onder leiding van J.D. Janssens. Een themabundel is in voorbereiding.
18. Het is één van de drie grote misvattingen rond de persoon van Maerlant, zie Van Oostrom 1985b, 191. Vgl. met Van Mierlo 1946, 66 die overigens deze mening bestrijdt.
19. Zie bijv. Knuvelder 1970, 202-204.
20. Zie ondermeer Jongen 1988, 190-193 en 202 n. 75.
21. Bezzola 1967, 39-41.
22. Ik denk voor wat Augustinus betreft zowel aan zijn *Confessiones*, waar hij het heeft over zijn jeugdwerk (geschreven vóór zijn bekering) als aan de onvoltooide *Retractationes*, waarvan de proloog het verzameld werk van Maerlant zou kunnen voorafgaan. Zie Bardy 1950, 31-33 en 266-271. Voor Beda, zie Bardy 1950, 11-12; voor wat Petrarca en Boccaccio betreft, denk ik aan hun ambigue gevoelens tegenover hun werk in de volkstaal; bij Erasmus denk ik aan zijn latere houding tegenover de *Laus Stultitiae*. De proloog van de *Retractationes* werpt ook een interessant licht op de proloogtopoi in Middelnederlandse epische werken, waar de dichter vergiffenis vraagt voor de lichtzinnigheid om een (werelds) werk te schrijven (bijv. in de *Walewein*). Zoals Augustinus (en wellicht door hem geïnspireerd) zijn middeleeuwse dichters zich bewust van de bijbelverzen: 'Bij een overvloed van woorden blijft de zonde niet uit' (Spreuken 10:19) (wat Augustinus de woorden ontlokt: *sed istam sententiam Scripturae sanctae propterea timeo quia de tam multis disputationibus meis sine dubio multa colligi possunt, quae si non falsa, at certe videantur sive etiam convincantur non necessaria* [=Maar ik ben bevreesd voor deze uitspraak van de Heilige Schrift, omdat uit zoveel disputaties van mijzelf er ongetwijfeld vele kunnen worden verzameld die, als ze al niet fout zijn, dat het dan toch zeker de schijn heeft of zelfs bewezen kan worden dat zij niet noodzakelijk zijn]) en 'Van ieder onnut woord dat de mensen spreken, zullen zij rekenschap moeten afleggen op de dag van het oordeel' (Mattheüs 12:36) en nog - denken we opnieuw aan Maerlant - 'Laat niet zovelen onder u leraars zijn. Gij weet toch, dat wij er alleen maar strenger om geoordeeld zullen worden. Want wij allen struikelen vele malen. Wie in zijn spreken nooit misdoet is een volmaakt mens...' (Brief van Jacobus 3:1-2).
23. Jongen 1988, 18-19 en 36-37 en de doctorale dissertatie in wording van Gert de Ceukelaire over Maerlants *Aeneis*-bewerking (promoveert in de loop van 1995).
24. Zie Van Oostrom 1992c, 191-196; zie ook Van Oostrom 1994, 14-17.
25. Zie de schitterende inleiding van Wim Gerritsen bij Wilmlink 1994, 15-27.
26. Het wordt de hoogste tijd om eens uit te zoeken welke invloeden hier precies hebben gespeeld. Kende Segher dit alles uit de Franse *Roman de Troie* (waar Achilles het slachtoffer is)? Of moeten we rekenen met invloed van de *Eneasroman* van Veldeke (Lavinia)? Of had Segher het rechtstreeks uit Ovidius?
27. Met betrekking tot de juridische praktijk, zie Bouwman 1991, dl. 1, 397-402.
28. Zie vooral Green 1979, 359 e.v.
29. Haar bijdrage verschijnt in de themabundel Epiek. Meer voorbeelden kunnen in dit perspectief worden aangegeven. Het is bijv. niet zo moeilijk om de geleerde achtergrond van *Floris ende Blancefloer* of van de *Flandrijs* aan te tonen; zie resp. Gerritsen 1988, 196-197 en De Graaf 1980, 93-130.
30. Over het ingewikkelde spel van ontleningen, zie Janssens 1994b, 117-126; een aanzet tot het onderzoek van 'geleerde' bronnen in de *Walewein* vindt men in Janssens 1991. Het is merkwaardig dat over de meest bestudeerde Middelnederlandse Arturroman nog zoveel in het ongewisse blijft; er is dringend behoefte aan 'Nieuwe onderzoeken over de *Roman van Walewein*'!
31. Zie (voor *Seghelijn*) Janssens 1988, 123. Het laatste toonde Werner Verbeke aan voor het zgn. jodendispuut tijdens de themagroep Epiek.
32. Interessante informatie vindt men in Stoffers 1994, ondermeer 43-51.
33. Voorwinden 1989, 52-55.
34. Ik wil geenszins de rol van de orale vertelkunst depreciëren. Niet alleen hebben middeleeuwse dichters er als *matière*-aanbod dank baar van gebruik gemaakt, maar ook is geenszins uit te sluiten dat elementen van orale verteltechniek de epische dichters hebben beïnvloed. Ook

- Voorwinden 1989, 55 houdt hiermee rekening, wanneer hij het heeft over ‘een mengvorm van volkstalige teksten die qua inhoud en strekking tot de Latijns-schriftelijke traditie behoren, maar die gebruik maken van stijlmiddelen die aan beide tradities zijn ontleend.’
35. Ik geef slechts twee voorbeelden. De Lancelotcompilatie is een werk dat in vergelijking met Arturromans van het type *Walewein* heel wat historischer aandoet, hoewel Maerlant het, indien hij het werk zou hebben gekend, beslist nog aan de kant van *favelen* zou hebben gesitueerd (getuige zijn aanvallen in de *Spiegel historiael* op alles wat met de *Lancelot en prose* te maken heeft). In deze ‘romancyclus’ wordt de normale versie van de strijd tegen de Romeinen vervangen door het historischer relaas uit de *Spiegel historiael*. Dat laatste had Maerlant uit de kroniek van Geoffrey of Monmouth overgenomen, evenwel niet zonder die - in zijn ogen historische - bron uit waarheidsbekommernis te corrigeren (zie Gerritsen 1970). Een ander merkwaardig voorbeeld van verglijding tussen ‘literatuur’ en ‘geschiedenis’ vormt het zestiende-eeuwse volksboek *Den droefliken strijt* (Van Dijk 1981, 63 e.v.): het Middelnederlandse *Roelandlied* wordt er in een historischer kleed gestoken door het in te bedden in een vertaling van de *Pseudo-Turpin*, die afkomstig is uit *Die alder excellenste cronyke van Brabant*, overigens niet zonder de verradersfamilie in te passen in de *Lorreinen*-traditie...
  36. Jongen 1988, 55. Ik heb deze gegevens van Gert de Ceukelaire, waarvoor ik hem hartelijk dank. In zijn doctoraal proefschrift wordt de problematiek in een breder verband verklaard.
  37. Jaeger 1985, X, 14, 206-210, 213 en 266.
  38. Zie ondermeer Janssens 1976, 33 n. 89, 39-40, 297-298, 411 n. 2 en Van Oostrom 1981, 183-194.
  39. Dat schrijft hij in Gerritsen 1976, 20.
  40. Knuvelde 1970, 33-47; over hoofsheid, p. 42-44.
  41. Zie voor dit en het volgende Janssens 1995.
  42. Zie Meder 1993, 209.
  43. De passage luidt in het *Boec van seden* (begin 13e eeuw) in de Enaamse codex (ca. 1290): *Die ghemate es die es vroet / Want mate es tallen spele ghoet* (vs. 437-438). In de Comburgse codex (iets na 1415) staat er: *Ghemate es tallen spele goet / Die ghemate es hi ghevroet* (f. 109v). Bij Willem van Affligem, *Leven van Sint Lutgart* (ca. 1270) horen we in een uitweiding over de liefde gericht aan *Ghi heren ende vrouwen: want mate es tallen spele goet* (II vs. 6340). In *Van den vos Reynaerde* (ca. 1260) heeft Bruun de beer het tegen Reinaert de vos over de in het vooruitzicht gestelde honing: *Mate es tallen spele goet* (vs. 672).
  44. Zie Gerritsen 1975, 97 en de herdruk van Van Oostrom 1985a, 119.
  45. Van Oostrom 1985a, 133.
  46. Zie het ‘Naschrift’ bij de herdruk van Van Oostrom 1985a, 135 en Willaert 1992, 9-10 en 20-22.
  47. Janssens 1988, 65-73 en 77-87.
  48. Gerritsen 1975, 105-108. Vooral tegen dit principe waren er tijdens de discussie na afloop van de lezing - en daarna in de wandelgangen - nogal wat bedenkingen te horen. De vraag immers is of en hoe de fictionaliseringsgraad is vast te stellen (Gerritsen, De Ceukelaire), of de graad van fictionalisering het interessantste onderscheid is (Biemans wijst op de verschillende auteursintentie in de *Spiegel historiael* en *Alexanders geesten* als relevanter) en of de onderverdeling van de *Rhetorica ad herennium* voor dit doel bruikbaar is (Wackers, Claassens). Tegenover deze terechte kritiek staat echter dat - hoe moeilijk soms ook te bepalen - middeleeuwen wel degelijk een besef hebben van het verschil tussen puur fictionele tegenover betrouwbare teksten, maar ik geef toe dat precies in dit opzicht nog veel onderzoek nodig is. Wat er ook van zij: het ordeningsprincipe moet van dien aard zijn dat bijv. *Alexanders geesten* én de Alexanderpassages in de *Spiegel historiael* én de *Roman van Cassamus* bij elkaar worden geplaatst en na elkaar worden besproken.
  49. Gerritsen 1975, 90-96.
  50. Stein 1994, 31-57. Terloops zij opgemerkt dat het erg verleidelijk is om het duo Velthem/kopiist B en Petrus de Thimo/anonymus van de *Voortzetting* met elkaar in verband te brengen.
  51. Zie Besamusca, Gerritsen, Hogetoom [e.a.] 1994.
  52. Deze problematiek is complex, zie ondermeer de vragen rond de rol van het taalkundig onderzoek bij het lokaliseren van teksten, op een kritische wijze geformuleerd in Reynaert 1993, 150-151.
  53. Zie Stracke 1946.
  54. Het is wellicht zelfs mogelijk om hierbinnen een deelnetwerk te onderscheiden. Een intrigerend detail is de naam van de Arturresidentie in *Lantsloot vander haghedochte*, de *Roman van de ridder metter mouwen* en *Walewein ende Keye: Kardeloet*. Als variant van *Kardoel* is dit, veeleer dan als kopiistenfout, op te vatten als het signaal van een Vlaams netwerk, vermits de toponiem in verband staat met een dertiende-eeuws steen in Gent en (mogelijk nog ouder) met de heerlijke

gronden te Ninove. Hier liggen nog heel wat ‘netwerk-mogelijkheden’, zie Van de Perre 1983 en Van de Perre (ter perse).

55. Van Oostrom 1994, 15.
56. Van Oostrom 1992b, 19-20.
57. Zie *Jans teesteye*, cap. 10 vs. 809-815; Janssens 1988, 207.
58. Nelde 1965, 363-365 en Nelde 1972, 20-24.

* Ik heb in de zomervakantie van 1994 van een heleboel mensen hulp mogen ontvangen: Mie Sterckx, Bert en Els Janssens voor het zoekwerk in bibliotheken en het aanslepen van telkens nieuwe boeken. Een hele reeks gesprekken hebben in die periode inspirerend gewerkt; hiervoor dank ik vooral Gert de Ceukelaire, Lieve de Wachter, Stanny Matheussen, Frits van Oostrom, Remco Sleiderink en Frank Willaert. Ook de leden van de themagroep Epiek zullen her en der wel flarden van de discussies terugvinden. Ten slotte dank ik Corrie de Haan en Martine Meuwese voor het gedetailleerde verslag van de discussie tijdens het symposium, waarvan ik zo goed als mogelijk de polemische punten in mijn bijdrage heb verwerkt.

Profaan-ethische literatuur in het Middelnederlands: enkele grote lijnen

J. Reynaert

In deze tijden van postmoderne scepsis ten aanzien van alle historische ‘verhalen’ de vraag stellen naar de grote lijnen in de geschiedenis van onze cultuur - het heeft op zich, om het zacht uit te drukken, al iets tegendraads. Die vraag ook nog willen beantwoorden, neigt helemaal naar onbesuisde donquichotterie. Zijn we het er de laatste jaren immers niet over eens geworden, dat de geschiedenis *niet* in rechte lijn naar ons toekomt en dat van historische vooruitgang in absolute (morele of filosofische) zin nooit zonder meer sprake kan zijn? Het geloof dat de menselijke geschiedenis op noodzakelijke wijze winst boekt en de geaccumuleerde vruchten van die vooruitgang aan de voeten van de hedendaagse mens komt neerleggen, dat vertrouwen zijn we onherroepelijk kwijtgeraakt. Verklaringsmodellen die vanuit de negentiende-eeuwse progressiegedachte evident leken, zijn dan ook niet langer geloofwaardig: dat aan de geschiedenis een onstuitbaar verloop langs grote lijnen van verbetering inherent zou zijn, is een al te optimistische, al te zelfgenoegzame voorstelling gebleken.

Maar dit is niet de enige reden waarom de vraag naar grote historische lijnen vandaag de dag al dadelijk met een blik van wantrouwen zal worden begroet. Naast de scepsis ten aanzien van de interpretatie van de (horizontale) diachronie als een ‘verhaal’, als een geschiedenis die goed eindigt omdat ze met óns eindigt, staat ook de *verticale* samenhang van de diverse aspecten van de menselijke samenleving weer volop ter discussie. De opvatting dat culturele verschijnselen als een soort secundaire bovenbouw op een onderbouw van sociaal-economische factoren opgetrokken zijn en door die onderbouw in hoge mate worden bepaald - een voorstelling die als theoretisch concept vanaf de vijftiger jaren door R. Aron al omstandig werd geproblematiseerd, maar die boven de ideologische discussie uit onder historici, lijkt me, vrij algemeen als denkinstrument is gehanteerd, - ook dit verklaringmodel biedt niet meer de betrouwbare winkelhaak waarmee grote lijntekeningen plachten te worden gemaakt.¹ De Nederlanden in het bijzonder blijken - zoals bijvoorbeeld naar voren komt uit R. van Caenegems analyse van de laatmiddeleeuwse cultuur en ideologie tegen de achtergrond van de algemene historische ontwikkeling in de Lage Landen - voor zo'n reductie grondig rebarbatief. ‘It struck me’, zo schrijft de Gentse historicus aan het slot van het betreffend essay, ‘when studying the main lines of cultural development, that

they are no mere reproductions or reflections of the political or economic events and that cultural evolution even possesses a marked autonomy of its own.' Meer bepaald de *continuïteit* in het culturele leven blijkt hier - in de Nederlanden - met het bewegen en 'gebroken' uitzicht van het geschiedkundig gebeuren op politiek en sociaal gebied scherp te contrasteren. Het lijkt er met andere woorden veeleer op dat de deelontwikkelingen als het ware hun eigen weg gaan en dus ook in tegengestelde richtingen kunnen bewegen.²

De door Van Caenegem geconstateerde relatieve autonomie van de componenten die samen een historische evolutie vormen, zou men overigens gemakkelijk naar het meer specifieke domein van de literaire ontwikkeling kunnen extrapoleren (hier eigenlijk: intrapoleren). Gedragen zich de 'genres' die wij in de middeleeuwse literatuur onderscheiden niet alsof ze van elkaar grotendeels onafhankelijke systemen zijn? De punten waar de genre-lijnen elkaar kruisen zijn, voorzover ik zie, zeldzaam en in literair opzicht al bij al van geringe betekenis, óók waar milieu, ideologie en functie (als bijvoorbeeld in hoofse epiek en lyriek) nabijheid en verwantschap zouden doen vermoeden. Zelfs genre-intern blijkt de continuïteit in veel gevallen (letterlijk) ver te zoeken en zijn we - zie wat de lyriek betreft de demonstratie van F. Willaert in deze bundel - voor modellen en verklaringen veeleer per tekst, per auteur, per periode op het 'buitenland', op de ons omringende literaturen aangewezen.

De politieke verdeeldheid van de Nederlanden en de geringe omvang van de grensoverschrijdende culturele overdracht tussen de diverse 'landen' komt het uitzicht van versplintering van onze middeleeuwse literatuur nog in aanzienlijke mate versterken. Indien er ook vandaag nog geen sprake kan zijn van literaire integratie in de Nederlanden, doch veeleer - in de termen van H. Brems - van 'autonome subsystemen' in Noord en Zuid, met hoeveel meer recht dan niet in de middeleeuwen, wanneer bijvoorbeeld in Vlaanderen, Brabant en Holland, onafhankelijk van elkaar en zo te zien zonder dat de auteurs van elkaar afwisten, verschillende bewerkingen van één en dezelfde tekst werden gemaakt?³ F. van Oostrom heeft van het verschijnsel onlangs nog enkele frappante voorbeelden bij elkaar gezocht en er de volgende, onontkoombare, voor zoekers naar 'grote lijnen' echter weinig bemoedigende conclusie aan verbonden:

De Middelnederlandse letterkunde is, niet zoveel anders dan zovele vormen van middeleeuwse ambachtelijkheid, een bedrijf vol thuispeilers en zelfkazers voor kleine kring; met tussen al die kringetjes soms verbindingslijnen, maar heel vaak ook niet. [...] als we Mid-

delnederlandse letterkunde willen behandelen in een gesystematiseerd domein van actie en reactie binnen één taalgebied, dan timmeren wij aan een platform dat destijds in de verste verte niet bestond, omdat het toenmalig letterkundig leven in het Nederlands niet of nauwelijks een gemeenschappelijk forum kende.⁴

Bij dit alles komt de permanente invloed van het Latijn als toeleveraar en gangmaker van de literatuur in de volkstaal het beeld nog eens extra compliceren. Wie in de middeleeuwen in het Nederlands schreef, had in de regel zijn literaire vorming in het Latijn gekregen, niet in de volkstaal, en leefde, een enkele uitzondering misschien niet te na gesproken, niet zozeer in de overtuiging dat hij een eigentalige traditie voort te zetten had, als wel dat er tegenover het zo prestigieuze Latijn - dringend, maar voor wie een beetje gestudeerd had, zonder al te veel moeite - heel wat in te halen was. De continuïteit, zo die er al zou zijn, moet ook in dit geval - het is evident - buiten de eigen volkstalige literatuur, namelijk in de Latijnse traditie worden gezocht.

Er zijn, kortom, voor wie als medioneerlandicus opteert voor de studie van één genre op één welbepaalde plaats en tijd, of - voor het zekerste - van één enkele tekst, argumenten in overvloed om zo'n individualiserende houding te rechtvaardigen. De aan elke wetenschap inherente neiging tot verkavelende specialisatie vindt in de geschetste fragmentering van het middeleeuwenbeeld en van het uitzicht van onze literatuur daarin in het bijzonder een bijkomende en - zo lijkt het wel - doorslaggevende rechtvaardiging. De keuze voor resolute specialisatie is in onze tak van de menswetenschappen daarbij nog eens des te verleidelijker, omdat ook het individuele literaire geval doorgaans zijn eigen *human interest* heeft en best wel tot interessante inzichten en boeiende commentaren aanleiding kan geven.

Toch heeft dat specialistisch ingraven al te vaak ook met gemakzucht te maken en met de angst om zijn nek vooral niet verder uit te steken dan het karkas van de eigen deskundigheid bescherming biedt. Tot zijn uiterste consequentie doorgevoerd, leidt zo'n specialisatie bovendien tot een vakbeoefening in steriel isolement, waarbij zelfs de vakgenoten van elkaars werk geen kennis meer nemen, laat staan dat ze zich vragen zouden stellen over de lijnen die het ene onderzoeksobject met het andere verbinden. Een historische wetenschap die op die manier in het analytische zou blijven steken en in zijn deelonderzoek geen aanzetten zou vinden tot synthese, zou - het hoeft verder weinig betoog - het interessantste deel van zijn roeping terzijde schuiven.

Ik wil mij dan ook, in het volle besef van het risico dat ermee gemoeid

is, aan de in de titel van deze bundel geformuleerde uitdaging niet onttrekken. Ten dele bij wijze van stimulerende aanzetten en nog verder te onderzoeken hypothesen zou ik hier een drietal grote lijnen willen uitzetten in verband met de ‘moraliserende literatuur’ van de late middeleeuwen (ca. 1275-ca. 1500), meer bepaald wat wij de ‘wereldlijke moraliserende literatuur’ plegen te noemen: een lelijke en (in zijn beklemtonen van het zedenpreek-aspect) wat tendentieuze term, waarboven het neutralere ‘ethische literatuur’ wat mij betreft de voorkeur kan krijgen.⁵ Die lijnen hebben achtereenvolgens te maken met:

1. Het *ontstaan* van het genre: ik wil hier met name wijzen op een lijn van continuïteit met de voorafgaande epiek.
2. De betekenis van de laatmiddeleeuwse ethische literatuur voor de *verdere ontwikkeling* van onze letterkunde: hoe en in welke mate is de laatmiddeleeuwse moralisering voor de verdere literatuurgeschiedenis relevant?
3. De evolutie *binnen* de moraliserende literatuur: ik probeer de belangrijkste verschuivingen naar inhoud en vorm aan te geven die zich in het ethische genre bij vergelijking van de momenten ‘omstreeks 1300’ en ‘omstreeks 1500’ manifesteren.

Deze grote lijnen zijn wat mij betreft niet zonder meer historisch doorzichtig of interpreteerbaar. Het zijn niet noodzakelijk lijnen van vooruitgang, niet noodzakelijk lijnen die naar ons toe komen of die richting ‘nu’ wijzen. Waar ze dat op het eerste gezicht wél doen of schijnen te doen, loopt hun spoor bij nader toezien - op voor mij nog grotendeels onverklaarbare wijze - verloren in historische *terra incognita*. Maar juist dit maakt het huidige postmoderne moment in de geschiedwetenschap mede zo boeiend: dat het wegvallen van de oude zekerheden het onderzoeksveld voor totaal nieuwe, grotendeels nog te ontwerpen duidingen heeft opengesteld.

Het ontstaan van de ethische literatuur: de lijnen naar vroeger

Tot voor kort hadden we voor het ontstaan van didactiek en moralisering in onze middeleeuwse letterkunde een op het eerste gezicht heel voor de hand liggende verklaring. Deze meer ‘nuchtere’, zakelijke vorm van literatuur werd met de opkomst van de steden en de burgerij in verband gebracht. Laatmiddeleeuwse stadslieden waren niet langer in ridderlijke avonturen en amoureuze standjes geïnteresseerd. Ze wilden weten hoe de wereld in elkaar stak en verlangden dat hun dichters hun dat zouden ‘leren’. Dit verklaringmodel is - zoals hier bekend mag worden ver-

ondersteld - door het onderzoek van de laatste jaren definitief naar de schroothoop verwezen. Dat didactiek en moralisering van de opkomst van de burgerij afhankelijk zouden zijn, is historisch onjuist gebleken. Onze vroegste didacticus Jacob van Maerlant schreef niet alleen zijn hoofse 'romans' maar ook zijn niet-fictionele teksten in eerste instantie voor (of in dienst van) de hoge adel. En ook de overige ethisch-didactische literatuur van de dertiende eeuw, zoals we die kennen uit het rijmboek van Oudenaarde (Enaamse codex) of het Nederrijns moraalboek, lijken in oorsprong veeleer in een aristocratisch milieu te hebben gefunctioneerd.⁶

Maar wat tot nog toe in dit verband te weinig is waargenomen, is dat deze continuïteit inzake milieu en publieksintentie, aangevuld en in zekere zin bevestigd wordt door een generische continuïteit in de teksten zelf: dat met andere woorden het moreel-didactische genre wat dat betreft een organische voortzetting vormt van de epische literatuur. Voor Duitsland en Frankrijk hebben respectievelijk H. Kästner en A. Olschki dit vroeger al geconstateerd. Binnen de grote epiek van de twaalfde-dertiende eeuw gaat zich gaandeweg de over te dragen leerinhoud steeds meer in leergesprekken en monologen concentreren, die in een tweede fase zich van het verhaal los maken en een zelfstandig leven gaan leiden. De eigenlijke, in oorsprong en opzet didactische teksten die daarnaast ontstaan, nemen aanvankelijk bij voorkeur eveneens de vorm aan van leergesprekken of -monologen, en knopen verder ook door inhoud, setting of vormgeving nog bij de epische traditie aan.⁷

De tendentie tot 'didactisering' in de epiek is bij ons, in het werk van Maerlant (*Torec, Alexanders geesten*), duidelijk terug te vinden. En aan de andere kant is inderdaad opvallend hoeveel narratiefs onze vroegste 'non-fictie' bevat. In de allegorische literatuur en in de andere vormen van 'exemplarische Rede' waarvan zich de middeleeuwse moralisering gaarne bedient, is dit zonder meer evident. Maar ook de 'eigenlijke' moralisering verloopt in de regel nog volgens het vertrouwde stramien van het leergesprek, vaak bovendien in een narratieve opstelling die aan de epische traditie appelleert. *Heimelijkheid der heimelikheden*: Aristoteles beleert Alexander; *Dietsche Cato*: Cato beleert zijn zoon; *Hughe van Tabarien*: Hughe beleert Saladijn; en zo verder.

Onze vroege belerende literatuur geeft wat dat betreft geen breuk te zien met de voorafgaande epiek. We hebben hier integendeel te maken met een doorlopende lijn van graduele overgang. Van een 'grote lijn' in onze literatuur kan met betrekking tot zo'n scharniermoment natuurlijk slechts in beperkte zin sprake zijn. Hier lijkt me in elk geval

een lijn van continuïteit gegeven, waaraan tot nog toe te weinig aandacht is besteed en van waaruit onder meer de vragen naar het ‘ontstaan’ van de moraliserende literatuur en naar de historische oorzaken ervan in een ander, juister perspectief kunnen worden gesteld.⁸

De lijnen naar later: het ethisch discours als ‘literatuur’

Ten opzichte van het nagenoeg exclusief epische dat in onze literatuur voorafging, betekent de overgang naar het niet-fictionele, naar het niet-narratieve - hoe aarzelend of halfslachtig ook - overigens wél een omwenteling van enig formaat. Wij zijn eraan gewend geraakt het discursieve als het gewone, als de norm te beschouwen en vinden dat gewone dan ook al gauw banaal. Voor wie zoals de middeleeuwse leek doorvoed was met verhalen en gewoon was te denken en te leven in narratieve (mythische) structuren, moet de overgang naar het discursieve verre van banaal, maar veeleer een moeizaam en pijnlijk proces zijn geweest. In een wereld die tot dan toe om zo te zeggen uitsluitend in de ridderlijke en de religieuze mythe leefde, wordt - heel schuchter, heel voorzichtig - het redenerend schrijven uitgeprobeerd. Vaststellend welk belangrijk aandeel de non-fictie in onze cultuurvorming inmiddels gekregen heeft, lijkt het niet overdreven te stellen dat de middeleeuwse discursieve teksten aan het begin staan van een heel grote lijn, of op zijn minst toch van een heel ‘lange’ lijn, in onze literatuur.

Op het eerste gezicht wordt hiermee, daar het toch gaat over niet-fictionele teksten, tevens iets vrij paradoxaals beweerd: in hoeverre kan immers met betrekking tot discursieve teksten eigenlijk van literatuur worden gesproken? In enkele recente publikaties heb ikzelf, gebruik makend van Zumthors artikel ‘Y-a-t'il une littérature médiévale?’, gewezen op het hoe dan ook anachronistische van het begrip literatuur met betrekking tot de middeleeuwen.⁹ Onze noties fictionaliteit en esthetiek schieten tekort om in de middeleeuwen een fenomeen te delimiteren dat met onze ‘literatuur’ te vergelijken zou zijn. Het moderne begrip - aldus Zumthor - omvat immers een aantal ‘verborgen’ parameters die men in de middeleeuwen niet of slechts in heel embryonale staat aantreft: in de eerste plaats natuurlijk de literariteit zelf - literariteit hier in de betekenis van *geschreven* vorm als wezenbepalende norm - in contrast met de oraliteit en de theatraliteit van het middeleeuwse ‘litteraire leven’; daarmee samenhangend, de (moderne) voorstelling dat het literaire discours tijd en ruimte, gelegenheid en sociaal milieu transcendeert; verborgen begeleidende metaverschijnselen zoals literatuurgeschiedenis en literatuurkritiek; de pre-

misse van een autonoom individu als subject van het literaire discours, de notie met andere woorden van de auteur als woordvoerder in eigen naam.¹⁰ In wat wij traditioneel de middeleeuwse literatuur plegen te noemen, ontbreken deze aspecten nagenoeg geheel. Maar hier doet zich, paradoxalerwijs misschien, voor onze zo vaak verguisde moralisten een kans voor om hoog te scoren. Ik loop het rijtje even langs.

Verschriftelijking en individuele lectuur: het is voor de meeste van onze ethisch-discursieve teksten niet zwart op wit aantoonbaar, maar oraliteit ligt hier toch veel minder voor de hand dan voor epische, lyrische of dramatische poëzie. Voor ‘opvoering’ of ‘uitvoering’ zijn didactische teksten uiteraard niet geschikt. Ook al zou men bepaalde vormen van oraliteit niet zonder meer willen uitsluiten (bijvoorbeeld in school- of familieverband), de door Zumthor als voor de middeleeuwen zo kenmerkend naar voren geschoven ‘theatraliteit’ wordt hier hoe dan ook in essentie verlaten.

Het literaire discours transcendeert tijd en ruimte, gelegenheid en sociaal milieu. In tegenstelling tot de epische literatuur, die zich heel goed leent tot het promoveren van het perspectief van één opdrachtgever, diens politieke ambities of dynastische pretenties, hebben didactiek en moralisering, om zo te zeggen per definitie, een universele roeping. Het gaat hier om een universaliteit die niet alleen de sociale kaders, maar ook de geografische grenzen gemakkelijk overschrijdt. Deze literatuur is niet meer aan een bepaalde stand gebonden, ze is ook van alle landen. Dit wordt door de bewaarde overlevering bevestigd, tenminste indien we teksten als *Sidrac* en *Dietsche doctrinale* in dit opzicht voor het genre representatief mogen noemen. Deze teksten zijn niet alleen veel gekopieerd, ze zijn ook opmerkelijk *ruim* verspreid. Er zijn handschriften en drukken tot ver in Duitsland toe, maar ook in de Nederlanden zelf moet de verspreiding snel en in alle richtingen hebben plaatsgevonden: de tekstgetuigen zijn naar de taal te oordelen Brabants, Westvlaams, Oostvlaams, oostelijk én noordelijk.¹¹

Die universaliteit en daaraan beantwoordende verspreiding blijken trouwens ook uit de daadwerkelijke weerklink die onze ethische auteurs bij elkáár hebben gevonden. Hier is, in alle duidelijkheid en zonder nood aan filologische spitsvondigheid, sprake van intertekstualiteit. Maerlants *Martijns* waren in de tweede helft van de veertiende eeuw bij Gentse burgers bekend; ze waren dat vroeger al bij de Ieperling Jan de Weert, bij de Brabander (Brusselaar?) Hein van Aken, bij de te Antwerpen verblijvende Jan van Boendale en bij de schrijver van *Scalc ende cleric*: bij al deze auteurs vinden we immers de typische dialoogvorm van de *Martijns* terug. Het zal dan ook geen toeval zijn

dat juist deze gedichten, die aanwijsbaar zo'n grote weerklank hebben gehad, ook intern als het ware de functie van grensoverschrijdende communicatie belichamen. In de (eerste twee) *Martijns* althans wordt geen werkelijke gespreksituatie geënceneerd, wel een schriftelijke discussie vanop afstand, een partijtje correspondentieschaak met ideeën als het ware (*Jacob, du woens in den Dam / Ende ic tUtrecht, dies ben ic gram / Dat wi dus sijn versceden*). Daaruit besluiten dat Jacobs tegenspeler Martijn een in werkelijkheid bestaande en daadwerkelijk mee-dichtende vriend van Maerlant moet geweest zijn, zoals men het in de negentiende eeuw bij voorkeur zag en zoals veel recenter ook Heeroma nog betoogd heeft, is misschien al te voortvarend. Maar het minste wat men moet toegeven is dat Maerlant - indien hij de enige auteur van deze dialooggedichten was - dan wel exact déze situatie fictioneel voor de geest heeft willen roepen. Hij hanteert daarbij bovendien een exordiale topiek die, meer dan aan de clericale *disputatio* of aan de eenrichtingsdialoog van de religieus-moraliserende belering, doet denken aan het *jeu-parti* van de *trouvères*: de ene dichter nodigt de andere uit tot het gesprek, daagt hem uit tot de discussie, wat plagerig uitdagend, een beetje brutaal zelfs in de tweede *Martijn*, de andere antwoordt aanvankelijk wat gestoord, humeurig of terughoudend - dat alles met als voortdurende gemeenschappelijke horizon het besef van de conditie van het dichterschap, waar men, onder collega's, natuurlijk heel wat over te mopperen heeft. Men vraagt zich toch echt wel af, indien dit allemaal fictie is, voor welk publiek zo'n fictie dan zinvol heeft kunnen functioneren. Hier zijn, hoe men het verder ook wendt of keert, voor het eerst in onze literatuur, dichters onder elkaar, hier kan voor het eerst van een 'literair forum' worden gesproken.¹²

Het werkelijkheidsgehalte van deze literaire 'openbaarheid' mag dan nog onzeker of zelfs twijfelachtig zijn, feit blijft dat te beginnen met Maerlant, meer bepaald met de *Martijns*, onze middeleeuwse literatuur voor het eerst de 'insulariteit' van de tekst in alle duidelijkheid doorbreekt en ineens die samenhang, dat netwerk-karakter gaat vertonen dat wij in een 'literatuur' in de moderne zin van het woord verwachten aan te treffen. Maerlants *Martijns* worden als genre gecontinueerd door Hein van Aken, Boendale, Jan de Weert, *Scalc ende cleric* en andere disputaties. Zijn *Spiegel historiael* wordt voortgezet door Utenbroeke en Velthem, geïmiteerd en/of gevarieerd door Melis Stoke, Boendale, Hennen van Merchtenen en zoveel anderen. Maar we vinden ook Maerlant-echo's in Jan Praets *Speghel der wijsheit* en bij Willem van Hildegasberch. Boendale kent als volkstaalauteur niet alleen Maerlant: hij verwijst ook expliciet naar de vermoedelijke auteur van de Brabantse *Rose*-vertaling, *Van Bruesele Heyne van Aken / Die wel*

dichte conste maken; ook de *Sidrac*-vertaling is hem bekend. Bij Willem van Hildegaersberch komen eveneens allerlei draden uit de voorafgaande ethische literatuur bij elkaar: Maerlant en Boendale onder meer, Jan de Weert, de *Reinaert*, Freidank...¹³.

Literatuurgeschiedenis en literatuurkritiek. Hoewel deze begrippen met betrekking tot de middeleeuwen nog een stuk anachronistisch zijn dan het begrip literatuur zelf, zou men toch van heel slechte wil moeten zijn om ook daarvan de eerste kiemen bij Maerlant en Boendale niet te willen ontwaren: Maerlants kritiek op *menestrelen* en *borderers*, in het bijzonder op *Claeys van Haarlem, ver Brechten sone*, die volgens Maerlant de verkeerde bronnen gebruikte; Boendales vergelijkbare afkeuring van sommige epische teksten; zijn positieve waardering daartegenover van Maerlant en Hein van Brussel; zijn hoofdstuk over *Hoe dichters dichten sullen* als vroegste literatuurtheorie in onze taal. En niet te vergeten natuurlijk Boendales proclamatie van Maerlant tot *vader der Dietsche dichtren algader*, die ik voor de gelegenheid maar eens plompweg vertaal als: ‘Met Maerlant begint onze literatuur (met andere woorden onze literatuurgeschiedenis).’ Dat Boendale hierbij vanzelfsprekend van andere normen uitging dan de moderne geschiedschrijving, doet dan even niet ter zake: waar het om gaat, is dat wij hier op het gebied van de literatuur in de volkstaal een besef van continuïteit en historiciteit zien ontstaan.¹⁴

Het optreden van de auteur als woordvoerder in eigen naam, als subject van het literaire discours. Het zal duidelijk zijn dat juist in de ethische literatuur het auctorieel ‘ik’ opvallend aanwezig is. Dat ‘ik’ profileert zich bovendien op vrij individualistische wijze tegenover het omringende establishment, zowel tegenover de hoofse als tegenover de clericale zuil. Wat de hoofse cultuur betreft, behoeft dit weinig betoog: zie nogmaals Maerlants en Boendales uitspraken tegen *borderers*, *menestrelen* en dergelijke. Maar ook tegenover de geestelijkheid durven onze leken-moralisten zich op vrij fundamentele wijze afzetten. Ze steken daarbij meer dan eens, met een nadrukkelijk auctorieel ‘ik’, zonder meer hun nek uit. Ik beperk me tot één illustratie.

Eén van de vragen die Jacob in de eerste *Martijn* opwerpt, is de in de theologie van zijn tijd min of meer brandende kwestie van het *meritum sine gratia*: of goede werken in staat van doodzonde eigenlijk wel meetellen, wel bestaan in de ogen van God. ‘Er wordt gezegd,’ zo begint Jacob, duidelijk onder de indruk van wat hem hieromtrent ter ore is gekomen, ‘dat ook al zou je al je bezittingen en zelfs je leven opofferen, maar je verkeert in staat van doodzonde, dat God dan met die goede werken geen rekening houdt.’

Degenen *Die ons dus nauwe maken den pat / Te hemele waert*, daar

worden de gesprekspartners het na de geruststellende uitleg van Martijn snel over eens, maken misbruik van Gods woord om op de weerloze leek indruk te maken: ‘Dat is een groter misdaad dan moord, dat zij Gods woord zo schenden. Hier naaien zij het bij, daar wordt het wat gescheurd; hier ontbreekt een nagel [toespeling op de kwestie van de kruisiging met drie of met vier nagels?], daar een plank. Wee over de ellendelingen, nu en altijd’: *Wapene vanden honden / Nu ende tallen stonden*.¹⁵

Heeft Jan van Boendale aan die *honden* genoeg gehad om hier meer bepaald - expliciet had Maerlant het slechts algemeen over onwaardige *priesters* - een kritiek op de bedelorden onder te verstaan? *Domini canes*: het moet ook toen al een bekende woordspeling zijn geweest. Of heeft de ‘ontbrekende nagel’ het hem gedaan: die vierde nagel waarover met name onder franciscanen nogal drukte werd gemaakt? Feit is dat wanneer Boendale - met verwijzing naar Maerlant - dezelfde kwestie van het *meritum sine gratia* in *Jans teestyne* door zijn interpellant Wouter aan de orde laat stellen, franciscanen en dominicanen al dadelijk de zondebokken zijn:

Helpe Jan, hoe mochte dit sijn?
Minderbroeder ende Jacopine
Die meesters zijn in divine
Si schinen dat si weten algader
Die verholentheyt des Vader
Ende maken ons den wech so swaer
Dat cume yeman mach comen daer.⁺

⁺[= in de hemel]

En dan volgt, mét bronvermelding, Maerlants boutade:

Wouter ic spreke als Jacob sprac:
Ic woude de ghene die so strac
Den wech maken ende so inghe
Dat si poertiers sonderlinghe
Ter hellen worden ghesat.
Si souden so nauwe houden tgat
Daer en soude nieman comen in.¹⁶

De passage illustreert, met Boendales expliciete verwijzing naar Maerlant, niet alleen het forum-aspect dat hierboven aan de orde was, maar ook die ‘idée d’un “sujet” énonciateur autonome’ die Zumthor noodzakelijk acht om van een ‘echte’ literatuur te kunnen spreken: Jacob van Maerlant en Jan van Boendale zijn hier als autonome zingevers, als

auteurs in eigen naam aan het woord. Het zal dan ook geen toeval zijn dat zowel de ene als de andere de moed van zijn overtuiging - of juist wellicht: van de persoonlijk geassumeerde literaire verwoording daarvan - met sociale ongemakken of op zijn minst met kritiek op hun werk hebben moeten betalen.

Heel wat aspecten van het begrip ‘literatuur’ in de moderne betekenis van het woord zijn dus tot onze zogenoemde didactische auteurs van eind dertiende, begin veertiende eeuw terug te voeren. Voorzover kenmerken als literariteit, universaliteit, forumvorming, secundaire reflectie, historiciteit en dergelijke voor het begrip ‘literatuur’ mee bepalend zijn, begint bij hen als het ware de grote lijn van onze ‘eigenlijke’ literatuur. Deze constatering brengt, voor de moderne literatuurgeschiedenis, tevens een uitdaging met zich mee.

Want indien dáár het begin ligt van onze literatuur ‘moderne stijl’, waar en hoe lopen dan de lijnen van continuïteit die dit vroege stadium met de verdere geschiedenis van die literatuur verbinden? Scherper gesteld: is er eigenlijk wel sprake van continuïteit tussen de forumvorming rond Maerlant, de secundair-literaire reflectie van Boendale en dergelijke, en de overeenkomstige verschijnselen in rederijkers- en renaissance-tijd? Het antwoord op die vraag lijkt me niet per se bevestigend te moeten luiden. Maar dan stelt zich de historische vraag met des te meer klem: wat is daar dan ondertussen gebeurd, welke ‘catastrofe’ heeft zich dan voorgedaan, waaraan het hiaat - gesteld dat er géén continuïteit zou zijn - kan worden toegeschreven?¹⁷

De interne evolutie: van de dertiende naar de zestiende eeuw

De vraag naar de continuïteit kan, helemaal afgezien van wat volgens Zumthor het ‘literaire’ bepaalt, ook gesteld worden met betrekking tot vorm en inhoud van de ethische literatuur als dusdanig: zijn er ook *binnen* het genre ‘grote lijnen’ te ontwaren die het ethisch leerdicht van omstreeks 1300 met de ethische literatuur omstreeks 1500 verbinden en welke richting, welk verloop geven die lijnen dan aan?

In tegenstelling tot het verwachtingspatroon dat ons door onderwijs en moderne beeldvorming omtrent de grote lijnen van de cultuurgeschiedenis zijn ingeprent, valt er in de overgang van middeleeuwen naar moderne tijden en renaissance nauwelijks iets te merken van laïcisering of verwereldlijking, maar lijkt er integendeel veeleer sprake te zijn van een ‘spiritualisering’ van de lekenethiek. Tot dit inzicht is althans de NLCM-themagroep rond profane ethiek, waarvan de

bevindingen inmiddels in de bundel *Wat is wijsheid?* zijn gepubliceerd, naar aanleiding van de bestudeerde teksten gekomen. Vergelijkt men bijvoorbeeld de *Parabelen van Cyrillus*, de Gentse Boëthius-vertaling of het *Palleersel van den vrouwen*, drie typische exponenten van de laat-vijftiende-eeuwse moralisering voor leken, met de morele didactiek tot en met de *Dietsche doctrinale* (1345), dan blijkt het aandeel van de christelijke moraal, ja zelfs van de theologie in die latere werken veel aanzienlijker geworden, en wel ten nadele van het profaan-antieke element dat in de eerste fase van onze ethische literatuur prominent aanwezig is. Het verschijnsel gaat zelfs zo ver, dat omstreeks 1500 in veel gevallen nog moeilijk tekstintern valt uit te maken of het geschrift in kwestie voor een wereldlijk of voor een religieus publiek bedoeld was. Alleen bij nader toezien blijkt dat leken (mee) als publiek geïntendeerd waren en ook daadwerkelijk aan de receptie deel hebben gehad.¹⁸

Veel is hier, wat de omvang en de interpretatie van de gegevens betreft, nog onduidelijk en onzeker. De verschuiving kan verder, lijkt me, alvast worden geobserveerd in de wijze waarop oudere ethische teksten omstreeks 1500 worden geïntegreerd of gepresenteerd. Van de *Disticha Catonis* is bekend dat ze op de Latijnse school al vroeg van christelijke commentaren werden voorzien: ogenschijnlijk louter profane regeltjes van ethiek werden op soms heel vernuftige wijze tot christelijke, bijbelse waarheid teruggevoerd. Volgens heel recente inzichten - zie onder meer de Bert van Selm-lezing van Fons van Buuren - is deze schoolcommentaar in de Middelnederlandse vertaling van de *Disticha Catonis* ten dele mee verwerkt.¹⁹ Wie deze vertaling kent, zal het echter wel met me eens zijn dat hier niet echt van 'spiritualisering' kan worden gesproken: ondanks de verchristelijking die aan middeleeuwse interpretatie nu eenmaal inherent is, blijven we toch met een typisch stukje profaan-pragmatische ethiek te maken hebben, waarin bijvoorbeeld expliciete verwijzingen naar bijbel, kerkvaders of verdere religieuze literatuur achterwege blijven. Men vergelijk daarmee wat de zestiende-eeuwse schooldidactiek van de *Disticha Catonis* gemaakt heeft. In 1598 verschijnt bijvoorbeeld te Atrecht van zeker Meierus een vrij omvangrijk boekje voor de jeugd met de welsprekende titel *Cato christianus*: de eigenlijke Cato-tekst wordt hier als zevende van een tiental boeken in een geheel geïntegreerd, dat we nog het best kunnen omschrijven als een christelijke catechismus. Het eerste boek begint bijvoorbeeld met de volgende titeltjes: *De Deo quid sentiendum* [=Wat men over God moet weten], *Tres personae* [=Drie Personen], *Deus inconprehensibilis* [=God gaat ons begrip te boven], en dergelijke. Aan de eigenlijke Cato-vertaling laat de uitgever boven-

dien een waarschuwing voorafgaan waarin hij onomwonden meedeelt dat hij de tekst op zijn heidense elementen heeft gekuist: *Paganismus in his ut non appareat ullus, cavimus* [=Wij letten er goed op dat in dit boek geen heidendom blijkt]. De vertaling is bovendien in sterke mate gechristianiseerd door invoeging van expliciete verwijzingen naar de bijbel.²⁰

Iets gelijkaardigs doet zich voor in de tekstgeschiedenis van de *Dietsche doctrinale*. Naar inhoud en strekking is dit werk een vrij getrouwe vertaling van een typisch wereldlijk-moraliserend traktaat uit de eerste helft van de dertiende eeuw: *De amore et dilectione Dei et proximi et aliarum rerum* van de advocaat en stadsmagistraat Albertanus van Brescia. Zoals *De amore* bestaat de *Dietsche doctrinale* dan ook ongeveer voor de helft uit profaan-ethisch, stoïcijns materiaal: in hoofdzaak Cicero, Seneca, Cato. Dit omvangrijke profane aandeel wordt door de vertaler ook niet verdoezeld: in zijn proloog bestempelt hij zijn autoriteiten vrij neutraal als *wise* en *wise meestre* en omschrijft hij het nut van hun raadgevingen als *orbore der zielen ende tslichamen*: niet alleen voor de ziel, maar ook voor het lichaam nuttig. Het is een typische uitdrukking die in de wereldlijke moralisering van die tijd wel meer terugkomt en waarmee, lijkt me, vrij bewust wordt aangegeven dat de gepresenteerde ethiek tevens een wereldlijk karakter heeft.²¹

Men vergelijkte daarmee nu het titelblad van de Nederduitse vertaling van de *Dietsche doctrinale* te Magdeburg in 1507 gedrukt. De tekst wordt hier van meet af aan (in de titel) en met nadruk als christelijke ethiek in functie van het zieleheil geafficheerd: *vele schoner Lere vth bewerden Lerern gotogen allen Cristgelouigen mynschen tho der selen salicheit gantz nutte* [=tal van schone leringen, ontleend aan ervaren leraren, zeer bruikbaar met het oog op het zieleheil van alle christenen]. Voorzover ik zie is de inhoud verder nagenoeg gelijk gebleven: het beklemtonen van het christelijk-spiritueel perspectief in de titel dekt dus de tekstuele lading niet, maar weerspiegelt des te meer de mentaliteit van de drukker en zijn publiek.²²

En zo zouden we met de ene illustratie na de andere nog enige tijd kunnen doorgaan. De gegeven voorbeelden ‘bewijzen’ op zich vanzelfsprekend niets. Wel geven ze aan op welke wijze de hier beoogde spiritualisering door nader onderzoek tekstueel kan worden getoetst.

Dat er tussen omstreeks 1300 en omstreeks 1500 een spiritualisering van de wereldlijke ethiek heeft plaatsgevonden, kan men overigens ook langs een heel andere weg benaderen. Slaat men er de hoofdstukken over de ‘zedenkundige letterkunde’ in onze handboeken op na, dan blijken die in hoofdzaak te gaan over auteurs en werken tot circa

1350: een aantal ‘vroeger’ vertalingen van Latijnse schoolteksten, Jacob van Maerlant, Hein van Aken, de *Rose*-bewerkingen, Jan van Boendale en de verdere Antwerpse School, Jan Praets *Speghel der wijsheit*, Jan de Weert van Ieper. Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw ‘verdwijnt’ blijkbaar een bepaald soort profaan-ethische literatuur - of wordt althans niet meer creatief geproduceerd.²³ Is het toeval dat juist dan, in de loop (maar vooral toch vanaf het midden) van de veertiende eeuw - zie Geert Warnars bijdrage in de themabundel ‘geestelijk proza’ - de produktie van theologisch-catechetische teksten als morele onderrichting voor de leek op de voorgrond treedt?²⁴ Kan hier behalve van een evolutie meer bepaald van twee ‘fasen’ worden gesproken, met een scharnier omstreeks het midden van de veertiende eeuw?

Maar misschien is het goed dit alles in een nog wat ruimer historisch perspectief te bekijken. Wellicht moeten wij ons niet zozeer verbazen over het sterk spirituele gehalte van de ethiek omstreeks het einde van de vijftiende eeuw, als wel de ogen openen voor de belangrijke plaats die de laat-antieke profane ‘filosofie’ (grosso modo: het *artes*-curriculum, met inbegrip van de Latijnse schoolauteurs) in de dertiende eeuw nog bekleedde. Het lijkt me inderdaad niet onmogelijk de meeste van onze vroege ethische teksten - te beginnen met de *Dietsche Cato* en het Nederrijns moraalboek, maar met inbegrip van nog heel wat in de Antwerpse School - te interpreteren als de (door de overgang van Latijn naar volkstaal in de tijd wellicht wat ‘vertraagde’) getuigen van deze vroegere fase in de middeleeuwse cultuur.

De meeste historici zijn het er alleszins over eens dat er in de tweede helft van de dertiende eeuw een belangrijke omslag in het Europese denken omtrent ethiek en religie heeft plaatsgevonden. In de medioneerlandistiek zijn daarvan - begrijpelijkerwijs daar het grootste deel van onze literatuur van recentere datum is, maar niettemin een beetje teleurstellend - weinig echo's te vernemen. Het historisch perspectief waarin wij onze literatuur in de volkstaal waarnemen, is daardoor op zijn minst onvolledig.

Georges Duby situeert de overgang (hij heeft het over een ‘tournant dans la pensée chrétienne’) meer bepaald in de zeventiger jaren van de dertiende eeuw. De veroordeling van een aantal ‘filosofische’ stellingen aan de Parijse universiteit in 1270 en 1277 is niet alleen symptomatisch voor de crisis die zich op dat moment ter plekke voordoet, maar ook typerend voor de richting die het geloofsleven van dan af zal uitgaan. Filosofie en theologie zijn - ik vat Duby heel kort samen - onverzoenbaar gebleken en volgen voortaan elk hun eigen traject. Het geloof distantieert zich van het rationele en gaat de weg op van

affectiviteit en mystiek. En precies deze religiositeit is het die de bedelorden in ruime kring zullen gaan propageren:

Répendus dans tous les foyers, vivant dans les rues en contact constant avec les laïcs, agissant par l'exemple, par la prédication, par la confession auriculaire donc ils furent les propagateurs, les frères gris et les frères blancs sont les artisans d'un renouvellement total des représentations religieuses. Le christianisme qu'ils prêchent ne se raisonne pas, il se vit, derrière Jésus souffrant - et pour atteindre à la joie parfaite, ce ne sont pas les facultés intellectuelles qui sont utiles, mais l'esprit d'enfance, d'humilité et de charité.²⁵

Ook in de geschiedenis van de middeleeuwse technologie blijkt de tweede helft van de dertiende eeuw als een belangrijk keerpunt, ja zelfs als het 'einde van een tijdperk' te kunnen worden opgevat. En ook hier komt aan de veroordeling van 1277 een meer dan symbolische betekenis toe. Volgens J. Gimpel eindigt met die veroordeling van het 'vrije denken' tevens de periode van wat men de 'industriële revolutie van de middeleeuwen' zou kunnen noemen. In de daarop volgende periode geraakt, althans in de mentaliteit van de ideologische bovenstroming, de zin voor het wereldlijke in die mate in de verdrukking, dat ook de zin voor het technische voor enige tijd zoek lijkt. Ik geef de strekking van Gimpels beschrijving van dit 'end of an era' met enkele representatieve excerpten weer:

In the period following the condemnation of 1277 the medieval machine - the progress of technology - was checked, the thirteenth century movement of enlightenment suffered a setback, and there followed a dark and increasingly decadent age. [...] The fourteenth and fifteenth centuries were to see an increasing devotion to ascetic exercises, to meditation, to retreats, and to ecstasies. More and more men and women tried to renounce the world, to dedicate themselves to holy lives and do penance for their sins. [...] With the spread of mysticism, Europe began to show an interest, which soon grew into a fervid passion, for all the superstitious arts and occult sciences; for geomancy, hydromancy, aeromancy, pyromancy, chiromancy, augury, and necromancy; for alchemy, for astrology, and for witchcraft.²⁶

Het contrast met de voorafgaande periode van 'enlightenment' wordt hier - mede door de drastische compressie die ik op Gimpels tekst heb toegepast - weliswaar heel sterk aangezet. En misschien schuilt in

Gimpels presentatie ook wel enige overdrijving. Maar de essentie van zijn visie lijkt me, mede doordat ze vanuit de algemene mentaliteitsgeschiedenis - zie onder meer Duby *cum suis* hierboven - wordt bevestigd, niet ten gronde aanvechtbaar.

Onze bevinding dat zich in de ethische literatuur van de late middeleeuwen een evolutie naar spiritualisering voordoet, is, kortom, bij nader inzien, niet zo historisch-tegendraads als op het eerste gezicht kon schijnen. Wel moet men, om het beeld dat die literatuur te zien geeft met de ‘algemene’ periodisering in overeenstemming te brengen, rekening houden met een overgangstijd waarin zich de nieuwe houding inzake geloof en ethiek als het ware van hoog naar laag heeft kunnen doorzetten. Ook Duby wijst er in dit verband trouwens al op dat wat zich in Parijs in de zeventiger jaren van de dertiende eeuw voordoet, aanvankelijk slechts de kleine kring van het intellectuele milieu betreft en pas later, vanaf de veertiende eeuw, voor de bredere mentaliteitsgeschiedenis relevant zal worden.

De hier geschetste bredere context brengt ons vanzelf tevens tot de vraag of het verschijnsel van de spiritualisering ook literair niet ruimer moet worden bekeken (en opgespoord): of met andere woorden behalve de ‘moralisering’ niet ook de overige literaire genres er de invloed van hebben ondergaan. Ik zie hier vooral veel vraagtekens en veel te verrichten onderzoek, maar toch ook enkele indicaties. De enige testcase die we op het gebied van de toneelliteratuur hebben, lijkt de veronderstelling alvast te bevestigen: de laat-vijftiende-eeuwse druk van *Lanseloet van Denemerken* voegt aan een verder nauwelijks gewijzigde tekst een epiloog toe die de lotgevallen van Lanseloet en Sandrijn als een puur spiritueel exemplaar interpreteert: wat men uit het verhaal in de eerste plaats moet onthouden is dat aardse liefde vergankelijk is en dat daarom maar beter voor het geestelijke kan worden geopteerd: *Dus willen wi die wereld laten gliden / Ende minnen Gode tot allen tyden.*²⁷ Wat verder bijvoorbeeld de lyriek betreft heb ik vroeger al eens gewezen op de ‘marialisering’ van het beeld van de geliefde in het hoofse minnelied: is dit een louter vormelijke aangelegenheid, een oppervlakkige kwestie van beeldvorming en formulering, of hebben we, fundamenteeler, te maken met een verschuiving van een feodaal naar een religieus denkraam? En wat te denken van die merkwaardige florescentie - opvallend: ook weer in aansluiting bij de dertiende-eeuwse Latijnse wetenschap - van pragmatisch-medische literatuur in de eerste helft van de veertiende eeuw (Lanfrancvertalingen en bewerkingen, Yperman, Scellinc) waarna, voorzover ik zie, chirurgie en empirische geneeskunde veeleer wegdeemsteren, ten voordele van magie en mantiek.

Ten slotte nog iets over de evolutie in de *vorm* van onze ethische literatuur. In de eerste plaats opvallend is natuurlijk de overgang naar het proza: die overgang valt in de tijd ongeveer samen met, en staat ook verder wellicht niet los van de hierboven aangegeven ideologische omslag. Het referentiekader van onze vroege ethici was immers, vereenvoudigd gesteld, de grammatica en de daarbij horende literatuur: voor een groot deel antieke filosofen en poëten, veel verhalende literatuur, veel eigenlijke poëzie, althans veel teksten in verzen; daartegenover vormde in hoofdzaak de scholastiek het referentiekader van de latere meer spirituele ethiek - en die scholastiek had van meet af aan als geprivilegieerde vorm het proza gebruikt. Maar hierbij moet dan wel dadelijk worden aangetekend dat de overgang naar het proza zich ook in andere genres ongeveer gelijktijdig heeft voorgedaan: er zijn dus, of er kunnen andere factoren in het spel zijn en hoe dan ook hebben we hier niet met een vormevolutie te maken die voor het ethische genre bij uitstek kenmerkend zou zijn.²⁸

Veel meer karakteristiek lijkt mij dan ook het volgende contrast tussen begin- en eindpunt van de laatmiddeleeuwse moralisering. Zoals ik hierboven kort heb aangestipt, zijn er indicaties dat het moraliserend discours zich uit de vroegere epiek heeft ontwikkeld en geleidelijkaan daarvan heeft losgemaakt. Omstreek 1300 is die verzelfstandiging zo te zien nog lang niet voltooid. Daar valt nauwelijks ethische lering aan te wijzen die niet een of andere vorm van ‘verhaal’ als buitenlaag zou hebben. Wat de verhalende allegorie betreft (de *Rose*-bewerkingen, *Van den coninc Saladijn*, *Mellibeus*, *Van der feesten*, *Speghel der wijsheit*) is dat zonder meer duidelijk. Maar ook waar de lering op het eerste gezicht rechttoe rechtaan aan de man wordt gebracht, ontbreekt bij nader toezien het narratief element (vaak is het een historisch-narratief element) niet. Cato was een Romein die op de volgende wijze zijn zoon beleerde; ook *Seneca lere* gaat in de vorm van een gesprek tussen vader en zoon; Jacob en Martijn hadden de volgende discussie; Wouter en Jan gingen wandelen en er ontspon zich de volgende dialoog. En zo verder. Telkens weer is er sprake van een minimaal narratief gegeven, dat dadelijk ruimte maakt voor monologische of dialogische retoriek: retorica en dialectica - we zijn op bekend terrein: de Latijnse school, de *artes*.

Ongeveer tegelijk met het verdwijnen van de profane ethiek oude (‘antieke’) stijl, verliest ook deze dialectische vormgeving haar produktiviteit. Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw komt een andere vorm van allegorie het terrein bezetten, namelijk wat in het Duits *Dingallegorie* heet en waarvoor ik hier de term descriptieve allegorie zou willen voorstellen: uitgangspunt en leidraad van de

allegorie worden niet meer gevormd door een verhaal, met alles wat dit narratieve aan dialogische dynamiek impliceert, maar door een bij voorbaat geheel klaarliggend ‘descriptief systeem’ dat er alleen nog om vraagt ‘geduid’ te worden.²⁹ De uitvoerigste mij bekende voorbeelden zijn het *Scaecspel* (de wereld een schaakbord), het *Kaetspel ghemoraliseert* (de menselijke rechtspraak uitgelegd als het bekende balspel) en het *Palleersel van den vrouwen* (vrouwelijke kleding als compleet deugdensysteem).³⁰ Maar onze laatmiddeleeuwse handschriften (met het handschrift-Van Hulthem als onbetwiste koploper) bevatten verder tientallen kleinere allegorieën van deze descriptieve soort: de bloemen, de edelstenen, de kleren van de deugzaamheid, de zeven jachthonden van de rechtvaardigheid, de letters waarmee men *mors* spelt, de letters waarmee men *wapene* spelt, de letters van de naam Maria, enzovoort.

Afgezien van het feit dat we ook hier zichtbaar te maken hebben met een invasie van motieven, thema's en retorische technieken die in de Latijnse religieuze literatuur hun oorsprong hebben, lijkt me de aangegeven omslag hoe dan ook cultuurhistorisch representatief en veelzeggend. De ‘vroegere’ profane ethiek legt de over te dragen wijsheid doorgaans iemand - een verhaalpersonage (vader, moeder, leermeester, wijze) of een historisch figuur - in de mond en geeft daardoor vanzelf al een plaats aan levenservaring en pragmatiek. De ‘latere’ ethiek wordt uit bestaande schema's, vaak uit de taal zelf, als het ware geëxtraheerd. De overgang die we waarnemen is die van verhaal naar taxonomie, van syntagma naar paradigma. Het tijdperk van de rede - én van de ‘grote lijnen’ - waar wij, tegen beter weten in, de erfgenamen van zijn, is onmiskenbaar in aantocht.

Eindnoten:

1. Zie onder meer Aron 1970.
2. Van Caenegem 1994, 158-159.
3. Zie voor de ‘autonome subsystemen’ Brems 1993, 316 e.v.
4. Van Oostrom 1994, 11.
5. Voor de duidelijkheid vul ik meteen maar even in wat ik meer bepaald onder die wereldlijk-ethische literatuur versta. We hebben het dan over (in bij benadering chronologische volgorde): *Dietsche Catoen*, *Seneca lere*, de ‘boekjes van zeden’, *Esopet*, Maerlants *Heimelicheit* en eerste twee *Martijns*, de *Rose*-vertalingen, Jan van Boendales *Jans teestyne* en *Leken spiegel*, de verdere produktie van de Antwerpse School, Willem van Hildegasberch, Dirc Potter, het *Scaecspel* en het *Kaetspel ghemoraliseert*. De opsomming is niet beperkend bedoeld, maar geeft in grote trekken wel het belangrijkste aan van wat hier beoogd wordt.
6. Zie wat Maerlant, zijn opdrachtgevers en zijn publiek betreft vooral Van Oostrom 1992, m.n. de bijdragen over Maerlant vanaf p. 171. Het Nederrijns moraalboek is op zijn inhoud en zijn mogelijke origine nog nauwelijks bestudeerd: zie vooralsnog dus de inleiding bij de editie in Gysseling 1987, 345 e.v. en de verwijzingen aldaar; een (wellicht zelfs vrij hoog) aristocratisch primair publiek lijkt waarschijnlijk. Over de functie en de vroegste gebruikskring van de Enaamse codex zijn diverse hypothesen mogelijk, zie Van Buuren 1994a, 80 e.v. en de verwijzingen aldaar in n. 42 op p. 377; van een typisch stedelijk publiek en van burgerlijke mentaliteit kan hier, gezien de inhoud, de tijd, de plaats en het vermoederlijk milieu van ontstaan, hoe dan ook nauwelijks sprake zijn. De overgebleven fragmenten van de Enaamse codex zijn uitgegeven in Gysseling 1980, 393-500.
7. Kästner 1978, 178 en 210-220, waar verwezen wordt naar Olschki 1928.

8. In de inleiding tot de bundel *Wat is wijsheid?* ga ik hier iets verder op in: Reynaert 1994, 23-26.
9. Zumthor 1986 en Zumthor 1987, 299 e.v.; Reynaert 1993; meer bepaald voor de geschiedschrijving van de literatuur in de middeleeuwen zijn hier klemmende problemen aan verbonden, zie Mertens & Willaert 1994, 103.
10. De opsomming is onvolledig en beperkt zich meer bepaald tot wat voor het hierna volgende relevant is. Zie Zumthor 1986, 133 e.v.
11. Zie voor de overlevering van *Sidrac*: Beckers 1972; voor *Dietsche doctrinale*: Lievens 1960; Ljunggren 1963; Biemans & Mayer 1986. J.M. Powell ziet in zijn overzicht van Albertanus van Brescia's *afterlife* de doorwerking in Duitsland van *De amore et dilectione Dei et proximi et aliarum rerum* via de Middelnederlandse bewerking geheel over het hoofd en stelt dan ook ten onrechte dat die doorwerking zich tot het *Liber consolationis* beperkt (Powell 1992, 125).
12. P. Berendrecht legt in haar analyse van de *Eerste Martijn* wel heel sterk de nadruk op het quodlibet-karakter van deze tekst en op het 'belerende' dat in de opzet voorop zou staan (Berendrecht 1990). Mogelijke verbanden met andere genres van dialooggedichten blijven daardoor onbenut. Overigens staat ook het quodlibet als literair genre nog in het teken van zijn oorsprong als 'sociaal evenement': er wordt hoe dan ook, zij het op fictioneel vlak, aan een vorm van openbaarheid geappelleerd. En in de allerlaatste alinea van haar bijdrage geeft Berendrecht Heeroma's hypothese van 'een Martijn als reëel personage' toch weer een kans. Zie voor deze visie, behalve Heeroma 1976, de literatuur bij Berendrecht, n. 2.
13. Zie voor de voortzetting als genre van Maerlants *Martijns* en de verdere invloed van zijn strofische gedichten, met name bij Jan Praet en Hildegasberch, Verdam & Leendertz 1918, CI-CVI. Het belangrijkste over Boendales bronnen vindt men bij Te Winkel 1922, 3 e.v.; de verwijzing naar Hein van Aken in *Der leken spiegel*, bk. III, 17 (De Vries 1848, 183). Voor de bronnen van Hildegasberch: Meder 1991, 82 e.v.
14. Bedoelde teksten van Maerlant en Boendale respectievelijk in De Vries & Verwijs 1863, 204 e.v. (4e partie, bk I, 29) en De Vries 1848, 158 e.v. (bk. III, 15). Over beide teksten in hun historisch-poëtische context: Gerritsen 1992 en Gerritsen, H. van Dijk, O.S.H. Lie [e.a.] 1994.
15. Verdam & Leendertz 1918, 11 e.v.
16. Snellaert 1869, 218-219. Zweet Boendale ook hier nog de woordspeling *Domini canes* voor de geest? De redelijke kenner van de oudheid die hij was, zal met de voorstelling van de antieke hellehond wellicht vertrouwd zijn geweest. Bukelare heeft deze associatie in zijn vertaling alvast wel geëxpliciteerd (vgl. Verdam & Leendertz 1918, XCV).
17. Afgezien van de tendentie tot spiritualisering die hierna wordt besproken en die een terugdringen van het lekenforum tot gevolg kan hebben gehad, zijn wellicht ook andere, politieke en sociale, factoren in aanmerking te nemen. Zo kan de 'bourgondisering' van de Nederlanden, die de verfransing van de bestuursorganen en van de meer elitaire regionen van de cultuur sterk in de hand moet hebben gewerkt, hierin een rol hebben gespeeld. Bij nader toezien blijkt de door Van Caenegem waargenomen continuïteit in het culturele leven, waarmee de turbulentie op sociaal-politiek vlak zou contrasteren, wellicht toch niet zo onproblematisch te zijn en kunnen dus tussen 'onder-' en 'bovenbouw' wel degelijk historische parallellen worden aangewezen.
18. Reynaert 1994a, 33 en de verwijzingen aldaar.
19. Van Buuren 1994b, 13. Zie ook aldaar voor de edities en de verdere literatuur.
20. Meierus 1598. Ik wil hiermee geenszins beweren dat de tekstgeschiedenis van de *Disticha Catonis* er een zou zijn van rechtlijnige spiritualisering. Zo moet de *Cato christianus*, zoals W. Blockmans na mijn lezing opmerkte, ongetwijfeld mede in het licht van het Concilie van Trente worden bekeken. Wat mij betreft, valt echter dit concilie zelf niet noodzakelijk *buiten* de hier beoogde evolutie, evenmin als de Reformatie en de Contrareformatie die van de conciliaire geschiedenis de achtergrond vormen. Ik wilde hier overigens in de eerste plaats wijzen op een bepaald contrast: zo grondig gechristianiseerde en naar het spirituele toegetrokken bewerkingen van de *Disticha* als de *Cato christianus* tref je in de middeleeuwen niet aan; en de verschillen die er zijn, gaan in de richting van een fundamentele spiritualisering van in oorsprong (laat-antieke) profane wijsheid. Meer dan een (naar ik hoop dan wel tot nadenken stemmende) *indicatie* wil ik hier niet per se in zien. Overigens kan uit Van Buurens geschiedkundig overzicht van de Nederlandse Cato-vertalingen blijken dat zo'n christianiserende omwerking ook vóór Trente al heeft kunnen plaatsvinden. In 1519 verscheen te Antwerpen een *Cato*-bewerking die 'veel en veel meer [bevat] dan een vertaling van de *Breves sententiae* en de *Dicta Catonis*' (Van Buuren 1994b, 19). Zoals blijkt uit de voorrede van de drukker is de eigenlijke *Cato* hier niet alleen verrijkt met exemplen, maar ook *met somigen allegacien* [=aanhalingen, bewijsplaatsen] *uter Heyliger Scriften ende auctoriteyten vanden heyligen propheten*,

evangelisten ende doctoren daer op dienende. Van de tekst bestaat geen modeme editie; zie ook Van Buuren 1994a, 376 n. 33, sub c.

21. Jonckbloet 1842; voor een bespreking van de ethiek, meer bepaald van de profane aspecten, zie Reynaert 1994b.
22. Voor een beschrijving van de druk, zie Borchling & Clausen 1931-1936, 188-189 (nr. 412). Het exemplaar (KB Kopenhagen) blijkt, ook volgens Ljunggren nog (1963), zoek te zijn. Maar ‘Allem Anschein nach liegt eine mit dem Wolfenbütteler Text verwandte Hs. diesem Drucke zugrunde’ (Ljunggren 1963, 28 waar overigens de beschrijving van Borchling & Clausen is overgenomen). Het door Ljunggren uitgegeven handschrift Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Guelf. Blankenburg 127a leunt op zijn beurt nog sterk tegen de Middelnederlandse versie aan.
23. Het onderscheid is van enig belang, daar op het niveau van de reproductie en de verspreiding de ‘oude’ profane ethiek het wél nog blijkt te doen (zie hierboven, met name n. 11). Willem van Hildegarsberch en andere sprookspekers vallen er geregeld op terug. Maar de nieuwe ethische *syntheses* van enige omvang en omvattendheid zijn voortaan toch overwegend van het catechetische soort.
24. Warnar 1993, 45.
25. Duby & Mandrou 1993, 227. Vgl. bijvoorbeeld Paul 1973, 419: ‘Dès les dernières années du XIIIe siècle, une nouvelle sensibilité spirituelle s'affirme, plus attachée à l'expérience mystique et à la contemplation religieuse qu'aux gestes et aux actes extérieurs.’ Gelijkaardige uitspraken en/of analyses o.m. bij Zink 1976; Le Goff & Schmitt 1979; Vauchez 1987, 133-143 (hst. XII ‘Le tournant pastoral du XIIIe siècle. Son importance et ses limites’).
26. Gimpel 1988, 199 e.v.
27. Beckers 1993, 139 e.v.
28. Lie 1994, waar overigens de mogelijkheid wordt geopperd dat Dirc Potter de voorkeur gaf aan ‘the prose form for his *Blome der doechden* and *Mellibeus* because this medium was more in keeping with the religious-didactic nature of these works’ en wordt vastgesteld dat ‘The majority of fifteenth-century prose writings belongs to the category of catechetical literature’ (p. 62). Tussen spiritualisering, catechisatie en proza zou dus wellicht toch een essentiële band kunnen bestaan.
29. Wil men bij de Duitse term blijven, dan dient zich in de eerste plaats natuurlijk het woord ‘zaakallegorie’ als vertaling aan: Warnar 1995, hoofdstuk IV. De term descriptieve allegorie geeft het paradigmatisch aspect anderzijds duidelijk aan en beperkt de mogelijke toepassing niet bij voorbaat tot het ‘zakelijke’. Elk samenhangend systeem, ook bijv. dat van de negen engelenkoren, kan in principe tot wat hier bedoeld wordt aanleiding geven.
30. Zie voor een editie van het *Scaecspel* Van Schaik-Aveling 1912; vgl. voorts Van Herwaarden 1994. Het *Kaetspel* is toegankelijk in Roetert Frederikse 1915. Voor *Tpalleersel vanden vrouwen*, zie Pleij & Raue 1990.

Mystieke cultuur en literatuur in de late middeleeuwen

Thom Mertens

De mystiek vormt een van de grote lijnen van de geschiedenis van de Middelnederlandse geestelijke literatuur.¹ Het probleem is echter dat deze lijn van de mystiek in de late middeleeuwen (ca. 1380-ca. 1550) lijkt te vervagen, vooral in de vijftiende eeuw. Er zijn in die eeuw weinig zuiver mystieke werken aan te wijzen, maar wel mystiek getinte literatuur, die samenvloeit met de devotionele of, zoals men het vroeger vaak noemde, ascetische literatuur.

Zeker, de *Spieghel der volcomenheit* van Hendrik Herp is een complete mystieke summa uit de vijftiende eeuw. Zeker, Gerlach Peters was een groot mysticus, maar zijn *Soliloquium*, waarmee hij internationale faam won, is letterlijk een bijeengeraapt geheel (thematisch hangt het wel nauw samen).² En dan is er de rijzende ster van Alijt Bake, maar ook haar oeuvre is brokkelig van structuur en moeilijk af te bakenen. Hendrik Mande heeft het podium der mystici, waar hij in de negentiende eeuw op gezet is, allang weer stilletjes verlaten. Maar juist een figuur als Mande met zijn onoorspronkelijke, mystiek getinte werken, biedt een goed voorbeeld van de problematiek die ik hier wil aansnijden. Verder zijn er nog onbekendere ‘mystiek-achtige’ werken, zoals de *Vurighe begherten* en het *Hoefken der devocien*, elk in slechts één handschrift overgeleverd en allebei met een defecte literaire constitutie: de *Vurighe begherten* heeft geen titel en wat het *Hoefken der devocien* betreft kunnen we eenvoudigweg niet uitmaken waar de tekst in het handschrift eindigt.³

De grote lijn van de mystieke literatuur lijkt dus in de vijftiende eeuw te vervagen, zowel wat het aspect ‘mystiek’ betreft, als wat het aspect ‘literatuur’ betreft. Toch kunnen we niet zeggen dat het een aflopende zaak is met de mystieke literatuur en dat die in de vijftiende eeuw uitsterft. De *Spieghel* van Hendrik Herp heb ik al genoemd. Juist in de tweede helft van de vijftiende eeuw vinden de werken van Ruusbroec pas werkelijk ruime verbreiding in het Middelnederlands. Ook in de zestiende eeuw en zelfs in de zeventiende eeuw is de grote lijn van de mystiek duidelijk zichtbaar, bijvoorbeeld in de *Evangelische peerle* (1535) en *Vanden tempel onser sielen* (1543), bij Maria van Hout (†1547), Frans Vervoort (†1555), Pelgrum Pullen (†1608), Claesinne van Nieuwland (†1611), bij de Zuidnederlandse capucijnen van rond 1600, bij Maria Petyt (†1677) en in het protestantse piëtisme. Die sluiten allemaal nauw aan bij de middeleeuwse traditie en vormen

zo één doorgaande lijn.⁴ Het heeft er alle schijn van dat de grote lijn van de Middelnederlandse mystiek in de vijftiende eeuw niet onderbroken is, maar eerder een andere vorm aangenomen heeft. Dat is het eerste punt van hetgeen ik hier aan de orde wil stellen.

Daarbij komt - en dat is punt twee - dat er een complex van kloosterliteratuur is dat in thematiek, begrippen en termen verwant is met de literatuur die tot die veranderde mystieke lijn behoort en daarmee samenvloeit. Zo wordt de literatuur over vertroosting en gelatenheid van rond 1500 in verband gebracht met de mystiek.⁵ Het gaat hier zeker niet om mystieke literatuur maar wel om literatuur die in het referentiekader van de mystiek functioneerde. Dit complex van teksten loopt dan op zijn beurt, via themaverwantschap, weer over in devote literatuur die zich concentreert op het kloosterleven. Daarin worden de deugden van de gehoorzaamheid en ootmoed evangelisch gemotiveerd, waarbij het doel voornamelijk lijkt te liggen in een harmonieus en ongestoord gemeenschapsleven in kloosterverband.

Mystieke cultuur

We hebben dus in de vijftiende eeuw een literair spectrum dat van mystiek via vertroosting en gelatenheid overvloeit in literatuur over het kloosterleven. De samenhang van dit spectrum komt niet tot zijn recht als het beschreven wordt met behulp van de begrippen ‘mystiek’ en ‘mystieke literatuur’.⁶ Deze begrippen kan men heel strikt opvatten en dan zijn ze heel duidelijk. Dat is ongetwijfeld een voordeel, maar van de andere kant polariseren ze ook dat literaire spectrum in mystiek tegenover niet-mystiek. Op die manier raken de vloeiende overgangen en de samenhangen uit het zicht. En juist daarnaar zijn we nu op zoek.

Het is natuurlijk mogelijk de begrippen ‘mystiek’ en ‘mystieke literatuur’ zo ver op te rekken dat ze het hele spectrum omvatten, maar dan verliezen ze hun specifieke betekenis en worden ze nietszeggend.⁷ Een andere mogelijkheid is zich te behelpen - en velen doen dat - met omschrijvingen en te gaan spreken van literatuur die mystiek georiënteerd is, of mystiek getint, of para-mystiek. Dat is handig maar niet erg fraai. Zulke omschrijvingen bieden wel het hoofd aan de terminologische problemen die ik geschetst heb, maar ze zetten niet aan tot beschrijving en verklaring van de gedifferentieerde eenheid van dit literaire spectrum. Daarom introduceer ik hier het begrip ‘mystieke cultuur’.

Onder mystieke cultuur versta ik een cultuur waarin het wereldbeeld, de waarden en de levensvormen bepaald worden door hetgeen mystici

leren, een cultuur waarin het leven van de mystica of mysticus bij uitstek als het ideale, nastrevenswaardige voorbeeld geldt.⁸

In een mystieke cultuur kun je mystieke literatuur plaatsen en literatuur die zich op mystiek richt, maar ook - en dat is de winst van dit begrip - literatuur die het mystieke levensideaal wil sturen, remmen of zelfs onderdrukken. Het voordeel is dat het hele literaire spectrum dat ik hiervoor beschreven heb, gerelateerd kan worden aan het begrip 'mystieke cultuur' zonder dat de termen *mystiek* en *mystieke literatuur* hun scherpte verliezen. Bovendien richt het begrip 'mystieke cultuur' ook de aandacht op de context waarin de desbetreffende literatuur gefunctioneerd heeft. Dat is een tweede voordeel, waarop ik aan het eind van mijn betoog nog even terug zal komen.

Nu ik het begrip 'mystieke cultuur' ingevoerd heb, moet wel de vraag opgeworpen worden of de middeleeuwse cultuur in het algemeen niet beschouwd moet worden als een mystieke cultuur. Immers in het middeleeuwse denken geldt het schouwen van God als het hoogste geluk dat nagestreefd moet worden.⁹ Inderdaad zou men het begrip 'mystieke cultuur' toe kunnen passen op de hele cultuur van de middeleeuwen, zeker op die vanaf de twaalfde eeuw met, wat dit betreft, een krachtige uitloper tot ver in de zeventiende eeuw.¹⁰ Het is duidelijk dat de mystiek in deze eeuwen een veel vruchtbaarder voedingsbodem vond in de tijdgeest dan in de achttiende en de vroege negentiende eeuw.¹¹

Zo kan ook het kloosterleven in het algemeen beschouwd worden als een mystieke cultuur. Het geeft immers concreet gestalte aan het verlangen naar een contemplatieve levenswijze. Het verdient echter aanbeveling het begrip 'mystieke cultuur' niet al te ruim te maken en daarom hanteer ik het alleen daar waar het mystieke ideaal de daadwerkelijke levensvormen in concreto bepaald heeft en niet een abstract en hoog ideaal is gebleven waarvan men in feite geen werk maakte. Zo opgevat biedt het begrip 'mystieke cultuur' enerzijds ruimte aan het begrip 'mystiek' zonder dat uit te hollen, maar wordt het op zijn beurt weer niet zo ruim opgevat dat het zijn eigenheid verliest.

Men moet de kracht van het begrip 'mystieke cultuur' in dit verband niet zoeken in de mogelijkheid precies mystieke culturen van niet-mystieke culturen te onderscheiden. Die kracht ligt in de contextuele, cultuurhistorische oriëntatie die dit begrip aan het onderzoek geeft en de specifieke vragen waarop het attendeert.

Van Groenendaal naar Windesheim

Geert Grote had veel bewondering voor Ruusbroec en hij moet van plan geweest zijn een ‘Groenendaal van het noorden’ te stichten (om eens een cliché van de toeristenindustrie te gebruiken). Dit plan werd vrijdeld door zijn vroegtijdige dood. Hij heeft zich rond 1382 nog wel in kunnen zetten voor de stichting, vanuit Groenendaal, van het klooster Eemstein, iets ten noorden van Geertruidenberg. Eemstein gold als een modelklooster. Toen in 1387 de eerste bewoners van het klooster te Windesheim het kloosterleven moesten ‘leren’, gingen zij op hun beurt naar Eemstein.¹²

In de Noordnederlandse historiografische traditie wordt Geert Grote gezien als de bron en oorsprong van de hervormingsbeweging van de Moderne Devotie. Johannes Busch (†ca. 1480) is een vooraanstaande en vroege vertegenwoordiger van deze traditie, maar ook bij de Groenendaler Henricus Pomerius († 1469) treffen we deze zienswijze. De Zuidnederlandse visie op de oorsprong van de Moderne Devotie heeft minder aandacht gekregen, ook in het onderzoek van de laatste twee eeuwen. Hier wordt Ruusbroec met Groenendaal gezien als de oorsprong van de hervormingsbeweging en Geert Grote als de verbreider. Petrus Impens († 1523) spreekt zelfs van ‘onze hervorming, te weten de congregatie van Groenendaal, nu die van Windesheim genoemd.’ Naast Impens is Johannes Gielemans († 1483) een belangrijke vertegenwoordiger van deze traditie.¹³

Of de Noord- of de Zuidnederlandse visie nu de juiste is, doet nu niet zo veel ter zake. Bovendien moeten we ons niet beperken tot Geert Grote. Zeker is dat de Moderne Devotie een inspiratiebron gehad heeft in de mystieke cultuur die zoveel elan gaf aan het klooster van Ruusbroec te Groenendaal.¹⁴ Toch is de spiritualiteit van de Moderne Devotie niet zonder meer een kopie of een concrete uitwerking van de mystiek van Ruusbroec. De mystiek is na Ruusbroec minder uitgesproken van karakter en er worden andere accenten gelegd. Er komt een sterke nadruk op lijden en armoede van geest (opgevat als lijdzaamheid), op gelatenheid, op de mens als instrument in de hand van God.¹⁵ Bovendien wordt de mystiek sterk affectief van aard. De balans van de intellectuele en de affectieve component, die in heel de geschiedenis van de mystiek in beweging is, slaat nu sterk door. Het minnen wordt boven het kennen gesteld, de wil boven het verstand, het smaken boven het zien. Deze ontwikkeling heeft veel te maken met de opkomst van het nominalisme.¹⁶ In het bestek van dit artikel komt die samenhang slechts zijdelings aan de orde.

Er is dus een grote lijn te trekken van de mystiek van Groenendaal

naar de mystiek, of - laat ik voorzichtiger zijn - naar de spiritualiteit van de Moderne Devotie. Maar het is niet zonder meer een rechte lijn. Er zijn spanningen bij de moderne devoten rond de mystiek. Die spanningen komen sterk naar voren bij de Windesheimer koorheer Hendrik Mande en het komt zelfs tot een regelrechte confrontatie bij de Gentse priorin Alijt Bake.

Ik begin met Hendrik Mande. In het pas gestichte klooster te Windesheim zijn er, naast de mysticus Gerlach Peters († 1411), nog enkele personen die het mystieke levensperspectief cultiveren. Dat zijn onder anderen de prior Jan Vos van Heusden († 1424), de bibliothecaris Jan Scutken († 1423) en Hendrik Mande († 1431). Zij treden op als spirituele raadslieden van elkaar en van andere broeders.¹⁷ In tegenstelling tot Gerlach Peters zijn Vos, Scutken en Mande vermoedelijk geen mystici. Mande onderscheidt zich in het klooster met zijn bijzondere status van ‘reddiet’, dat wil zeggen kanunnik zonder de hogere wijding van subdiaken, diaken of priester. Als reddiet neemt hij een marginale positie in binnen de kloosterhiërarchie: in het koor en bij het communiceren komt hij na de jongere broeders. Daar kwam nog bij dat zijn ziekte het hem vaak onmogelijk maakte deel te nemen aan het dagelijkse leven van de kloostergemeenschap. Misschien heeft die marginale positie, die we overigens niet moeten overdrijven, Mande tot een geschikte bliksemafleider gemaakt voor de spanningen rond de mystiek.¹⁸

Medebroeders die zich willen beperken tot de gewone praktijken van het kloosterleven, schilderen Mande af als een *would be*-hoogvlieger. Mande van zijn kant ziet de mystiek als doel van alle kloosterpraktijken en hij vergelijkt degenen die hem bespotten met een jaloeze hond die in het hooi ligt: hij kan er zelf niet van eten, maar kan het ook niet hebben dat de paarden en koeien ervan eten.

Nu, dat seer te bescreyen is, so sijn veel gheesteliker menschen in cloesteren ende in vergaderinghen [= semi-religieuze gemeenschappen], ist dat yemant verwecket wort van binnen tot goddiensticheyt of tot enen scouwenden leven ende dat hy raet dairtoe begheert ende hulpe, sy houden haer spot daermede of sy verspreken [= bespotten] se smadelike ende vraghen of sy vlyeghen willen eer sy vederen hebben, of sy segghen hem dattet dwalinghe is ende raden hem te bliven bi den ghemenen goeden seden ende oefeninghen ende segghen dattet ghenoech sy dat sy dencken van [= mediteren over] haren ghebreken, van der doet ende desergheliken ende dat sy hier beneden bliven, niet aenmerkende dat dese sinlike oefeninghen niet dan instrumenten ende toeweghen en sijn, mer dat goddiensticheyt

ende godscouwinghe dat wairomme ende dat eynde is van allen oefeninghen. Och here god, dese gheestelike menschen slachten [= lijken op] den honde die int hoey leyt. Hy en mach thoey selve niet eten ende hy en machs niet liden dattet die beesten, dat is die peerde of coeyen, eten.¹⁹

Voorstanders van een mystieke cultuur, zoals Mande, spreken dus over de kloosterpraktijken en de godsschouwing in termen van middelen en doel. De tegenstanders zien dit onderscheid in de vorm van een tegenstelling tussen de gewone weg (de weg van het normale kloosterleven) en de hoogste weg, die van de mystiek, de weg die niet voor iedereen bestemd is:

Ic en can den hoechsten wech niet houden, ic wil beneden bliven, want dat ict veel begonne [= er een krachtig begin mee maakte] ende niet en voleynde, so waert al om niet. Ende ic bin oec te cranc, ic en can mi tot inwendigen dingen niet geven. Ic hoep dat mi die gemeen wech genoegh is ende dat ic pijn slechtelic [= slechts] gehoersam te wesen.²⁰

Een twee-wegen-model (van een mystieke weg naast een ‘gewone’ weg) staat zo tegenover een functionele visie waarin de middelen (het kloosterleven) in functie gezien worden van het doel (godservaring, mystiek). In de functionele opvatting is mystiek voor iedereen, ook al is het maar als een ver ideaal.

Mystieke literatuur

Men kan dus spreken van problemen bij de moderne devoten rond de verbreiding van een mystieke cultuur. Die problematiek heeft geleid tot een grotere gevoeligheid voor de kwestie van de onoverdraagbaarheid of onleerbaarheid van mystiek. En bij die kwestie is natuurlijk ook de functie van de mystieke literatuur in het geding. Er zal geen mysticus zijn, althans geen mysticus binnen de christelijke traditie, of hij zal het eens zijn met de stelling dat mystiek onleerbaar is.²¹ Bij de moderne devoten is het echter een breekpunt geworden. Zo schrijft Hendrik Mande bijvoorbeeld:

Wy sullen oec weten dat godscouwende leven ende claer bekennisse godes, daert boven reden gaet ende boven wisen, dat is boven manieren, dat en can nyemant den anderen leren of wisen. □ Daer om

hetet boven redene ende boven wisen□, dat is boven manieren, wanttet onleerlic is. Ende oec en mach mens mit ghienen boeken eyghelic noch mit ghienen inwendighen werken verreyken [= bereiken] noch vercrighen god in sijnre eyghene stat [= zoals hij eigenlijk is] te siene.²²

Dat is een rigide benadering van het probleem, recht door zee: mystiek is onleerbaar en men kan zelf geen mystieke ervaringen produceren. Even verderop brengt Mande nuances aan. Mystiek is dan wel niet leerbaar, maar men kan toch zijn voordeel doen met *weghe* (=manieren; en ook beschrijvingen daarvan?) en oefeningen die de mens aanzetten tot innige gebeden:

Al ist dat men dese sonderlinghe godlike gave des scouwens, die van ghenade coemt ende niet uut eyghenre cloecheyt [= geestesvermogen], onder ghien seker reghele enigher leringhen besluten of beduden en mach, nochtan vint men sommige weghe ende oefeninghen die dairtoe helpen te vercrighen mitter ghenaden gods, als [= zoals] dat hem die mensche meer oefene in ynnighen ghebeden ende dat hy pine onsen lieven heren meer an te hanghen mit ynwendighen begheerten ende mit minnen dan dat hy hem gheve tot veel uutwendichs wercs of onlede sonder noot of om vele boeken over te lesen.²³

Mystieke literatuur kan in de ogen van de moderne devoten dus slechts een marginale rol spelen. De mystieke teksten die zij schrijven zijn dan ook meestal rapiaria, losse aantekeningen voor eigen gebruik. Wanneer die in tweede instantie worden omgewerkt voor anderen, dan vertonen die nog de karakteristieke brokkelige opbouw waarbij afzonderlijke passages in een los thematisch verband naast elkaar staan.²⁴ Deze teksten zeggen ook niet meer over de mystiek dan de auteurs zelf ervaren hebben.²⁵ Ook dit leidt ertoe dat deze teksten geen beeld geven van de *volledige* mystieke weg en dat hier zelden top-mystiek te lezen valt. De teksten komen inhoudelijk niet zo sterk 'vooruit' als de eventuele tekstindelingen suggereren. Deze literatuur biedt geen synthese, zoals de werken van Ruusbroec dat wel gedaan hadden. Systematiek, structurering en het didactisch element ontbreken vrijwel steeds.²⁶

Eén tekstsoort lijkt te ontsnappen aan de problematiek van de onleerbaarheid van de mystiek en dat is de dialoog waarin God de mens leert, in het bijzonder het type *soliloquium* dat omschreven kan worden als een gesprek in eenvuldigheid.²⁷ Fraaie voorbeelden hiervan zijn: *Een minnentlike claege der minnender ziele tot horen geminden van*

Hendrik Mande, zijn *Corte enighe sprake der minnender sielen mit haren gheminden*, en *Een innighe sprake tusschen die minnende siel ende haren gheminden brudegom Jhesus* van Suster Bertken († 1514).²⁸ Deze teksten verwoorden de eenheid van de hoogste, woordenloze vorm van het gebed en de mystieke dialoog waarin de ziel de godskennis ontvangt. Ze geven de paradox van het woordenloze dialogale gebed-leergesprek weer en kunnen dan ook niet anders dan kort en samengebond zijn. In de *Vurighe begherten* treedt echter het karakter van de uiteenzetting op de voorgrond, ten nadele van het gebedsaspect. Het is dan ook een lange tekst en ook zien we hier weer de typische, slechts oppervlakkige, hiërarchische structuur. Op bepaalde plaatsen zegt de tekst wel dat we nu op een hoger niveau komen, maar inhoudelijk komen we niet echt verder.²⁹

De *Vurighe begherten* bestaat voor meer dan de helft uit aangepaste ontleningen uit de *Bedudinghe op Cantica canticorum*, een wijd verbreid commentaar op het Hooglied.³⁰ De *Begherten* en de *Bedudinghe* zijn op hun beurt weer verweven met andere teksten, onder andere met het werk van Hendrik Mande, met het *Hoefken der devocien* en met de *Vertroestinghe der ghelatenre menschen*, die ik verderop ter sprake zal brengen. Dit ondoorzichtige vlechtwerk van intertekstuele relaties representeert op literaire wijze de mystieke cultuur van de Moderne Devotie.³¹ In dit intertekstuele netwerk neemt *De mystica theologia* van de kartuizer Hugo de Balma een voorname plaats in.³² Hoewel dit werk kort voor 1300 geschreven moet zijn, vond het pas in de vijftiende eeuw echt weerklank met zijn radicale opvattingen omtrent de exclusieve rol van het affect in de mystiek.

Het komt er dus op neer dat bij de moderne devoten de spanningen rond de verbreiding van een mystieke cultuur onder andere tot uitdrukking komen in het benadrukken van de onleerbaarheid van de mystiek. En dat heeft weer zijn weerslag op de mystiek georiënteerde teksten die in dit milieu geschreven worden.

Het einde van de hoogste weg

In de kringen van de Moderne Devotie is één figuur aan te wijzen die onmiskenbaar de rol van leraar op zich heeft genomen en die zich ingezet heeft voor een spirituele hervorming met een duidelijk mystieke oriëntatie. En dat is Alijt Bake. In de periode rond haar intrede in het klooster Galilea te Gent heeft ze met weerstand tegen haar spirituele begaafdheid te kampen.³³ En ook hier zien we dezelfde metafoor als bij Mande opduiken: ze wordt een hoogvliegster genoemd.³⁴ Al snel ontdekt ze dat

de ‘gewone’ weg die men haar geestesleven wil laten gaan, voor haar een omweg is. Ze verduidelijkt dit op beeldende wijze:

Of [= als] ick gheerne te Brugghe gheweest hadde, dat hier [= in Gent] die naeste stede is in trecken [= in vogelvlucht?] ende hadde hier vooren die deure op mogen sitten [= op kunnen stappen] ende varen recht toe recht aen daerin sonder omme sien, ende sij daer gheseijdt hadden: ‘Siet, gaet daer buijten t'Sinte Baes [= de Sint-Baafs(poort?)] ende sijt daer op eenen wagh en vaert t'Antwerpen, en dan van Antwerpen eenen anderen wech omme over Hulst ende alsoo buijten om. Ende alsoo sult ghij te Brugghe commen.’³⁵

In het klooster krijgt ze steeds meer spiritueel gezag en dat wordt bekroond met haar verkiezing tot priorin in 1445. Inmiddels heeft ze al de roeping ontvangen om te verkondigen wat zij vernomen heeft als naaste vriend van de Heer, dat wil zeggen als mystica.³⁶ Dit is dus een roeping tot mystiek apostolaat en daar heeft zij als geestelijk leidster van een kloostergemeenschap alle mogelijkheden toe.

Niemand van de moderne devoten heeft mijns inziens zo duidelijk een mystiek leraarschap op zich genomen of zich met zo veel kracht ingezet voor de verbreiding van een mystieke cultuur. Maar dat betekent niet dat zij het gevoel voor nuance verloor. Zij erkent dat niet iedereen tot de eigenlijke mystiek geroepen is, wat volgens haar nog niet wil zeggen dat men ontslagen is van de plicht de weg van de gelatenheid te volgen (op de gelatenheid kom ik verderop nog terug):

Aldus moechdi hier mede tot deser volmaecten leven comen. Ende hebstu dat te rechte [= op de juiste manier], du moechste di ontsuldigen dattu alsulcken sonderlinghe gracie der bescouwinghen gods ende alsulcken innighen bevoeliken inkeer nyet en hebt als sommighe doen. Maer vanden ghewarighen navolghen Cristi in desen weghe der ghelatenheit en mach niemant hem ontschuldighen, hoe teeder, hoe cranc, hoe droghe hi oeck si.³⁷

Opvallend is het gebruik van het woord *ontsculdigen* in dit verband. Iemand kan er niets aan doen dat zij of hij de genade van de godsschouwing niet heeft. Het lijkt erop dat Bake wil benadrukken dat mystiek geen verplichting is. Over de mogelijkheid om de top van de mystiek te leren heeft ze een zeer genuanceerde opvatting. Het is onleerbaar, maar iemand met heel veel ervaring kan iemand anders wijzen op de zaken die bij hem of haar persoonlijk de mystieke ontwikkeling belemmeren.³⁸

Alijt Bake heeft een welbewuste poging gedaan een echte mystieke cultuur te verbreiden in een Windesheims klooster. Daaraan is van hogerhand op brute wijze een einde gemaakt. In 1455 wordt ze uit haar ambt ontzet én verbannen uit haar klooster. De combinatie van deze maatregelen is ongebruikelijk. Hetzelfde jaar vaardigt het Kapittel van Windesheim een besluit uit waarbij het alle kloosterzusters verboden wordt filosofische werken of openbaringen (versta: mystieke teksten) te schrijven, te vertalen of te verbreiden.³⁹ Volgens de opvatting van de bestuurders zullen deze rigoureuze ingrepen (afzetting, verbanning, afschrijf- en vertaalverbod) noodzakelijk geweest zijn om het geregelde gemeenschapsleven te herstellen en te waarborgen. Daarachter kan men een tegenstelling vermoeden van een rigide en zakelijke mannesspiritualiteit tegenover een emotionele en bevlogen vrouwenspiritualiteit.⁴⁰

Aan het slot van haar brief uit de ballingschap geeft Alijt Bake haar visie op de achtergronden van het conflict. De paters en broeders van het Windesheimer kapittel zoeken het volgens haar te veel in uiterlijkheden. Ze willen uiterlijke tekenen en mirakelen ten bewijze van een goed deugdenleven. Maar het gaat om de deugden zelf en niet om de uiterlijke tekenen ervan.

Ende ten sij dat onse vaders ende broeders, wie sij oock sijn, haer hooren [= oren] hiertoe voeghen ende eenen waerachtichghen wederkeer hiertoe doen, onse oorden [= orde] sal in corten tijt vergaen, want daer en is niet in dan een weynich uutwendichs. Maer van dat inwendighe, overnaturelijck leven der duechden, daert al op staet, daer en weten sij niet met allen [= helemaal niets] af. Sij loopen al in sinnelijcker wijse voort, maer van het inwendich, gheestelijck leven en weten sij niet. Mocht ment ['t=het geestelijk leven] met de letter te weten krijghen, soo saude icker wel veel vinden [namelijk die geestelijk leefden]. Maer nu het al int beleven staet, soo vindt icker weijnich, god betert.⁴¹

De gewone weg als mystieke weg

De affaire Bake zal praktisch het einde betekend hebben van de ene pool van het spanningsveld rond de mystiek, maar niet van de hele mystieke cultuur. De andere pool is namelijk steeds meer deel uit gaan maken van de mystieke cultuur: de 'gewone weg' kreeg hoe langer hoe meer een mystieke kleuring.

Al sinds de dertiende eeuw oefent de mystiek invloed uit op de

algemene spiritualiteit van de middeleeuwen, maar in de vijftiende eeuw gaat het in een versneld tempo. Daarbij zal de verbreiding van het nominalisme ook een rol hebben gespeeld met zijn andere opvattingen over de mystiek, onder andere door de nadruk op de minne en het verlangen boven het kennen, waardoor mystiek ook toegankelijk werd voor ongeleerden.⁴²

De mystiek dringt dus door in de lagere regionen van het geestesleven. Dat gebeurt op twee manieren. Enerzijds wordt het gewone geestesleven steeds meer in een mystiek begrippenkader geïnterpreteerd. Anderzijds wordt het toepassingsgebied van mystieke begrippen afgetopt en beperkt, of zelfs in zijn geheel verlaagd. Ik geef hiervan enkele voorbeelden.

Van herinterpretatie van het gewone geestesleven in een mystiek begrippenkader is bijvoorbeeld al sprake wanneer men de stem van het geweten gaat aanduiden als het inspreken van God.⁴³ Of wanneer de verwerving van genade bij de doop en de biecht wordt gezien als de geboorte van Christus in de ziel, een traditioneel beeld uit de mystiek.⁴⁴

De mystieke cultuur verbreidt zich ook door het toepassingsgebied van mystieke begrippen af te toppen of te verlagen. Een goed voorbeeld biedt het begrip ‘gelatenheid’, dat in de spiritualiteit van de late middeleeuwen zo'n belangrijke rol speelt. In de middeleeuwse visie is het lijden afkomstig van God. Het is een pedagogisch middel waarmee God de mens de gelegenheid geeft te groeien tot geestelijke volwassenheid en tot gelijkvormigheid aan Christus als mens, om zo uiteindelijk gelijkvormig te kunnen worden met Christus als God. De juiste houding ten opzichte van het lijden is de vrijwillige aanvaarding. Deze houding wordt aangeduid met de term *gelatenheid*, in de dubbele betekenis van ‘loslaten’ en ‘toelaten’: het loslaten van de gehechtheid aan de wereld, van de gehechtheid aan het eigen ‘ik’, en het toelaten, de overgave aan God en aan de middelen waarmee Hij werkt. Eckhart heeft de term geïjkt en na hem kent het begrip ‘gelatenheid’ een lange ontwikkeling waarbij het accent allengs komt te liggen op het toelaten, de overgave. Daarbij krijgt gelatenheid steeds meer een voluntaristische, ethische en praktische inhoud. Deze invulling komt naast (en gaat vaak zelfs ten koste van) de mystieke betekenis van het passieve proces van het loslaten van beelden en concepten, het ontdaan worden van al het meubilair in de geest van de mens dat een hindernis vormt op zijn weg naar God.⁴⁵

In de Middelnederlandse literatuur omspant *gelatenheid* een heel scala van overvloeiende betekenissen, van de hoogste mystieke passieve overgave aan Gods wil tot het meest onbeduidende niet-moppe-

ren-als-het-eens-tegenzit. Het is een term die men gemakkelijk een louter ascetische, morele lading kan geven zonder dat hij zijn mystieke glans verliest.⁴⁶ Die semantische bandbreedte maakt het begrip ‘gelatenheid’ zeer geschikt om mystieke strevingen om te buigen in vormen die het gemeenschappelijke kloosterleven niet bedreigen.

De verbreiding van de mystiek in de algemene spiritualiteit van de late middeleeuwen leidt ertoe dat mystieke termen een sterk moraliserende en psychologiserende lading krijgen. Dat is een van de oorzaken van de verpieterde aanblik die de latere mystieke literatuur soms biedt. Die psychologisering heeft te maken met de grotere rol die de affecten krijgen in het geestesleven als gevolg van de breuk tussen theologie en vroomheid. In de ogen van de ‘vromen’ is theologische kennis niets waard als zij niet leidt tot een beter leven. Daarom proberen ze kennis eigen te maken en impact te geven door er affecten aan te hechten, zoals liefde, verlangen, wil, vrees, enzovoort. Deze affectieve etikettering moet ertoe aanzetten de kennis die men verkrijgt te ‘vervullen’ met daden.⁴⁷

Van mystieke cultuur naar kloostercultuur

In de late veertiende en heel de vijftiende eeuw is er een streven te bespeuren naar een strenger leven. Vrije semi-religieuze gemeenschappen gaan steeds meer elementen van het kloosterleven overnemen. Die verkloosterling gebeurt stap voor stap en het kan vele tientallen jaren duren voordat een bepaalde gemeenschap een klooster in de volle zin des woords is. Naast de verkloosterling zien we de kloosterslotbeweging, waarbij de kloosterlingen strikte beperkingen in hun bewegingsvrijheid op zich nemen of opgelegd krijgen. Ze mogen in het vervolg alleen nog maar met speciale toestemming buiten het kloosterterrein komen. Ten derde gaan kloosters zich groeperen in kapittels om te voorkomen dat de spirituele hervormingen verzanden of teruggedraaid worden.⁴⁸ Ik wijs er uitdrukkelijk op dat dit streven naar een strenger leven zeker niet alleen van bovenaf opgelegd werd; het kwam ook van onderop, vanuit de semi-religieuze milieus zelf.⁴⁹

Het gevolg van de verkloosterling was in ieder geval dat het geestelijk leven geregulariseerd werd. Voorop stond de gemeenschap en daarom werden persoonlijke afwijkingen van het stramen zoveel mogelijk tegengegaan. Individuele ascese en privé-devoties werden slechts schoorvoetend toegestaan, en als iemand al toestemming kreeg, bijvoorbeeld om op een plank te slapen in plaats van op een bed, dan werd daar gewoonlijk de voorwaarde van geheimhouding aan verbonden.⁵⁰

Veel wijst erop dat de moderne devoten rond 1450 definitief de weg zijn opgegaan van een kloosterspiritualiteit met accent op het gemeenschapsleven. Deze hervormingsbeweging ging, zoals dat gebruikelijk was in de late middeleeuwen, gepaard met een literatuuroffensief.⁵¹ Het lijkt erop dat men plotseling haast heeft willen maken en daarom is teruggevallen op bestaande literatuur, die meestal vertaald moest worden. Zo werkten er bijvoorbeeld drie vertalers samen aan de vertaling van het *Bonum universale de apibus* [= het *Bijenboek*] van Thomas van Cantimpré († 1272). Vooral de literatuur die tot het kloosterleven inleidt (ruwweg: novicenliteratuur), maakt een periode van grote populariteit door. Daarbij kan men denken aan de Middelnederlandse vertaling van de *Profectus religiosorum* van David van Augsburg († 1272), maar ook aan de losse aantekeningen van de collaties van Johannes Brinckerinck († 1419). Deze worden thematisch uitgesorteerd en omgevormd tot acht ‘collaties’. In de overlevering treffen we ze vaak samen met allerlei teksten voor novicen. Ook de bloeitijd van de vertaling van Bernardus' liturgische sermoenen valt in deze periode.⁵²

Mystieke auteurs worden zeker nog wel gelezen, maar zo te zien wordt de verbreiding stevig in de hand gehouden.⁵³ Henricus Suso († 1366) behoort ongetwijfeld tot de meest verbreide auteurs van de eeuw, maar het gaat dan vooral om zijn devote werk: de *Getijden van de eeuwige Wijsheid* in de vertaling van vermoedelijk Geert Grote en zijn *Hundert Betrachtungen* [= *Honderd artikelen*], die talloze keren worden vertaald en omgewerkt.⁵⁴ De gestalte van Meister Eckhart († 1328) krijgt in het Middelnederlands brave, devote trekken. Dat komt doordat bepaalde werken niet verbreid worden (wel bijvoorbeeld zijn nogal kleurloze *Rede der Underscheidung*), of alleen maar in excerpten of bewerkingen, of anoniem, of er worden werken of uitspraken op zijn naam gezet die niet van hem zijn.⁵⁵ Hetzelfde geldt voor vele andere mystieke auteurs. Ze zijn wel verbreid in het Middelnederlands, maar bijna altijd in ongevaarlijke, tandeloze devote vorm.

En dan zijn er nog de auteurs van eigen bodem. Daarvan vindt vooral Ruusbroec verspreiding, maar lang niet altijd in zijn oorspronkelijke vorm.⁵⁶ Of, als men wel complete werken leest, dan doet men dat met een affectieve leeshouding. De tekst wordt dan meer als een soort springplank voor vurige gedachten gebruikt dan om zich de mystieke leer eigen te maken; meer om het affect te doen ontvlammen dan om het intellect te beleren. Deze leeshouding ligt helemaal in de lijn van de nominalistische verheffing van de minne boven het kennen.⁵⁷ De overlevering van de vrouwenmystiek uit de voorgaande eeuwen, Bea-

trijns van Nazareth en Hadewijch, is zeer mager in de tweede helft van de vijftiende eeuw.

Ook valt er wat op te merken over een van de traditionele brandhaarden van de vrouwenmystiek: het bijbelse Hooglied en interpretaties daarvan. De liturgische sermoenen van Bernardus van Clairvaux († 1153) kennen succes in Middelnederlandse vertaling, maar er is geen vertaling van zijn preken over het Hooglied. Daarentegen zijn er twee grote Hoogliedcommentaren te noemen die grote verbreiding vonden, namelijk de anonieme *Bedudinghe op Cantica canticorum* en de Middelnederlandse vertaling van het Hoogliedcommentaar dat aan Richard van Sint-Victor († 1173) wordt toegeschreven.⁵⁸ Dit kan wijzen op een welbewuste poging om veilige interpretaties van het Hooglied te bevorderen.⁵⁹

Overigens waren er zeker wel verschillen tussen kloosters. Bekend is de rijke bibliotheek van mystieke teksten uit het regularissenklooster Nazareth bij Gelre. Hieraan danken we de unieke overlevering van een aantal belangrijke teksten. Andere voorbeelden zijn de regularissenkloosters in Arnhem en Maaseik.⁶⁰

Met een grove periodisering - en dat kan moeilijk anders bij gebrek aan vooronderzoek - kan dit de voorlopige conclusie zijn: in het derde kwart van de vijftiende eeuw zien we een literatuuroffensief dat van hogerhand wordt ingezet om de overgang naar het strikte kloosterleven te begeleiden. Het gaat dan vooral om vrouwengemeenschappen. Dat komt doordat de vrouwelijke religiositeit zich veel minder dan de mannelijke in institutionele organisatievormen had vastgelegd.⁶¹ Het vrouwelijke aandeel overheerste dus in deze ontwikkeling en daardoor heeft de verkloosterling vermoedelijk ook meer haar weerslag gehad op de Middelnederlandse geestelijke literatuur dan op de Latijnse.

Op dit gerichte literatuuroffensief volgt dan een periode waarin de zusters niet langer alleen maar afschrijven. Ze gaan in het vierde kwart van de vijftiende eeuw ook zelf weer schrijven, met name compilaties, zoals zusterboeken, liedbundels, collatiebundels en ook de gebedsliteratuur maakt een vernieuwing door.⁶² De zusters hebben zich dan het gepropageerde kloosterideaal eigen gemaakt. Dat blijkt duidelijk in de zusterboeken die ze samenstellen. Mystiek verschijnt er nog wel, maar dan hoofdzakelijk in de paramystieke vorm van visioenen of verschijningen van overledenen die de heilzaamheid van de kloosterdeugden verkondigen.⁶³ Ook visioenen zoals die van Jacomijne Costers († 1503) en Mechtild van Rieviren († 1497), die in het laatste kwart van de vijftiende eeuw oproepen tot een hervorming van de kloostertucht, worden door de kloosterleiding met open armen ontvangen.⁶⁴ Mystiek is welkom, zolang zij de kloosterhervorming ondersteunt.⁶⁵

Vertrouwing in gelatenheid

In dezelfde periode, het vierde kwart van de vijftiende eeuw en de eerste decennia van de zestiende eeuw worden compilatieteksten verbreed die een publiek van kloosterlingen vertroosten en leren lijdzaam te zijn.⁶⁶ Twee teksten springen daarbij in het oog: *Vander edelre doecht der verduldicheit* en *Die vertroestinghe der ghelatenre menschen*.

Deze teksten hebben een groot succes gekend. *Vander edelre doecht der verduldicheit* is in 32 handschriften en vijf vroege drukken bewaard gebleven.⁶⁷ Van de *Verstroestinghe* hebben we vier drukken van rond 1500, maar slechts een handschrift. Aan de hand van een van de bronnen is de tekst na 1462 te dateren. Deze wijdverbreide teksten zijn allebei voor kloosterlingen geschreven, in het milieu van de Moderne Devotie, althans de bronnen waaruit de teksten citeren, wijzen in deze richting.⁶⁸

Mevrouw Willeumier-Schalij heeft de teksten rond vertroosting en gelatenheid in verband gebracht met een overspannen verlangen naar mystieke ervaringen.⁶⁹ Dit komt in gematigde vorm tot uitdrukking als een medezuster van Mechtild van Rieviren haar dit verzoek doet:

Mijn beminde suster, als onsen Alderlieftsten wederom bij u comt, bidt toch dan eens voor mij dat Hij mij, onweerdige, toch ook een cruijmken geve vant gene daer Hij u soo overvloedich mede voet, want ick niet en crijgen dan lijden en verdriet van Godt en vande menschen, sonder enige consolatie.⁷⁰

Maar het gaat niet alleen om geestelijke dorheid en onttrekking van genade, dus om het gemis aan mystieke beleving. In al de literatuur over gelatenheid en vertroosting blijft in feite nogal onduidelijk wat het enorme verdriet was dat vertroost en gelaten gedragen moest worden. De verlatenheid of troosteloosheid (*desolatio*) is de tegenpool van de vertroosting (*consolatio*) en wordt meermalen gespecificeerd als *tribulatio*, bekoring.⁷¹ Bekoring is het moment waarop de neiging tot zonde, die de mens sinds de val van Adam en Eva heeft, het scherpst tot uitdrukking komt. In de late middeleeuwen vormt de neiging tot zonde een van de belangrijke punten van de meditatie. De afkeer van de zondigheid wordt gecultiveerd als rouwmoedigheid (*compunctio*).⁷² Het grote leed waarover deze teksten spreken, hangt dan ook eerder samen met een afkeer van iets dat er is (namelijk de eigen zondigheid), dan met een gemis van iets dat er niet is (namelijk van mystieke begenadiging).⁷³ De teksten richten zich niet op het wegnemen van de oorzaak van het leed, maar de vertroosting ligt hierin dat ze laten zien dat het leed zin heeft.⁷⁴

Ik vat het voorgaande samen. De Moderne Devotie heeft de mystieke cultuur van Groenendaal overgenomen, maar niet over de hele linie. Er is een spanning tussen de hoge weg van de echte mystiek en de gewone weg van de alledaagse kloosterspiritualiteit. Aan die spanning dankt de mystieke literatuur van de Moderne Devotie haar specifieke eigenschappen. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw zet het proces van verkloosteren sterk door. Het wordt van bovenaf begeleid door geschikte oudere teksten. Na een kwart eeuw ontstaat er weer literatuur ‘van onderop’. Deze draagt eveneens de kloosterdeugden uit. De mystiek wordt verder slechts toegelaten voorzover zij in dienst van dit kloosterideaal staat, door het te legitimeren of het aantrekkelijk te maken. De mystieke cultuur van Groenendaal is langzaam maar zeker omgevormd in een Windesheimer kloostercultuur met een licht mystieke kleur.

Mystiek voor iedereen

Tot zover de lijn die de mystiek van Groenendaal via de Moderne Devotie volgt. En ook al heeft de Moderne Devotie haar stempel gedrukt op de spiritualiteit van de late middeleeuwen, er is natuurlijk nog meer.⁷⁵ Kort na 1450, juist op het moment dat de omvorming van de mystieke cultuur bij de Moderne Devotie naar een kloostercultuur sterk begint door te zetten en met name ook in de literatuur zichtbaar wordt, ontstaat het belangrijkste Middelnederlandse mystieke werk van deze eeuw: de *Spieghel der volcomenheit* van de franciscaan (ex-moderne devoot) Hendrik Herp († 1477). Dit omvangrijke werk schreef hij rond 1455/1460 voor een weduwe, een weldoenster van zijn klooster, dus voor een leek die in de wereld leefde.⁷⁶

Misschien kan er gesproken worden van een zelfstandige franciscaanse lijn, die zichtbaar wordt in de Middelnederlandse mystiek van de tweede helft van de vijftiende eeuw. Immers, naast de *Spieghel* van Herp is er een reeks van vier preken uit 1492 die Stracke uitgegeven heeft onder de titel *Korte handleiding tot de theologia mystica*.⁷⁷ Er is nog maar weinig aandacht besteed aan deze toch zo interessante tekst. De preken suggereren wel dat ze gehouden werden voor mensen die in een kloosterachtig verband samenleven, maar ze houden toch ook rekening met een breder publiek, in het bijzonder met personen die nog geen levensstaat gekozen hebben.⁷⁸ De *Korte handleiding* baseert zich uitdrukkelijk op Johannes Gerson en gebruikt, net zoals Gerson, het beeld van de berg van contemplatie.⁷⁹ In veel opzichten is de *Korte handleiding* verwant met de bundel collaties van de Me-

chelse franciscaan Hendrik van Santen († 1493), die eveneens een niet nader omschreven publiek wil inleiden tot het mystieke leven. Na zijn dood werden deze collaties drie maal gedrukt.⁸⁰

Er is een aantal redenen om deze franciscaanse lijn als een zelfstandige lijn te zien. Op de eerste plaats bieden de franciscaanse teksten een volledige mystieke leer, inclusief de hoogste fasen van het mystieke leven. Ze leggen sterk de nadruk op de rol van het verlangen en de liefde, vrijwel met uitsluiting van de weg van het verstand:

Ende hieromme heet onze leeringhe die leeringhe der liefden gods. Ende die dien alder meest ende alder viereghelicst beminnen can, dat es de grootste cleric in dese schole. In andren scholen synt de meeste, die meest weten vander waerheit. Ende in deze schole die meest beminnen de upperste goedtheit.⁸¹

Ten tweede proberen ze de gevaren die de mystiek en het mystieke levensideaal met zich mee brengen, niet te vermijden door een besnoeide, ongevaarlijke leer te bieden, maar door uitdrukkelijk op die gevaren te wijzen.⁸²

Op de derde plaats houden de teksten rekening met een gedifferentieerd publiek van religieuzen, semi-religieuzen en leken, ook als er een welomschreven primair geïntendeerd publiek is. Zo bieden deze franciscaanse werken dan wel een volledige mystieke leer aan een algemeen publiek, waaronder ook leken, maar ze waarschuwen anderzijds ook dat niet iedereen van nature even geschikt is, dat elke levensstaat zijn eigen waarde heeft, dat de weg langdurig en zwaar is en veel versterving vereist, dat de mystieke weg niet met zoetheidservaringen geplaveid is en dat gevaar van zelfbedrog groot is.⁸³

Ten slotte ligt de overeenkomst van deze werken natuurlijk ook in de achtergrond van de auteurs: het gaat om franciscanen uit de Zuidelijke Nederlanden, of althans om franciscanen in hun Zuidnederlandse periode.

Nader onderzoek verdient de vraag waarom de franciscanen pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw begonnen met het begeleiden van de mystiek in brede kringen van leken en semi-religieuzen en mogelijk ook religieuzen. Bij het zoeken naar een antwoord moet er rekening mee gehouden worden dat de overgeleverde werken misschien geen volledig beeld geven van de omvang, strekking en duur van mystiek-pastorale bemoeienis van de franciscanen.⁸⁴

Hoe andere, niet uitgegeven teksten, zoals *Der mynnen regel* in het beeld passen, is niet te zeggen op grond van het weinige dat erover gepubliceerd is.⁸⁵

Anderen hebben al geconstateerd dat mystiek en kloosterobservantie elkaar bijten.⁸⁶ In de tweede helft van de vijftiende eeuw bloeit de mystiek dan ook blijkbaar buiten de kloostermuren van de Moderne Devotie, vooral in semi-religieuze milieus van begijnen, en van ‘maagden’ en weduwen die in de wereld leven. Aan het einde van de middeleeuwen wordt de grote lijn van de mystieke literatuur daar dan ook weer goed zichtbaar, zoals ik in het begin van dit betoog aangegeven heb.⁸⁷

De drukkunst en de strijd van Reformatie en Contrareformatie oefenen in de zestiende eeuw een schiftende werking uit op de verbreiding van de mystieke literatuur. De Keulse kartuizers voeren de strijd tegen de opkomende Reformatie met behulp van uitgaven en vertalingen van mystieke teksten, maar over het algemeen worden de mystiek en de mystieke literatuur ook van katholieke zijde als een gevaar gezien. De mystieke teksten die in druk aan de openbaarheid worden prijsgegeven, dienen orthodox te zijn. Daarom worden oudere mystieke teksten soms zelfs aangepast aan de stringenter eisen die aan de orthodoxie gesteld worden in de hitte van de strijd. De mystieke literatuur leeft daardoor vooral voort in het meer verborgen circuit van de handschriftelijke overlevering.⁸⁸

Nogmaals: mystieke cultuur

Na deze uiteenzetting over de mystieke cultuur en literatuur in de vijftiende eeuw keer ik tot slot even terug naar het begrip ‘mystieke cultuur’, dat ik aan het begin geïntroduceerd heb. Dat begrip hoeft allerm minst de status te hebben van een noodverband voor de literatuurgeschiedenis (van de andere kant zie ik het ook helemaal niet als een panacee voor alle problemen rond de mystieke literatuur van de late middeleeuwen). Met behulp van het begrip ‘mystieke cultuur’ kon ik verbanden schetsen met de niet-mystieke literatuur - die verbanden zag ik eerder ook al, of althans ik vermoedde ze, dus in zoverre kan men nog wel spreken van een noodverband - maar daarbij komt dat de toepassing van dit begrip ons ertoe dwingt de geschiedenis van de literatuur te relateren aan de geschiedenis van de cultuur.

De mystieke cultuur waarin de werken van Beatrijs van Nazareth en vooral Hadewijch functioneerden, is al voorwerp van onderzoek geweest, ook al is daarover het laatste woord lang niet gezegd, zoals Kurt Ruh onlangs nog duidelijk heeft gemaakt.⁸⁹ Daarentegen is de veertiende-eeuwse mystiek wat dit betreft merendeels nog onontgonnen terrein. Stellen we daar de mystieke cultuur als probleem dan komt

ook onvermijdelijk de vraag naar voren in welk historisch verband de grote mystieke werken, zoals die van Ruusbroec, gefunctioneerd hebben: de vraag naar de mystieke cultuur van Brussel en die van Groenendaal, maar ook naar die van de clarissen, de kartuizers en de kluizenaars waarvoor Ruusbroec schreef. Zo wordt de literatuurhistoricus ertoe gebracht mystieke teksten, zowel wat hun ontstaan als hun receptie betreft, historisch te verankeren, en wel op een minder incidentele en biografisch-anekdotische manier dan tot nu toe gebeurd is. Dat zal ongetwijfeld ons begrip van deze mystieke teksten ten goede komen, maar het zal ons ook een beter zicht geven op de grote lijn van de Middelnederlandse mystieke literatuur.

Eindnoten:

1. Vgl. Mertens 1993, inz. 20-26 ('Enkele lijnen').
2. Zie over het ontstaan van het *Soliloquium*: Johannes Busch, *De viris illustribus*: Grube 1886, 158-159 en 163-164. Vgl. Kors 1991, 196-206.
3. Vgl. Mertens 1985, 251-253. De *Vurighe begherten* is overgeleverd in hs. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA, I G 10, f. 75ra-110vb; een deel van de tekst werd uitgegeven door Visser 1902 [=Mande 1977, M-XIII].
4. Het standaardwerk van de geschiedenis van de mystiek in de Nederlanden is Axters 1950-1960. Een recenter overzicht biedt het artikel 'Pays-Bas (Anciens)', in: *Dictionnaire de spiritualité*, dl. 12/1 (1984), 705-789, waar verschillende auteurs aan meewerkten.
5. Willeumier-Schalij 1990.
6. Het begrip 'christelijke mystiek' wordt, op grond van mystieke literatuur, zeer nauw omschreven door Deblaere 1977. Een omschrijving in dezelfde lijn vindt men bij Mommaers 1977 en 1989, 114-122. Een zeer ruime, niet-christelijke en zelfs niet-theïstische definitie geeft Borchert 1989, 9. Verderop (p. 13-14) specificceert hij de mystieke beleving en komt daardoor dicht bij Deblaeres opvatting. De omschrijving van het begrip 'mystieke literatuur' heeft betrekkelijk weinig aandacht gekregen. Vgl. Ruh 1990, 13-15 en Dinzelbacher 1994, 11-13 over het corpus van teksten dat ze als basis nemen voor hun geschiedenissen van de westerse mystiek. Borries 1992 onderscheidt in navolging van Irene Behn mystografische teksten (die mystieke ervaringen beschrijven), mystagogische teksten (didactische teksten die een praktische inleiding geven tot de mystiek); deze twee soorten staan als mystieke teksten tegenover de mystologische teksten, die de theorie of de wetenschap van de mystiek bespreken.
7. Dinzelbacher 1994, 10 ondervangt dit probleem door 'mystiek in ruimere zin' te onderscheiden en die te definiëren als de totale vroomheidshouding die op de mystieke beleving gericht is: als het streven van mensen naar rechtstreeks contact met God door middel van persoonlijke ervaring, reeds in dit leven, voorts hun gewaarwordingen en reflecties op deze weg en ten slotte de vervulling van dit streven. Even verderop preciseert Dinzelbacher dat een devotie, hoe intensief ook, niet mystiek is als zij niet uiteindelijk gericht is op de vereniging met God reeds hier op aarde.
8. Ik inspireer me hierbij op Borchert 1989, 9-10: 'Een mystieke cultuur of "tegencultuur" heeft haar oorsprong in mystieke ervaringen, maar wordt gemaakt en gedragen door mensen die zichzelf herkennen in wat mystieken als hoogste cultuurwaarden nastreven, zonder dat zij misschien zelf een mystieke ervaring hebben gehad.' Vgl. de verwantschap met wat Dinzelbacher 1994, 10 (zie boven n. 7) onder mystiek in ruimere zin verstaat.
9. Vgl. Decorte 1992, inz. 11-20.
10. Ter adstructie van deze periodisering het volgende: als beginpunt neem ik de eeuw waarin men niet zozeer het individu ontdekte als wel het 'zelf' of het 'innerlijk' (vgl. Bynum 1982, 82-109: 'III. Did the twelfth century discover the individual?') en daarmee de persoonlijke

- liefdesbeleving, werelds en religieus (vgl. Dinzelbacher 1981), en de rol van de persoonlijke beleving in de mystiek (vgl. Verdeyen 1992).
11. De periode van mystieke hoogconjunctuur eindigt met het rationalisme van de achttiende eeuw. Ook Axters 1950-1960 ziet dan een einde komen aan de doorlopende lijn van de geschiedenis van de (specifiek Nederlandse) vroomheid in de Nederlanden. Vgl. Steggink 1991, die een korte geschiedenis geeft van de positie van de mystieke spiritualiteit, en Vandenbroeck 1994, die de mystieke spiritualiteit van vrouwen in deze periode behandelt.
  12. *Monasticon Windeshemense* 1980, 195-197 (Eemstein), 497-498 (Windesheim); Van Engen 1992, 27-28, 39; vgl. verder Van Dijk 1984, 13.
  13. Vgl. Van Engen 1992 (op p. 23 n. 43 het citaat van Impens). Van Engen bespreekt op p. 37-39 ook de vraag of Geert Grote het model van Groenendaal naar het Noorden heeft willen overbrengen.
  14. Vgl. Van Dijk 1984, 11-16, die Ruusbroec, de Rijnlandse mystiek en het kartuizermilieu bespreekt als de spirituele context waarin de Moderne Devotie ontstond. Daarnaast vormden de vroegchristelijke spiritualiteit en de spiritualiteit van de woestijnvaders inspiratiebronnen van de Moderne Devotie.
  15. Zie Willeumier-Schalij 1993, 19-26 over de samenhang van de motieven van de gelatenheid, de armoede van geest en het instrument-zijn in de Middelnederlandse mystiek van de late middeleeuwen.
  16. Zie hierover met name Oberman 1963, 323-360 (hst. X: 'Nominalistic mysticism').
  17. Vgl. Johannes Busch, *De viris illustribus*: Grube 1886, 193.22-33.
  18. Busch: Grube 1886, 123. Vgl. Mertens 1989a over de weerstand tegen Mandes onophoudelijke stroom van visioenen over de staat van overledenen. Lidwina van Schiedam vond dat Mande er niet zo openhartig over moest spreken. Die openhartigheid kan ook bijgedragen hebben aan de marginalisering van zijn positie, doordat men die misschien als een typisch vrouwelijke eigenschap zag, vgl. Willeumier-Schalij 1990, 229. - De positie van Peters lijkt in dit opzicht veel minder omstreden te zijn geweest dan die van Mande. Dr. M.M. Kors (Nijmegen) wees mij bij Gerlach Peters een passage aan waar misschien in bedekte termen weerstand tegen zijn mystieke interesse tot uitdrukking komt: *Mer is dat yemant secht: 'Wi en sullen niet meer smaken dant behoert te smaken, mer smaken tot soberheit.' Dat is waer, mer wat behoert te smaken? Is dat niet dat wi gheschapen syn totten beelde ende gelycheit godes ende dat wi sullen syn volmaect, als ons hemelsche vader volmaect is?* [enz.], vgl. Mak 1936, 185-186. Ook Jan Dirks van Schoonhoven († 1431) klaagt in een brief aan zijn neef, de kartuizer Willem Vrijman, dat vele kloosterlingen tegenwoordig mystieke geschriften niet meer begrijpen en degenen die over hun mystieke ervaringen spreken, uitlachen en bespotten. Vgl. Spaapen 1961, 269.
  19. Hendrik Mande, *Van drien staten*, dl. 3, *Van enen scouwenden leven*: Moll 1854, dl. 1, 287.18-34 [= Mande 1977, M-XII 197-215]. - Bij het citeren van het Middelnederlands heb ik me in dit artikel, binnen de perken van de gebruikelijke editoriale vrijheid, stilzwijgende wijzigingen veroorloofd, met name in interpunctie en hoofdlettergebruik.
  20. Hendrik Mande, *Vanden lichtder waerheit*: Mertens 1984b, 23 r. 307-311 [= Mande 1977, M-VI 347-353]. Dit citaat legt Mande degenen in de mond die kleinmoedig zijn en daardoor niet tot de godsschouwing kunnen komen, vgl. Moll 1854, dl. 1, 290.33-291.5 [= Mande 1977, M-XII 336-349].
  21. Over de onleerbaarheid van mystiek zie bijv. Deblaere 1977, 133-136 (aldaar op p. 122 ook een stipulatieve definitie van christelijke mystiek).
  22. Mande, *Van drien staten*: Moll 1854, dl. 1, 284.22-28 [= Mande 1977, M-XII 93-99] (toevoeging naar hs. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, s.n. 12.869).
  23. Mande, *Van drien staten*: Moll 1854, dl. 1, 285.16-25 [= Mande 1977, M-XII 121-130]; dezelfde tekst in de *Vurighe begherten*, f. 94ra-rb: Visser 1902, 264.31-265.4 [= Mande 1977, M-XIII 504-515].
  24. Vgl. Mertens 1986, 397-406, 422-427 en Mertens 1989b.
  25. Dat de eigen beleving de norm is, blijkt bijvoorbeeld duidelijk uit de wijze waarop Mande de metafoer van de spiegel gebruikt in zijn *Spiegel der waerheit*. Vgl. Mertens 1986, 350-356 en Mertens 1994. - Het primaat van de persoonlijke ervaring waardoor teksten begrijpelijk worden (vgl. Mertens 1989b, 189) is ook de gedachte achter de passages bij Alijt Bake waar ze zegt dat het liefhebbende hart van Jezus en Maria het enige boek is dat ze ooit gelezen heeft, vgl. Spaapen 1967, 235 § 14.427-429, 364 § 9.256-265 (de verwijzingen naar deze passages, waarvan er nog meer zijn die hetzelfde zeggen, dank ik aan drs. W.F. Scheepsma, RU Leiden).
  26. Kors 1991, 269-270 signaleert dit voor Gerlach Peters. Vgl. ook Mertens 1986, 422-427.

27. Mertens 1984a, inz. 74-81 [= Mertens 1986, 301-309]; Vekeman 1988, 184-186.
28. Resp. uitgaven: Mertens 1984a; Moll 1854, dl. 1, 310-313 [= Mandé 1977, M-IX]; Van de Graft 1955, 93-99. Vergelijk hierbij ook Willem Jordaens' *Mystieke mondkus*: Reypens 1967, 125-129 (§ 208-217). Verder is het in dit licht veelbetekenend dat het *Soliloquium* van Gerlach Peters ook veel directe rede van de Heer bevat. Vgl. De Man 1919, 224, 225 en 228, waar een zuster met name deze literatuur (*wat boecke dat onsen lieven heren vrendelike toespreken*) leest en haar devotiepraktijken daarop laat aansluiten.
29. *Vurighe begherten*: vgl. boven, n. 3.
30. Schepers 1994, § 2.2.
31. De *Bedudinghe* en de *Verstroestinghe* werden vermoedelijk samengesteld om de mystieke strevingen in veilige banen te leiden, zoals ik verderop hoop duidelijk te maken.
32. Vgl. Mertens 1985 en Schepers 1994.
33. Voor de gegevens in deze paragraaf omtrent de levensgeschiedenis van Alijt Bake baseer ik me vooral op Van Dijk 1992.
34. Bake, *Autobiografie*: Spaapen 1967, 219-232 § 3-14.
35. Bake, *Autobiografie*: Spaapen 1967, 225-226 § 7.174-181.
36. Vgl. Bake, *De louteringsnacht van de actie*: Spaapen 1968, inz. 393 r. 76-84, waarbij ik aanneem dat zij hier impliciet over zichzelf spreekt. Naar mijn mening heeft dit geschrift ook een andere strekking dan die Spaapen erin ziet, blijkens zijn samenvatting (p. 421) en de Johannes van het Kruis-achtige titel (*louteringsnacht*) die hij eraan geeft.
37. Bake 1519, [86r]. Hoewel het wordt betwist dat het *Boexken vander passien* van de hand van Alijt Bake is (vgl. Van Dijk 1992, 129 n. 70), is het hoe dan ook zeer nauw met haar oeuvre verbonden. Vgl. verder ook Bake, *De weg van de ezel*: Spaapen 1968, 20-29, inz. 20 r. 233-246.
38. Bake, *Autobiografie*: Spaapen 1967, 343 § 75.511-520 (dat iedereen volgens Bake naar deze hoogste graad moet streven blijkt uit 344 § 75.527-529, vgl. 337-338 § 71).
39. Van der Woude 1953, 53: *Nulla monialis aut soror cuiuscunque status fuerit conscribat aliquos libros, doctrinas philosophicas aut revelationes continentes per se interpositamve personam ex sua propria mente vel aliarum sororum compositas sub poena carceris si qui in posterum reperti fuerint praecipitur omnibus quod statim illi ad quorum conspectum vel aures pervenerint eos igni tradere curent, similiter nec aliquem transferre praesumant de latino in theutonicum* [= Geen enkele moniale of zuster, van welke staat zij ook is (nl. kloosterzuster, dan wel lekezuster, ThM), mag boeken kopiëren die filosofische leren of openbaringen bevatten, persoonlijk of door een tussenpersoon, of de formulering nu uit haar eigen brein of uit dat van andere zusters voortkomt, op straffe van opsluiting; en als er in het vervolg aangetroffen worden, is iedereen verplicht ervoor te zorgen dat ze onmiddellijk verbrand worden, zodra men ze ziet of ervan hoort; evenmin moeten ze het wagen er uit het Latijn in het Middelnederlands te vertalen]. Het besluit werd bevestigd in 1456 (p. 54) en in 1466 wordt nogmaals bepaald dat geen enkele vrouw die onder het kapittel valt, boeken uit het Latijn mag vertalen zonder toestemming van het generale kapittel (p. 67, 68: bevestiging van het besluit in 1467). W. Lourdaux heeft in 1967 dit kapittelbesluit van 1455 in verband gebracht met de affaire Bake, vgl. Spaapen 1967, 367 n. 10j. Van Dijk 1992, 132, een groot kenner van de constituties van de Windesheimse vrouwenkloosters, acht het verband zeer aannemelijk omdat kapittelbesluiten gewoonlijk naar aanleiding van concrete feiten werden genomen. Zie verder ook Dresen 1990, 87-90. - Dat men onder *revelationes* (openbaringen) mystieke teksten moet (of althans kan) verstaan, baseer ik op het feit dat mystieke getuigenissen van vrouwen vaak in de vorm van verhalen over visioenen of verschijningen zijn overgeleverd.
40. Vgl. Bynum 1992 en Vandebroek 1994. Dinzlacher 1985, 11-17 wijst er terecht op dat de spiritualiteit en mystiek van vrouwen zich in statistisch opzicht onderscheidt van die van mannen: bepaalde verschijnselen doen zich bij vrouwen (veel) vaker voor dan bij mannen, maar treft men toch ook aan bij sommige mannen. Het gaat om psychosomatische nevenverschijnselen van mystieke beleving, de vertaling van de mystieke beleving in documenten van ervaringsmystiek in plaats van speculatieve leersystemen, zoals de mannen meer geneigd zijn te doen; een sterkere neiging tot uitdrukking in literaire en lyrische vormen; en frequenter pogingen het reilen en zeilen van kerk en staat te beïnvloeden. Vgl. Bynum 1987, 23-30 ('Female spirituality: diversities and unity'), die onder andere de volgende verschijnselen bespreekt: vaker voorkomen van paramystieke en psychosomatische verschijnselen (visioenen, trance, levitatie, stigmata), grotere aandacht voor lijden en sterkere affectiviteit.
41. Bake, *Brief uit de ballingschap*: Spaapen 1967, 366 r. 293-314 (mijn citaat omvat r. 305-314).

42. Vgl. Dinzelbacher 1994, 418-441 ('Die Diffusion der Mystik in der allgemeinen Frömmigkeit'); Oberman 1963, 323-360 (hst. X: 'Nominalistic mysticism'); Oberman 1974, 7 en 1978, 81 wijst op de franciscaanse, anti-intellectualistische kleuring van de laatmiddeleeuwse spiritualiteit, vroomheid en theologie buiten de universiteiten. - Voor het motief van 'mystiek voor eenvoudige, ongeleerde mensen' in de Middelnederlandse literatuur, zie bijv. Mande, *Vanden licht der waerheit*: Mertens 1984b, 26-27 r. 390-424 [= Mande 1977, M-VI 447-485]; *Van drien staten*: Moll 1854, dl. 1, 291.22-26 [= Mande 1977, M-XII 365-370]; Herp, *Spieghel der volcomenheit*: Verschueren 1931, dl. 2, 181, hst. 31 r. 31-53; *Korte handleiding*: Stracke 1931, 72.14-20 (verderop geciteerd) en 78-80.
43. Vgl. bijv. De Man 1919, 87-88.
44. Oberman 1963, inz. 335-340 en 347-351 spreekt in dit verband van *penitential mysticism* en van democratisering van de mystiek. Het mag duidelijk zijn dat hier van echte mystiek geen sprake is, precies omdat de mens niet *gewaarwordt* wat er met hem gebeurt. - Over het beeld van de geboorte van God in de ziel zie *Dictionnaire de spiritualité*, dl. 9 (1982), 24-34 i.v. *naissance divine*.
45. Een beknopte en heldere schets van de geschiedenis van het begrip 'gelatenheid' geeft Völker 1972. Een goede en overzichtelijke samenvatting van de visies op het lijden in de late middeleeuwen biedt het moeilijk bereikbare boek van Appel 1938, inz. 8-62. Vgl. Deblaere 1977, 127-130 over het proces van het ontdoen van het geestelijk 'meubilair' (*ontbeelden* in Ruusbroecs terminologie).
46. Vgl. Williams-Krapp 1990, 65-66.
47. Vgl. Vandenbroucke 1950, inz. 383-385; Axters 1950-1960, dl. 3, 19-27; Mertens 1989b, 189-191; Mertens 1994 (§ 'Affektualisierung').
48. Post 1957, dl. 1, 339-360, dl. 2, 97-175; Post 1968, 493-496; Stutvoet-Joanknecht 1990, 135*-142*, 146*-151*; Koom 1992, 112-114. Over de kloosterslotbeweging verder ook: Prims 1944; vergelijk hierbij de kanttekening van Van Engen 1992, 14 n. 26: 'This important movement [= de kloosterslotbeweging] has been poorly studied and is little understood. Impens's Book III is in fact a crucial source.' Over de vorming van kapitels verder ook: Van Dijk 1992, 120-121 (met verdere literatuur in de noten).
49. Zie bijv. Koom 1992, 107-114 over de motieven om van hogerhand de verkloosterung te bevorderen. Ter zijde merk ik op dat Stutvoet-Joanknecht 1990, 148*-149* mijns inziens te veel waarde hecht aan de legatiereis van Nicolaas van Kues door de Nederlanden in 1451 en het decreet dat hij uitvaardigde over het houden van kloosterslot. Dat decreet spoorde niet semi-religieuzen aan om officiële religieuzen te worden, maar wees officiële kloosterzusters erop dat ze het kloosterslot moesten houden. Vgl. Swalue 1838, 263-267 (tekst van het decreet) en Sullivan 1967, 177-178. - Post 1957, dl. 2, inz. 159-162 gaat er vanuit dat het streven naar een strenger leven zeker ook 'van onderop' kwam. Voorbeelden hiervan: Brinkerink 1904, 152-153, 278 en 302, waar het meermalen ook als een zekerder leven wordt gezien.
50. Koom 1992, 98-100. Ook de *Korte handleiding* waarschuwt kloosterlingen tegen *singuliere devocien*, voor zover die zich hoorbaar uiteten in spreken of roepen, of in de lichaamshouding zichtbaar zijn. Vgl. Stracke 1932, 56-60.
51. Williams-Krapp 1986-1987 en 1993, 301. - De plotselinge toename van de handschriftproductie in het derde kwart van de vijftiende eeuw, die Gumbert 1990, 24-26 vaststelt, zal voor een deel door dit literatuuroffensief veroorzaakt zijn.
52. Vgl. resp. Stutvoet-Joanknecht 1990, 109*-110* en 129*-153*; Stooker & Verbeij 1993, inz. 334-336; Mertens, *Collatio und Codex* (ter perse), slot van § 3; Lingier 1990, 24-25 (over tijdsdruk bij het vertalen), 26 (intensieve kopieercampagne) en 29-30.
53. Williams-Krapp 1993, 302 wijst op het belang van de 'bestsellers' om de spiritualiteit te karakteriseren en eveneens op de vraag in hoeverre en hoe de traditionele mystieke literatuur wordt overgeleverd.
54. Vgl. Van Dijk 1990 en Deschamps 1989.
55. Vgl. Ubbink 1978, inz. 242.
56. Vgl. Willeumier-Schalij 1981, inz. 381-390.
57. Vgl. De Man 1919, 126: *Altoes hadde si devocie hoege boecke te studieren, als Cantica, die Geestelike bruloft ende ander hoege boecke, die oer tot devociën verwecken mochten*. Vgl. hierbij Koom 1992, 104. Zie ook Mande, *Van drien staten*: Moll 1854, dl. 1, 285.16-25 [= Mande 1977, M-XII 121-130], boven geciteerd: literatuur kan de mystiek niet leren, maar wel helpen bij het begeren, minnen en aanhangen van God. Vgl. hierbij ook de epiloog van de *Nacomelinc*: De Vreese 1895, 109.26-110.5, culminerend in de slotzin: *Want dese leer* [van

Ruusbroec] *sonderlinghe beweghelic* [= stimulerend, ontroerend] is *ende ofstekende die begheerte meer dan si verlicht dat verstaen*.

58. Vgl. resp. Schepers 1993, 83-86 en Schellekens 1990, 126-127. De *Bedudinghe* is boven, aan het eind van de paragraaf 'Mystieke literatuur', al even ter sprake gebracht.
59. Koorn 1992, 101 merkt, in navolging van Post 1968, 458 en Rehm 1985, 136, op dat de moderne devoten in het Duitse taalgebied veel huiveriger stonden tegenover de beeldspraak van het Hooglied.
60. Overzichten van de overgeleverde handschriften vindt men bij Begheyn 1971 (Arnhem) en Deschamps 1967 (Maaseik). De bibliotheek van Gelre verdient nader onderzoek; een aanzet biedt Costard 1992. De bijzondere mystieke kleur van het handschriftenbezit van deze kloosters blijkt niet zozeer uit een kwantitatieve beschouwing van deze lijsten, als wel uit het feit dat de namen van deze kloosters bijna altijd opduiken bij de studie van de overlevering van een Middelnederlandse mystieke auteur. Vgl. Lieftinck 1936, XXXI-XXXIII.
61. Vgl. Bynum 1987, 24; 1992, 63-64. Specifiek voor de Moderne Devotie zie Rehm 1985, 26-58, voor wie de afbakening en identificatie van de zusters van het gemene leven een van de fundamentele problemen van zijn onderzoek vormden.
62. Jongen & Scheepsma 1993, 296-299; Van Buuren 1992, inz. 234-238; Mertens, *Collatio und Codex* (ter perse), § 3; Achten 1987, 72-73 punt 1 en 3.
63. De visioenen van Mande waren hiervoor zeer bruikbaar, vgl. Mertens 1989a. Over de weerstand tegen verschijningen, die slechts geduld worden in functie van moralistische beschouwingen: Koorn 1992, 100-103. Vgl. Brinkerink 1904, 124-125.
64. Vgl. Axters 1950-1960, dl. 3, 168-169. Drs. W.F. Scheepsma (RU Leiden) bereidt een proefschrift voor over de tekstcultuur in Windesheimse vrouwenkloosters. Daarin zal hij ook aandacht besteden aan deze twee auteurs.
65. Dat is ook in het Duitse taalgebied het geval, vgl. Williams-Krapp 1993, 307-313. Een opvallend verschil is de vooraanstaande rol van duivelverhalen als eschatologische legitimatie van de hervorming van de kloostertucht (p. 305). In het Nederlandse taalgebied gebeurt dit voornamelijk met behulp van verhalen over verschijningen van overledenen, maar duivels spelen soms toch ook hun rol, zoals bijvoorbeeld in de teksten van Jacomijne Costers.
66. Willeumier-Schalij 1993, 27-28 oppert het idee dat deze teksten een tegenhanger vormen voor de lichte opleving in de verbreiding van Middelnederlandse mystieke teksten (wellicht ten gevolge van een hogere ontwikkelingsgraad van religieuze vrouwen, vgl. Willeumier-Schalij 1981, 298-300 en 383-390; 1983, 7). Zoals ik even verderop hoop duidelijk te maken is het uitblijven van de mystieke beleving niet het enige, en misschien zelfs niet het belangrijkste onderwerp van de teksten die vertroosting in gelatenheid proberen te brengen.
67. Hoffmann 1994, 247-248 n. 107 en 108. Met zijn visie op de thematiek van de gelatenheid past de tekst uitstekend in het vierde kwart van de vijftiende eeuw. Deze overweging zet de vroege *terminus ante quem* van vóór 1431 (sterfjaar van Hendrik Mande), die ik eerder geopperd heb, onder druk; vgl. Mertens 1986, 328-329; Hoffmann 1994, 253.
68. Vgl. Hoffmann 1994, 252; Mertens 1984c en Willeumier-Schalij 1990, 235-252.
69. Willeumier-Schalij 1990, inz. 227-230.
70. Hs. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, s.n. 12.827, f. 51r-v (met dank aan drs. W.F. Scheepsma, RU Leiden).
71. Vgl. Auer 1952, 1-71; en verder *Dictionnaire de spiritualité* dl. 2/2 (1953), 1617-1634 i.v. *consolation spirituelle* en dl. 3 (1957), 631-645 i.v. *désolation*. Vergelijk ook wat het traktaat *Fili accedens* zegt over de vertroosting (Kors 1988, 235-237 r. 790-828 en 839-846). De thematiek en overlevering van dit traktaat doen eerder denken aan het milieu van de Moderne Devotie uit de tweede helft van de vijftiende eeuw, dan aan een karmelitaans milieu van rond 1400 (vgl. Kors 1988, 180-181). - In de wereldse literatuur van die periode duikt het motief van de vertroosting ook op, en dan met name als tegenpool van de melancholie. vertroosting lijkt daar meer de kant op te gaan van het zoeken van verstrooiing en afleiding. Vgl. Pleij 1990, 79-100 ('Literatuur als medicijn in de late middeleeuwen').
72. Goossens 1952, 132-141; Mertens 1993, 24.
73. Vgl. Courtenay 1990, 9 en 18.
74. En dit is dan ook, volgens Johannes Gerson, de ware vertroosting, vgl. Mertens 1984a, 83 en 96 n. 74 (vertaling) [= Mertens 1986, 311 en 443 n. 67].
75. Vgl. Axters 1950-1960, die het derde deel van zijn *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, over de periode 1380-1550, zonder meer de titel *De Moderne Devotie* meegeeft.

76. Verschueren 1931, dl. 1, 128-129, vgl. dl. 2, 14 r. 233-235. Vgl. Alaerts 1975, die een Middelnederlandse vertaling signaleert van Herps *Collatio I*. - Herps plotselinge overgang van de Moderne Devotie naar de franciscaanse observantie kan het uitvloeisel zijn van de mystieke stroming binnen de Moderne Devotie die zich verzette tegen een te strikte en te rigoristische opvatting van het geestelijk leven, of om het in termen van dit artikel te zeggen: een uitvloeisel van de tegenstelling van mystieke cultuur en kloostercultuur. Vgl. Épiney-Burgard 1989, inz. 96.
77. Stracke 1932; aldaar op p. 9 over de franciscaanse herkomst. Het jaartal 1493 op p. 99 is blijkbaar een transcriptiefout, vgl. p. 14.
78. Stracke 1932, bijv. 48.28-30, 56.5-35 en 58.32-60.5.
79. Gerson, *La montaigne de contemplation*: Glorieux 1966, 16-57, nr. 297. Aan de *Korte handleiding* gaat in het handschrift een tekst vooraf over 'de beklimning van de berg van contemplacien' (vgl. Stracke 1932, 14), die alleen omwille van deze aanduiding van het onderwerp een nader onderzoek verdient.
80. Vgl. De Troeyer 1974, 141-148; Willeumier-Schalij 1990, inz. 232-235.
81. *Korte handleiding*: Stracke 1932, 72.14-20, vgl. 78-80 (vgl. hierbij Johannes Gersons *Montaigne de contemplation*, hst. 4: Glorieux 1966, 18-19). Zie in dit verband ook Gerson, *De mystica theologia, Tractatus primus speculativus, consideratio XXIX*: Combes 1958, 73-74, waar Gerson het verschil verklaart tussen de speculatieve theologie en de mystieke theologie, die beide *contemplatio* genoemd worden: de speculatieve theologie ligt in het verstandsvermogen en richt zich op het ware; de mystieke theologie ligt in het affectieve vermogen en richt zich op het goede. Voor Hendrik van Santens collaties, vgl. De Troeyer 1974, 147: *wie dat hoogste is inder minnen, die is de hoogste in dat bescouwende leven*. Herp ontleent in zijn *Spieghel* dan wel kwantitatief het meest aan Ruusbroec, maar Hugo de Balma's *Mystica theologia* zet er de sterk affectieve toon (vgl. Verschueren 1931, dl. 1, 145-148; dl. 2, 135); vgl. ook de ruimte die Herp besteed aan de 'voeten' van het schouwende leven: de voet van de *minlike begeerte* krijgt 26 blz. (dl. 2, 175-201), de voet van de *verstandelike cracht* 13 blz. (dl. 2, 201-213) (vgl. hierbij Gersons *De simplicitate cordis*, hst. II, en zijn *Montaigne*, hst. 37, Glorieux 1966, 46-47). Vgl. verder ook Alaerts 1975, 21: het incipit van Herps *Collatio I* in het Middelnederlands.
82. Zie Willeumier-Schalij 1990 en 1993, 15-18 (§ 2.2: 'Kenmerken van de laat-Middelnederlandse mystiek') over de behoedzame en sobere wijze waarop rond 1500 over mystiek geschreven wordt om daarmee de verwachtingen omtrent de mystieke beleving matig te houden.
83. Vgl. Verschueren 1931, dl. 1, 16; Willeumier-Schalij 1990, passim.
84. Axters 1950-1960, dl. 3, 294 en 296 wijst op de bijzondere positie die zowel Herp als Van Santen innemen in de franciscaanse literaire traditie in de Nederlanden.
85. Vgl. Vekeman 1987.
86. Elm 1992; vgl. ook Bynum 1992, 53-78, 318-329 en Williams-Krapp 1990 en 1993.
87. Zie Axters 1950-1960, dl. 3, 374-379 en 385-389.
88. Vgl. Willeumier-Schalij 1993, 26-31, § II.4 over 'Problemen voor de middeleeuwse uitgever van mystieke teksten geschreven door vrouwen.' Chaix 1984 behandelt in het kort de stelselmatige verbreiding van de mystieke literatuur door de Keulse kartuizers. Axters 1950-1960, dl. 3, 294 en Kors 1989 geven voorbeelden van middeleeuwse mystieke teksten uit de Nederlanden die in druk contrareformatorisch opgeschoond worden. Willeumier-Schalij 1983 bespreekt het specifieke belang dat zestiende-eeuwse mystieke handschriften hebben.
89. Vgl. bijv. Mommaers 1989; Ruh 1990-1993, dl. 2, 160-232.

De onvoltooide middeleeuwen

Over de drukpers en het andere gezicht van de Middelnederlandse literatuur

Herman Pleij

Op het schilderij van de zogenoemde Meester van Flemalle dat *De boodschap aan Maria* is genoemd, zit de Maagd zoals gewoonlijk te lezen uit een boek op haar schoot. Op tafel ligt een ander handgeschreven boek, verpakt in een beschermende boekbuidel. Al even gebruikelijk is de afwezige indruk die de Maagd maakt - zelfs op het kraambed ligt ze wel eens te lezen -, maar wij weten waarom. Door in gewijde geschriften te lezen geeft ze aan ten volle doordrongen te zijn van de rol die zij in de goddelijke mysteriën te spelen heeft. Ook heiligen en kluizenaars worden vaak lezend afgebeeld. Zo moet duidelijk zijn dat zij een contemplatief leven leiden, waarmee tevens de duivel op afstand gehouden wordt.¹

Maar waarom zien beide boeken er zo verfrommeld uit? Verschillende bladen zijn gekruld en verkreukeld, terwijl de Maagd niet de moeite neemt of van plan lijkt om ze glad te strijken. Vooral het boek op tafel ligt er slordig bij, alsof het elk moment weer in gebruik genomen kan worden. Natuurlijk weten we dat perkament gaat krullen, zeker bij intensief gebruik wanneer het boek niet dicht gaat. Dat laatste wil de kunstenaar dan ook uitdrukken met die op het oog zo verfromfaaide handschriften. De Maagd zit niet stil, maar bereidt zich intensief voor op haar voorname taak door zich terdege te vergewissen van de implicaties daarvan en tegelijkertijd de duivel op een veilige afstand te houden.

Ook op andere schilderijen, miniaturen en houtsneden liggen boeken er menigmaal zo bij. Ze verraden en adverteren een veel intensievere omgang met het boek, geschreven of gedrukt, dan wij ons nu kunnen of willen voorstellen. Het eenmaal lezen van een boek, waartoe de omgang met gedrukte teksten zich nu meestal beperkt, moet voor iemand in de middeleeuwen of vroegmoderne tijd absurd klinken. Met een boek was men jaren of zelfs een leven lang bezig, telkens bladerend, herlezend, geliefde of belangrijk gevonden passages opzoekend, aantekeningen makend, glossen plaatsend en strooiend met onderstrepingen, nota bene's, vingertjes en pijlen. Die konden ook een rol spelen bij het voorlezen, want de eenzame beleving van teksten in de volkstaal blijft nog tot ver in de zestiende eeuw uitzondering. En zelfs alleen leest men een tekst hardop, of deze nu geschreven is of gedrukt. Maar bovenal worden boeken in de volkstaal, zeker wanneer het om fictie

en morele instructie gaat, collectief beleefd doordat iemand voorleest en de rest luistert.²

Zo ging het met die handgeschreven boeken en incunabelen, die wij nu met witte handschoenen aanpakken. En die zorgvuldig gerestaureerd worden door ze te bevrijden van al die gebruikssporen, waarvan het belang te laat door de wetenschap onderstreept is. Het conserveren van voorwerpen met kunstwaarde kan op gespannen voet staan met wetenschapsbeoefening. In dit geval dreigt door modern vakmanschap en het steeds voornamer ritueel bij de raadpleging het zicht benomen te worden op het zeer intensieve gebruik, waarvoor het gros van de boeken in de volkstaal bedoeld was en aangewend werd. Boeken waren gebruiksgoederen, die veel ter hand genomen werden en door de handen van velen konden gaan.

De typografische reproductie van teksten vanaf het midden van de vijftiende eeuw heeft een beslissende invloed gehad op wezenlijke veranderingen in vorm en inhoud van wat wij literatuur noemen. Dit proces heeft zeker een halve eeuw in beslag genomen, al is het niet moeilijk om vol te houden dat het minstens een eeuw geduurd heeft voordat literatuur ten volle uitgedroefd was tot een massaproduct voor de vrije markt.

Datzelfde geldt voor veranderingen in de tekstverwerking. De luisteraars naar literatuur in de volkstaal uit de handschriftperiode worden niet binnen enkele decennia privé-lezers van gedrukte boeken. Privélezen van handschriften kwam zeker voor, al was het niet gebruikelijk. Maar bovenal geldt, dat ook het gedrukte boek met literaire teksten nog zeker een eeuw akoestisch voltooid moest worden door een voorlezer ten overstaan van één of meer luisteraars.³ Stil in alle eenzaamheid een gedrukt boek lezen blijft tot aan de renaissance in de Nederlandse letteren uitzondering. En ook deze aanhoudende, primair orale consumptie van fictie ten tijde van het gedrukte boek vormt een factor van belang bij de beoordeling van de functie van literatuur in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd.

Het opmerkelijke is nu, dat de rol van deze veranderingen in de vermenigvuldiging en marktsituatie van het boek tezamen met een zich voorlopig niet navenant wijzigende receptie nog steeds niet met enige omvang en intensiteit de aandacht van de literatuurgeschiedschrijving vermag te trekken.⁴ Men blijft ervan uitgaan, dat binnen enkele decennia de luistercultuur vervangen zou zijn door een leescultuur, overigens zonder daaraan veel consequenties te verbinden voor de veranderingen in het karakter van de literaire teksten en hun werking. Eigenlijk overweegt, zeker voor de middeleeuwse periode,

de gedachte dat de drukpers nauwelijks enige wezenlijke verandering brengt. Zijn het niet vrijwel allemaal oude, zelfs eeuwenoude teksten die men op de pers legt, teksten waarvan het succes in de handschriftperiode ruimschoots gebleken is?⁵

Deze houding blijft de noodzaak van een wezenlijk historische benadering van literatuur ontkennen. Het zeker voor die tijd op grote schaal vermenigvuldigen van een tekst binnen het bestek van enkele dagen of weken zal het wezen van die tekst tot in de kern aantasten, waarmee de gecontinueerde orale receptie op merkwaardig gespannen voet komt te staan. Wordt een literaire tekst nu naar inhoud en uiterlijk bewerkt om individuele kopers te verleiden, dan gaan die moderne verwervings- en bindingstechnieken weer even hard verloren bij het voorlezen. Alleen de voorlezer zelf kan min of meer heimelijk van al dat nieuwe profiteren en genieten. Of hoorde men toch meer dan wij nu denken?

De nieuwe situatie doet enigszins denken aan de introductie van de televisie in de huiskamer, die ook een grootscheepse verandering in de communicatie teweeg zou brengen. Ondanks de vele nieuwe mogelijkheden die dit medium bood duurde het geruime tijd voor deze ten volle werden uitgebuit. Aanvankelijk imiteerde men in al die huiskamers de bioscoop, omdat men bewegende plaatjes slechts in die dimensie adequaat meende te kunnen consumeren. Pas langzamerhand, zij het aanzienlijk sneller dan bij de drukpers, drong zowel bij de kijkers als de programmamakers door dat dit medium verrassend andere mogelijkheden bood.

In ieder geval barst de bom, wanneer steeds meer voormalig rederijkers en vroeg-renaissance-auteurs de drukpers zoeken om een breed publiek te vinden, dat naast de voordracht van hun gecompliceerder wordende teksten de stilte en concentratie zocht om die in een eigen tempo te laten doordringen. Dan zijn we ruim over het midden van de zestiende eeuw.

Maar de drukpers kan in de geschiedschrijving van de Europese literaturen weinig goed doen. Doorgaans wordt zij genegeerd. Meer in een breder cultuurhistorisch verband maakt men haar uit voor een instrument dat bovenal de vernieuwing heeft tegengehouden. Zo zou de drukpers de stervende middeleeuwse cultuur kunstmatig verlengd hebben, de renaissance tegengehouden en de ontwikkeling van de literatuur gestremd. Alleen in Italië was de renaissance de drukpers gelukkig te snel af!⁶

Jammer genoeg behoren dergelijke opvattingen met een hoog Huizinga-gehalte (al wordt het woord drukpers in het *Herfsttij* niet eens in de mond genomen) niet tot het verleden. Het succesvolle NLCM-

project te Leiden sluit de eerste fase van de veelomvattende onderzoeken naar de middeleeuwse literatuur en cultuur onder meer af met een prachtig plaatjesboek voor een breed publiek onder de titel: *Handgeschreven wereld*. Zelden werd de drukpers hardvochtiger buiten de deur gezet dan hier. In verband met de Middelnederlandse literatuur is dat niet alleen onrechtvaardig maar ook onjuist. Een zeer substantieel aantal teksten is uitsluitend dan wel voornamelijk of in aanzienlijk variërende versies slechts in gedrukte vorm bewaard gebleven. Daarbij gaat het zowel om oorspronkelijke teksten, tamelijk ongewijzigde versies van oudere teksten alsmede ingrijpend veranderde bewerkingen van ouder materiaal of van in een andere taal gedrukt werk. Maar de *Elckerlijc*, *Karel ende Elegast* en *Van den drie blinde danssen* mogen niet meedoen, evenals hun honderden soortgenoten.

De drukpers lijkt bij uitstek slachtoffer te zijn van een rigide periodisering, die zijn knechtenrol vergeet en dwingende beeldvormingen oplegt van wat middeleeuws is, renaissancistisch of van alletwee een beetje. De laatste categorie wordt doorgaans gebastaardiseerd. Snoepen van beide wallen kan geen zuivere koffie opleveren. En in zo'n situatie valt men al gauw tussen wal en schip. Dat is typisch het lot van de drukpers geweest in de cultuurgeschiedenis. Ze 'past' niet bij het middeleeuwenbeeld, terwijl ze voor de renaissance of de vroegmoderne tijd zo zeer vanzelf spreekt, dat enige afzonderlijke aandacht overbodig lijkt.

De middeleeuwen dienen opgetrokken te zijn uit koene ridders, hoofse jonkvrouwen, mystiek bevlogen nonnen, wild flagellerende monniken en vooral veel ganzeveren. Daar horen de vieze vingers van de zetter en drukker niet bij, ook al omdat hun nieuwe bedrijf zo nauw verbonden is met een burgerlijkheid die wij evenmin graag als waarlijk middeleeuws appreciëren. Vooral die ontplooiing en manifestatie van burgermacht heeft al menig mediëvist verleid tot vroegtijdige beëindigingen van hun zo geliefkoosde periode. In ieder geval eindigt die voor Duby en Le Goff aan het eind van de veertiende eeuw, terwijl er ook voorstellen zijn gedaan om de twaalfde eeuw als grens van wat dan wel de échte middeleeuwen moeten zijn te beschouwen.

Verder is er binnen het cultuurgebied van de Lage Landen ook een zekere besmetting door de lage waardering van de late middeleeuwen in het algemeen. Daar weet Huizinga het nodige van. Vooral de rederijkerij kan weinig goed doen. Deze kent evenmin een grote belangstelling, terwijl zij eveneens als onmiddeleeuws geknutsel met de taal buitenboord geplaatst wordt in periodisering en als 'De Middelnederlandse literatuur tot aan de rederijkerij'. Binnen die visie hoort middeleeuwse literatuur zuiver te zijn, simpel en van een ontroerende

eenvoud, wat die geperverteerde burgermanskunst allemaal niet zou zijn, nog daargelaten dat zij veel te weinig ridder en mystiek verwerkte. Bovendien wordt, al even ten onrechte, de rederijkerij verantwoordelijk gesteld voor die volgens velen zo verwerpelijke allegoriseringsstechniek, die een toneel vol eendimensionale houten klazen opleverde.⁷

Drukpers en rederijkerij, die aanvankelijk niets van elkaar moeten hebben, moeten nog steeds door het leven gaan als onmiddeleeuwse aanhangsels die de komst van de renaissance in de literatuur der Lage Landen onnodig vertraagd hebben. En dat verhindert voor wat de drukpers betreft om te onderzoeken, te laten zien en te laten doordringen hoezeer de ontwikkeling van de drukpers van fundamentele invloed is geweest op de tekstkeuze, tekstbewerking, het ontstaan van nieuwe tekstsoorten, het publiek en de receptie als het om literatuur gaat. De moderne roman, uitgerust met eigenschappen om een anoniem publiek tot aanschaf te bewegen en tot geboeid lezen te verlokken, is geboren op de drukpersen van de vijftiende eeuw.

Dat lijkt de moeite waard om te onderzoeken. Hoe kwamen die eerste drukkers (tegelijk tekstbewerker, *editor*, uitgever en boekhandelaar) bijvoorbeeld aan hun teksten? Waarom slaan ze hier de Arturroman nagenoeg over? En waarom brengen ze de *Roman van de Roos* niet uit, evenmin als kluchten en boerden? We weten er vrijwel niets van, eenvoudig omdat zulke vragen tot nu toe nauwelijks gesteld zijn. De gedachte dat de drukkers zich eerst en vooral bedienden van handschriften blijkt nogal voorbarig. Enkele voorbeelden zijn bekend, maar voor wat de literatuur betreft is er veel minder gebruik gemaakt van Middelnederlandse handschriften dan wij passend vinden voor een natuurlijke ontwikkeling van de nationale letterkunde.

Zo ziet het er eerder naar uit dat de drukkers der Lage Landen buitenlandse produkties navolgden en bewerkten, eenvoudig omdat zulke teksten gemakkelijker in handen waren te krijgen en bovendien een zeker succes elders hadden gedemonstreerd. Het tekstenmilieu voor de drukkers in de eerste halve eeuw bestaat in de eerste plaats uit de internationale boekengemeenschap rond de drukpers. Dat volgt al uit de intensieve handel in houtblokken voor de illustratie en uit de talloze piratenedities, die de octrooiregelingen en privileges uit het onmiddellijke begin van de zestiende eeuw uitlokten.

Op deze literaire tekstenhandel, geïnstigeerd door de drukpers, bestaat nauwelijks enig zicht. Uit een onderzoek naar het fonds van de Brusselse drukker Thomas van der Noot (actief van omstreeks 1505 tot 1523), rijk gevuld met literaire teksten, bleek hoe ‘onderzoekbaar’ de boven gestelde vragen zijn. De verdwenen exemplaren van twee

produkties konden weer boven water gebracht worden: *Der scaepherders calengier* van 1511 en *Loose vossen der werelt* van 1517. Van een omvangrijke rijmtekst, de *Spiegel der behoudenessen* van omstreeks 1508, bleek de auteur Jan Smeken te zijn, de Brusselse rederijker van wie Van der Noot meer werk drukte, sterker nog, die hij zeer waarschijnlijk bepaalde teksten liet schrijven. De identificatie verliep allereenvoudigst, namelijk via een acrostichon aan het slot. Drie andere teksten bleken evenzeer in een handomdraai op hun herkomst te identificeren. In alle gevallen gaat het om bewerkingen naar buitenlandse produkties, respectievelijk eenmaal uit het Duits en tweemaal uit het Frans: een fragment van de *Lucidarius* (er is slechts een enkele katern bewaard) van omstreeks 1510, de *Spiegel der duecht* van 1515 en *Der foertynnen troest* van omstreeks 1512. Ook de meeste andere titels uit zijn fonds waren snel te identificeren, waardoor Van der Noots werkwijze bij het vergaren van teksten zich duidelijk begon af te tekenen.⁸

Het opmerkelijke is nu dat dergelijke informatie alleen voor Jan van Doesborch te Antwerpen beschikbaar is, en min of meer voor Gerard Leeu in zijn Goudse periode en Jacob Bellaert te Haarlem.⁹ Maar (mede) ‘literaire’ drukkers als Eckert van Homberch, Snellaert, Vorsterman, Hillen van Hoochstraten, Seversz. en menig ander zijn nog lang niet op de herkomst van hun fonds onderzocht, waardoor meer algemene uitspraken over drukkerspraktijken in verband met de tekstkeuze in feite niet mogelijk zijn.

Een ander zwak onderzocht item is de ontwikkeling van titels en titelpagina's.¹⁰ Literatuur moet aangeboden worden op een vrije markt. Daarbij hoort allereerst een wervende titel, voorzien van aanlokkelijke aanprijzingen. Wij weten heel goed dat de *Beatrijs* niet de *Beatrijs* heet, en *Die hexe* niet *Die hexe*. Die titels hebben we aan deze titelloze teksten toegevoegd in de negentiende eeuw, eenvoudig omdat wij gewoon zijn om onder zulke vlaggen met literatuur om te gaan. Een Middelnederlandse tekst uit de handschriftperiode gaf de relevante informatie over inhoud en aantrekkelijkheid in de proloog. De tekst was immers besteld door één persoon, die niet omgekocht hoefde te worden. En een luisterend publiek moest juist retorisch bewerkt worden met zo'n proloog om aandachtig en enthousiast te gaan en blijven luisteren.

Voor ons is het onvermijdelijk geworden om een literaire tekst met de titel aan te duiden. En wij weten dat die gebruikelijke aanduiding grote gevolgen heeft voor de receptie van de tekst. Daarbij kan men zich afvragen hoe men in de middeleeuwen vóór de drukpers over een literaire tekst sprak. Herhaalde men de proloog in het voorbijgaan?

Maar ook in de handschriftperiode dragen sommige teksten al een titel, of eerder een bovenschrift dat de tekst in een verzamelhandschrift onderscheidde van andere teksten en eenvoudiger op te zoeken en bespreekbaar maakte.

Het belang van zulke commerciële ingrepen voor inhoud en werking van de tekst kan moeilijk overschat worden. De praktijk is echter dat vrijwel geen literatuurhistoricus hierbij stilstaat en het feit dat zijn object nu binnen enkele decennia altijd uitgerust is met een vaak luid aanbevolen titel gewoon als een uit de hemel gevallen gegeven aanvaardt. De lokroep van een titel scheidt een veel meer toegespitst verwachtingspatroon en dwingt vervolgens de tekst in het aangekondigde licht te lezen. En die titels zijn weer afgestemd op zo groot mogelijke verkoopkansen onder een zo breed mogelijk publiek. Zo valt meteen op dat historiserende literatuur graag wordt uitgerust met de namen van de oude helden als titel. Dat zou in de late middeleeuwen wel eens kunnen samenhangen met de stedelijke hang naar modellen voor krachtig individueel optreden, waarmee de burgermoraal zich zo graag tooit.¹¹

Heel moeilijk blijkt het om los te komen van de overtuiging dat de drukpers in principe en dus van meet af aan leesboeken produceert, die incidenteel ook wel eens voorgelezen werden. Het is eerder precies andersom. Het gedrukte boek in de volkstaal doet wat het handschrift ook beoogde, alleen aanzienlijk sneller en in veelvoud. Het legt op efficiëntere wijze en voor meer mensen tegelijk teksten vast, die aangepast zijn voor de voordracht of welke andere akoestische voltooiing dan ook. Dat zo'n boek ook hardop of zelfs stil gelezen kan worden in afzondering is een extra gebruiksmogelijkheid, waarop de drukker graag attendeert maar waarop zijn nieuwe bedrijf niet gegrondvest is.

De eerste drukkers handhaven de opvatting, dat literatuur primair bestemd was om oraal te circuleren. Ook in druk is de tekst allereerst een partituur, die met geluid tot leven gebracht moet worden, alleen, voor tien mensen of ten overstaan van honderd. Nu kunnen en moeten zulke partituren echter onder veel meer mensen verspreid worden, in principe iedereen. En daar start de beweging om die traditionele, orale verwerkingen niet te vervangen maar uit te breiden met nog ongewone en weinig ingeburgerde receptiewijzen, zoals stillezen. Dat was een kunst die veel leken wel verstonden, maar die zij niet toepasten op literatuur. Vandaar de talrijke aanbevelingen en instructies.

Literatuur en oraliteit leken in een onverwoestbare samenhang met elkaar te staan, sinds mensenheugenis. Verschriftelijking diende hier slechts ter ondersteuning, en dus vergemakkelijking en bevordering

van die akoestische realisaties. En de vroege drukpers presenteert zich bij deze tekstsoort als een wonderbaarlijk multifunctioneel medium dat deze ondersteunende functie nog beter en voor nog veel meer mensen tegelijk kan vervullen, met in de marge bovendien de extra mogelijkheid om teruggetrokken in je eentje te lezen. Iedereen kan nu immers zo'n gedrukt boek betalen!

Literatuur in de volkstaal hoort hardop. Een edelman dient de daden van zijn voorvaderen en andere vermaarde helden aan te horen in het openbaar. Onderwezen en vermaakt word je in groepsverband door deskundigen als bedelmonniken, sprooksprekers en acteurs. Zelf lezen van hun teksten komt wel voor vanaf de dertiende eeuw, maar is eerder surrogaat dan vervanging, behelpen in plaats van vervangen, eerder een soort meelesen met een helaas afwezige voordrager dan het opbouwen van een nieuwe en persoonlijke relatie met de tekst. De massale omslag in de wereld van de Latijnse teksten van dicteren naar zelf schrijven en van luisteren naar stillezen die zijn beslag krijgt tussen de twaalfde en de veertiende eeuw, heeft nauwelijks invloed op de volkstalige literatuur.¹²

De aanzet tot spirituele zelfhulp brengt wel wat meer diepte in het stillezen, maar beperkt zich toch lange tijd tot teksten met een hoog catechetisch en meditatief gehalte. Pas in de loop van de zestiende eeuw lijkt die individuele leeshouding wat algemener over te slaan op fictie. Maar nog in 1555 is het opportuun om in een anekdotenverzameling voor onderweg in de postkoets (het *Rollwagenbüchlein*) te wijzen op de voordelen van stillezen. De lezer kan nu heimelijk kennis nemen van opwindende seksverhalen en listige overspeltechnieken, zonder dat anderen daarvan iets horen of merken!¹³

En ook al dringt het zelfhulp-karakter van de gedrukte literatuur als het ware het teruggetrokken stillezen op, toch is het onjuist om te menen dat geluid hierbij geen rol meer zou spelen. Ook hier blijft lange tijd gelden dat lezen hoe dan ook hardop gaat. Daarom moet Bertha Jacobs rond 1500 nadrukkelijk laten weten, dat haar gebeden en oefeningen niet voor hardop lezen bedoeld zijn. En dat was kennelijk nodig.¹⁴

Daarbij is het oppassen met het iconografisch bewijs. Afbeeldingen op miniaturen, schilderijen en prenten van lezende en luisterende mensen kunnen veel vertellen over (geïdealiseerde) receptiewijzen. Maar de interpretatie van zulke afbeeldingen vormt een niet te onderschatten probleem. Bijna opgetogen meent een onderzoeker een uitbeelding van stillezen door gewoon volk onder het werk te herkennen in een miniatuur uit een handschrift van omstreeks 1470. Een vrouw roert in een ketel boven het vuur, terwijl ze tegelijkertijd zit te lezen

met gesloten lippen: ‘Typerend voor de laatmiddeleeuwse schriftcultuur: lezen onder het roeren! Het betreft vermoedelijk een stichtelijk boek, bijvoorbeeld heiligenlevens.’¹⁵ Maar dat is niet het geval. De vrouw bereidt op het vuur een medicijn voor de blinde Tobit, die op de achtergrond op een bed ligt. Uit het receptenboek op haar schoot leest ze hoe ze te werk moet gaan.

Literatuur in de volkstaal biedt Gerard Leeu aanvankelijk uitsluitend oraal aan. Dat sprak voor hem en zijn publiek vanzelf. En of een tekst nu gedrukt was of niet had daar niets mee te maken. Evenmin was het van belang of de consument in een groep stond te luisteren of in zijn eentje hardop las. Tekst verwerken ging gepaard met geluid:

Hier beghint die historie van die seven wijse mannen van Romen. Welcke historie boven maten schoen ende ghenuechlic is om *horen*, ende oec vreemt ende luttel *ghehoert* want si is nu nyeuwelinck in die teghenwoerdighe jaer van LXXIX ghetranslateert.

Kort daarop begint hij voorzichtig ook te spreken over mogelijkheden om daarnaast zulke teksten in stilte te lezen. En dan zijn er meteen instructies nodig om aan te geven hoe dat precies moet.¹⁶

Maar het orale aanbod gaat gewoon door. De *Buevijn van Austoen*, een riddersverhaal, sluit in de editie van 1511 in het adres aan het slot af met *Also als gij ghehoort hebt*. En hoezeer bij dit soort teksten zelfs teruggetrokken lezen in de studeerkamer toch nog verwijst naar het omzetten in geluiden, staat nog te lezen in de proloog van de *Malegij*s van 1556. Die is ongetwijfeld overgenomen uit een oudere druk, maar de bewuste passage is kennelijk blijven staan als een normale en herkenbare receptiewijze:

Aldus was ic eens geseten op mijn studorium om te *lesen*, ende wat vremde materien te soecken. So schiepen mijn sinnen solaes ende glorie int *hooren* van den ouden historien.

Natuurlijk hoeft hier van feitelijke akoestiek voor die auteur geen sprake meer te zijn (‘horen’ in de zin van ‘vernemen’), maar zijn solitaire receptie blijft hoe dan ook verlopen in auditieve termen.¹⁷

Heel typerend is dat in de vroeg gedrukte teksten aarzelend en onduidelijk over stillezen wordt gesproken. Alleen met ‘zien’ wordt onmiskenbaar en uitsluitend daarnaar verwezen, maar altijd in opsommingen met ‘(voor)lezen’ en/of ‘horen’ die de meer vertrouwde omgang met het boek benoemen. In het *Vaderboeck* van 1490, een exempelmanierverzameling ontleend aan de kerkvaders, wordt stillezen zelfs in

akoestische termen omschreven, kennelijk omdat men zich moeilijk kan losmaken van de vaste relatie tussen tekst en geluid:

Daeromme soe doe een yghelic sine uwendighe ende inwendighe oren op ende anmercke haren groten strijt. Ende sie die ewighe vroechede die si daermede ghewonnen hebben ende volghe hem nae.¹⁸

Los van de traditie kreeg hardop lezen van literatuur en fictie bovendien een nieuwe impuls door de groeiende belangstelling voor de voordracht in kringen van humanisten en rederijkers. Het gaat om de *actio*, het laatste onderdeel van de retorica, waarin aandacht geschonken werd aan de presentatie van de tekst. De voltooiing van al die refreinen, rondelen en balladen lag in de voordracht, op de kamer of voor een groter publiek, en al dan niet in competitie.

Een kroniekbericht uit het jaar 1516 geeft deze situatie precies weer:

Item int jaer voerscreven waren XLVIII schoon loven te Bruesel voer die camer vander rhetorijcken gheheten dBoeck *int openbaer ten tenneele* ter eeren van Maria Conceptie *heerlick ghelesen* voer doctoren, ende veel groote gheleerde mannen, diet jugierden.

Daar is het om begonnen. Pas druk gesticulerend en bij een publieke manifestatie kon men de tekst tot zijn recht laten komen. De voordracht is een wezenlijk onderdeel van het literaire bedrijf der rederijkers, dat ten onrechte tot nu toe vrijwel onbestudeerd is gebleven. Ook daarom vormen al die theatrale activiteiten de volstrekte apotheose van het rederijkersbestaan.

De daarbij te hanteren technieken vonden ook hun weg naar het voorlezen in het algemeen. Leeskringen onder humanisten en de uitbeeldingen van lees- en zanggroepjes bevestigen hoe normaal het was om samen aan literatuur te doen en deze ten gehore te brengen. Zo werd het werk van Rabelais bijzonder geschikt geacht om druk gesticulerend voor te dragen. Daartoe was het ook ingericht, gezien alleen al de ellenlange opsommingen die pas goed tot hun recht kunnen komen in een (hilarische) voordracht.¹⁹

Zelf lezen, de persoonlijke omgang met boeken, verloopt veel intenser, willekeuriger en diverser dan wij nu gewoon zijn. Men las niet steeds van begin tot einde, maar plukte voortdurend stukken uit de tekst. Lezen was vooral heen en weer bladeren en zo nu en dan eens een stukje lezen, algauw en soms al meteen vanuit een grote kennis van het hele verhaal. Lezen is overlezen, telkens weer passages uit-

kiezen die men nu eens tot leven zal brengen, voor zichzelf of tegelijk voor anderen.²⁰ Die houding is al aanwezig in de handschriftperiode, gezien de wijze waarop Gerard Zerbolt van Zutphen spreekt over de slechte leesgewoonten onder leken aan het eind van de veertiende eeuw. Die lezen hun dubieuze fictie niet gewoon, maar die lezen daarin:

Ende waerlecs hedendaechs sijn vele leeke die eenperlec *lesen in* logenachtegen boeken ende *in* fabulen van Roelande, van den stride van Troyen, ende dies gelijks van onbequamen ende onorborleken fabulen.

En de uitvoerige lezersinstructie van Leeu bij zijn editie in 1479 van de *Reynaert* beveelt aan om *dicwyl hier in te lesen*. Later herhaalt hij nog eens om het niet bij één poging te laten *mer dicwyl over te lesen*.²¹

Gedrukte boeken in de volkstaal zijn gebruiksartikelen, die men een plaats diende te geven in het dagelijks leven. Temidden van het huisgezin moeten ze vaak herlezen worden. Daardoor kan men zich de tekst goed inprenten voor verdere overdenkingen, bij wijze van geestelijk herkauwen dat al door de Moderne Devoten verbonden was met het lezen van volkstalige teksten.²² Een catechetisch instructiewerkje voor het hele gezin als de *Tafel des kersteliken levens*, gedrukt door Leeu in 1478, laat daarover in de aanbodtekst geen twijfel bestaan:

Hier beghint een goede vermaninghe ende een boecxken dat men hiet die Tafel des kersteliken levens daer men claerlic in vindt wat een goet kersten mensche sculdich is te weten, ende die alle goede kerstenen sculdich sijn in horen husen te hebben voer hem selven, voer hoer kinderen ende voer hoer ghesinne.²³

De gebruiker wordt verondersteld voortdurend bezig te zijn met zo'n boekje, dat van alles in hem en zijn omgeving moet aanrichten. Zo werkt de tekst het meest profijtelijk op de lezer in, zoals Jan van Remmerswael en drukker Matthias van der Goes laten weten in het aanbod van *Der sondaren troest* uit 1492:

Also wort een mensche ontwaer ende bekennt die gesteltenisse sijnre sielen die dit boecxken dicwyl overleest oft hoert overlesen [...]. Daerom sal een goet kersten mensche dit boecxken als eenen spiegel voer oghen hebben, niet eens, mer dicwyl overlesende of horen overlesen.²⁴

Ook breder opgezette werken van moraliserend-didactische aard, doorspekt met exempelen, benadrukken het constant bezig zijn met de tekst, wil de boodschap enig effect hebben. In de *Belial* van 1484 gebeurt dat in de epiloog op het gezag van auteur Jacobus de Thermo, gedateerd 30 oktober 1382:

Dus soe wel oude als jonge wilt speculeren ende mit indachten besich sijn in dit tegenwoerdige boucsken, want het volcomelic seyt de barmharticheyt Goods te sijn in de sonden. Ende daerom sal dit voerscreven tractaetken onder den sonderen genoemt warden Der sonderen troest. Dus als ghijt leest ende doersiet segt Gode [...].²⁵

In de *Cathoon* van 1519, een omvangrijke verzameling exempelen gestructureerd als dialoog tussen de leraar ('Cato') en zijn zoon, wordt er ook werk van gemaakt om te onderstrepen hoe noodzakelijk het is om telkens weer de confrontatie met de tekst aan te gaan:

Ende daerom leest ende herleest dicwils mijn leeringhen ende gheboden in sulcker manieren dat ghi se verstaet ende wijselic onthout in uwer memorien ende verstant [...]. Ende daerom en ist u niet ghenoech dat ghi mijn leeringhen ende gheboden alleen leest, mer ghi moet se lesen ende verstaen [...], want ghi sijt se sculdich te lesen ende te herlesen meer dan hondert mael totdat ghij se verstaet.²⁶

Deze intensieve leesmethode, al dan niet hardop en voor zichzelf en/of anderen, mag in principe voor alle volkstaalteksten gelden. Tenminste, zo ziet de drukker het graag. Er zijn ook wel andere argumenten. Want is het niet zo, dat literatuur en fictie dezelfde doelen dienen, ook al gebeurt dat met een andere inhoud?

De *Camp vander doot*, gedrukt te Schiedam in 1503, is een lange rederijkerstekst op rijm, door Jan Pertcheval bewerkt naar het Frans van Olivier de La Marche. En ook deze krijgt van de drukker een verwerkingsadvies mee dat treffend overeenkomt met de aanbevelingen in de geestelijke literatuur:

Dit boeck is ghenoept den Camp vander doot // Studeert hier inne want het is u noot.

Dat wordt nader toegelicht in de proloog:

Daerom sellen allen sterflijke menschen dit boeck [...] dicwijls overlesen ende mitter herten overdencken ende speculeren.²⁷

Bij dat intensieve en voortdurend herhaalde gebruik van een boek kwam het dus geregeld voor, dat men niet steeds van begin tot eind las maar al bladerend of met behulp van een inhoudstafel passages uitkoos. Op een dergelijke omgang spelen de drukkers ook in door het boek voor deze gebruikswijze in te richten, waarop ze vervolgens de klant proberen te attenderen. Bij literatuur doen ze immers alles om de mogelijkheden tot afname aanzienlijk te vergroten. Daardoor kan een situatie ontstaan, dat nog weinig geofende lezers menen dat het zo moet: al bladerend en zoekend zo nu en dan wat lezend, zoals wij nu wel met een krant of tijdschrift doen, niet zelden van achteren naar voren.

Sommige instructiewerken met een sterk schematisch karakter kondigen aan het begin een mogelijkheid tot selectie aan, waartoe ze openen met een register of inhoudstafel zoals in de *Wech der sielen salicheit* van 1480:

So wie yet van desen boeck lesen wille hy suecke voer die materie daer of dat hi begheert te lesen ende dan so lese dat mit verstandenissen.²⁸

Een dergelijk aanbod doet de *Sydrack* van 1495 ook:

Ende is wel ende correct gemaect bi een goede tafel dienende op die capitelen metten ghetale, om lichtelic te vinden dat men begheert te lesen.²⁹

Een dergelijk leesadvies komt ook in de literatuur in engere zin voor. Aan het slot van de Nederduitse *Reynke de vos*, gedrukt te Lübeck in 1498, wordt erop geattendeerd dat men zich desgewenst kan beperken tot het eigenlijke verhaal in verzen, door de verklarende moraal in proza over te slaan:

Merke hir ok, welk leser desses bokes ghenoechte heft to lesen allene de sproke unde de fabelen, so eft eme vordrote to lesende de lere unde de utduedynghe de up de capittle synt gheseth, desse mach wol overslan alle tyd de uthleggynghe der capittle unde blyven by den rymen deme dat so behaget.³⁰

Een enkel boek geeft zelfs een soort ‘leeswijzer’ door een route te markeren met sterretjes langs een rij geselecteerde paragrafen. Kennelijk probeert de drukker van de *Medecijn der sielen* van omstreeks 1520 op die manier toch een publiek te interesseren dat anders geen belangstelling zou tonen of afhaken:

So wie dit niet al lesen en willen oft en moghen die sullen beghinnen van der nabiecht ende achtervolghen die puntkens die ghi geteekent vint met een sterreken in deser manieren * want die ordinancie profitelick is.³¹

Zulke multifunctionele inrichtingen kan men evenzeer aantreffen in wat wij literatuur of fictie in engere zin zouden noemen, namelijk het reisverhaal van Jan van Mandeville, herdrukt in 1494 door Govaert Bac in Antwerpen:

Ende omdat men lichtelic sal moghen vinden tghene dat men begeert te lesen so is hier gheordineert een tafel waerin dat men vinden mach dat men lesen wil.³²

Die hele indexerings van de aangeboden teksten bleek zoveel mogelijkheden te bieden, dat het wenselijk leek om de lezer daarop te wijzen. Natuurlijk waren zulke bewerkingen al bekend in Latijnse teksten vanaf de vroege middeleeuwen. Maar het lezend lekenoog kon hier nauwelijks mee vertrouwd zijn. Daarom opent Leeu zijn *Historien van Troyen* van 1479 met een technische uiteenzetting over aard en opbouw van de inhoudstafel: wat kan men ermee, wat heeft men eraan.³³ Dat doet hij aanvankelijk ook in andere produkties zoals in de *Twispraec der creaturen* van 1482:

Hierna volghet een goede merkelijke tafel van desen boec die mit goeden besceide elke dyalogus settet claerliken met sinen getal ende oec daerbi van wat materien in dat selve getraecteert wort.³⁴

Later toont een andere drukker, de Antwerpenaar Claes de Grave, zich ervan bewust dat zulke beredeneerde inhoudstafels toch weer een keerzijde hebben. Er wordt immers gesuggereerd dat alles van enig belang nu geïndiceerd is, terwijl men toch steeds kan vaststellen dat nog veel van waarde verscholen ligt in de volledige tekst. Daarover maakt hij zich zorgen in het voorwoord bij de *Spiegel historiael* van 1515:

Ende omdat men te bat weten mach waer af elcken boec ende elc capittel tracterende is, daerom worden hier voer elcken boec bisonderlic de titelen der capittelen gestelt in ordinancie. Ende al zyn die titelen der capittelen met corte woerden begrepen, nochtans zyn in dese capittelen vele vremtheden besloten die in de titelen niet gestelt en worden ende die om de cortheit achterghelaten worden, die welcke die neerstige leser soecken mach.³⁵

Voor dit soort risico's heeft zijn plaatsgenoot Eckert van Homberch eveneens oog in de heruitgave van de prozaroman *Olyvier van Castillen* rond 1510. De vroegere druk is niet bewaard gebleven, maar volgens Eckert deugden de kapittelopschriften daarin niet, waardoor men bij het doorbladeren een geheel verkeerde indruk van het werk moest krijgen.³⁶

Het herhaalde en selectieve lezen sprak kennelijk zozeer vanzelf, dat men het soms nodig vond om erop te wijzen dat een tekst ook de mogelijkheid bood of pas goed tot zijn recht kwam, wanneer men deze van begin tot eind las. Een exemplaar van de *Spiegel des eeuwighen levens* van 1480 bevat een aantekening in contemporain handschrift, die daarvan getuigt:

Desen boeck sal men ten refter lesen na sijn ordenachie ende es den XIIIten in de taeffele.

Hier wordt gerefereerd aan de gewoonte in kloosters om tijdens de maaltijd aan tafel voor te lezen, waar deze tekst heel geschikt voor was. Hij bestaat uit een dialoog tussen Heinric en Scriptura over het veilig bereiken van het Hemelse Jeruzalem, aan de hand van vele exempelen. De aantekening wijst erop dat men bij het lezen de gegeven volgorde in acht moet nemen.³⁷

Een ander geestelijk instructiewerkje, *Vanden IX velden* uit 1501, benadrukt dat de tekst helemaal gelezen moet worden, *dwelc men lesen sal van be ginne totten ynde op dat ment wel verstaen mach*.³⁸ Kennelijk sprak dat niet vanzelf. Bij een elementair rekenboekje uit 1508, waarbij het zeer voor de hand ligt dat men de instructie op de voet volgt, moet toch gewaarschuwd worden voor het automatisme om her en der wat te lezen onder het bladeren. Doet men dat hier, dan heeft de hele instructie geen zin. Aan het woord is de Brusselse drukker, uitgever en vertaler Thomas van der Noot:

Voert begheer ick ain alle die ghene die dit selve boecxken coopen selen om die voerscreven const daeruut te leeren dat si deerste specie leren wel vaste eer si aen die tweede beginnen ende die tweede eer si ain die derde beghinnen, ende also voert vervolghende deen na dander ghelijck si hier staen oft anders doedi verloren arbeyt.³⁹

Literatuur vormt voor de eerste drukkers een even spannend als uitdagend en riskant experimenteerveld. Dat kan het best bestreken worden met de aanbeveling van zoveel mogelijk receptiewijzen en wijdse beloften op troost, hulp, instructie en verstrooiing. Op die manier menen

die eerste drukkers zoveel mogelijk afnemers te kunnen vinden. Want even snel als hardhandig komt het besef tot stand, dat de nieuwe vermenigvuldigingsmethode vraagt om het ontwikkelen van agressieve verkooptechnieken, anders blijft men met onverkoopbare oplagen zitten.

Vrijwel meteen start de creatieve aanmaak van aanprijzingsformules, eerst in het *incipit* van de teksten, daarna steeds uitbundiger op titelpagina's, in voorwoorden, prologen, tot nog in het adres toe.⁴⁰

Daarbij wordt gesuggereerd dat alle publiekseisen en -stemmingen beantwoord zullen worden door het boek. Men wijst er graag op dat de tekst zowel om te huilen als te lachen is, voor troost en lering, om melancholie te verdrijven, wijzer te worden, zich te beschermen tegen de bedrieglijke praktijken van anderen en om alles te weten over vroeger. Nu is het zeker zo, dat de meeste van deze noties vanuit een middeleeuwse traditie in een natuurlijker verband stonden dan nu, maar dat neemt niet weg dat die drukkers zich toch in de meest onmogelijke bochten wringen om de tekst aan de man te brengen. Vooral de mededeling, of beter gezegd de uitnodiging, dat de tekst geschikt is voor iedereen, jong en oud, leek of geestelijke, 'alle mensen', komen we herhaaldelijk tegen.

De eerste drukkers proberen niet om literatuur af te stemmen op een bepaald publiek, ze zoeken in principe iedereen. Zo sluit de proloog van de *Reynaert* van 1479 ook af. De tekst is voor alle mensen, die zich toch per implicatie gevleid kunnen voelen want daarvoor heeft Leeu omstandig uitgelegd dat lezen van dit soort werk lang niet eenvoudig is. De *Twispraec der creaturen*, in 1482 bij dezelfde drukker uitgebracht, zegt het nog eenvoudiger: bestemd voor alle verstandige mensen.⁴¹

Die bezwerende verzekeringen dat literatuur werkelijk voor iedereen is, zitten al meteen heel diep. Juist die eerste drukkers zijn op dit zo onduidelijke terrein zeer bevreesd om een al te specifiek publiek te kweken zoals ze dat wel onderkennen voor andere tekstsoorten. Een betrekkelijk moeilijke tekst als het *Scaecspul*, in 1479 gedrukt door Leeu en meteen een succes blijkens de vele herdrukken, wordt behoedzaam door hem geïntroduceerd als een *suverlijc boec*, laat daar geen twijfel over bestaan. Het komt uit de hoogste kringen, immers schaken is een tijdverdrijf voor edele dames en heren. Toch moet men niet denken dat het werk daarom niets voor de gewone man zou zijn. Integendeel, iedereen is in staat om van deze standenleer vol aanstekelijke exempelen te genieten. Men kan er *vele scoene ende saliger leren uutnemen* [...], *tot profijt ende salicheyt* van ieders ziel. En samengevat in het adres heet het nog eens een *ghenoechlijcke boeck*.⁴²

Dergelijke drastische uitreikingen naar het publiek zijn ook heel direct af te lezen uit de spot die Jan van den Berghe alias Van Diest daarmee drijft in zijn *Leenhof der gilden*, gedrukt in 1564 maar (veel) eerder geschreven. Deze satirische utopie laat hij als volgt aanprijzen: *Op rijme cluchtische wijze met belachelijcke boerden stichtelijck ende seer rustich ghestelt door Jan van Diest.*⁴³

Sommige serieus bedoelde aanprijzingen van literaire teksten doen bijna even satirisch aan, zoals de *Twispraec der creaturen* van 1482. Deze succesproductie in zowel Latijn als de volkstaal laat weten dat men de tekst *na den geesteliken sin in vroliker en stichtiger manieren appliceren mach*, nog geheel in de middeleeuwse traditie van wederzijds stimulerend profijt en vermaak zoals het boek telkens herhaalt en demonstreert.⁴⁴ Een halve eeuw later kan de voorname rederijker Jan van den Berghe, meer een humanist in de volkstaal, zich daar heel vrolijk over maken.

Het lijkt wel alsof op afroep van het publiek alle gewenste faciliteiten in de tekst aanwezig zijn. Hoe sterk dit koopmansinzicht onder de drukkers in de Lage Landen verspreid is, mag blijken uit Eckert van Homberchs bewerking van de oorspronkelijk Spaanse proloog bij de *Olyvier van Castillen* van omstreeks 1510. Overigens was deze Antwerpse drukker al zo alert geweest om tijdig uit Delft te verhuizen, een beweging waarin Leeu hem vanuit Gouda was voorgegaan. In het Spaans stond al dat de tekst instructie, lering en zaligheid te bieden had. En Eckert voegt daaraan toe: troost, genoegen, behagen en plezier, natuurlijk voor *allen menschen*. Bovendien stelt hij nog nadrukkelijk vast - het kan niet op - hoe goedkoop dit gedrukte boek toch wel is.⁴⁵

De kroon bij het uitventen van ridderfictie wordt gespannen door de *Buevijn*. De te benaderen potentiële koper kan zich inderdaad letterlijk op de markt wanen. Op de titelpagina roept drukker Adriaan van Berghen in 1511 uit: *Die historie van Buevijne van Austoen uut Engelandt gheboren, vol wonderlijcke aventueren, vol strijen, vol amorueshey, ende vol van verraderijen*, nog eens vrijwel letterlijk herhaald op de keerzijde van de titelpagina.⁴⁶

Die toon is al gezet door een onbekend gebleven zwerfdrukker, die waarschijnlijk als geen ander zich bewust was van deze noodzaak. In 1479 probeert hij *Der sielen troest* uit te venten in Utrecht, een spannende exemplerverzameling geënt op de hoofdzonden. Deze moest zijns inziens in principe aan iedereen te slijten zijn, want de tekst bood alle denkbare attracties, waarbij hij tevens elke receptiewijze memoreerde:

Ende uut allen desen boeken heb ic ghesocht, vergadert ende ghescreven dat dy ende alle menschen alre devotelicste is te lesen ende alre ghenuechlicste is te horen ende alre lichtelicste is te verstaen.⁴⁷

Die wervende tendens is zeker in de vijftiende-eeuwse handschriftenproductie al zichtbaar, maar kon zich daar moeilijk ontwikkelen zolang elke ‘oplage’ zeer beperkt moest blijven.

Er is ongeveer geen drukker van verhalende teksten in de volkstaal die aan deze vorm van marketing voorbijgaat. De moeilijke *Belial*, vol theologie en juridisch jargon, wordt in 1484 naar een zo breed mogelijk publiek geleid door de Haarlemse drukker Jacob Bellaert met de samenvattende verzekering, dat de tekst genoten kan worden *dus omme der soeticheit, genouchlicheit ende mede leeringhe hierinne begrepen*. In de editie 1498 van de *Esopus* zit Eckert van Homberch evenmin voor één gat gevangen. De fabels zijn volgens de titelpagina *leerlic, wonderlick ende seer ghenoechlick*, terwijl nog in het adres aan het slot uitnodigend gesproken wordt over deze *subtijle ende genoechlike fabulen*.⁴⁸

Kocht iedereen dan ook al die teksten? Daar is geen sprake van. Er zijn heel wat faillissementen, mislukte producties en tijdelijke stakingen waarna het bedrijf later weer (elders) werd voortgezet. Dat geldt in het bijzonder voor de ondernemingen die zich op het glibberige terrein waagden van de literatuur. Bedrijven die in hoofdzaak specifieke teksten uitbrachten voor een vast publiek bleken een veel hogere levenskans te hebben.

Provenance-gegevens en inventarissen stellen wel in staat om te constateren waar zulke boeken allemaal terecht konden komen. Dan blijkt wel ‘iedereen’ tot het publiek van deze teksten te behoren: een kanunnik, een jurist, een hoogleraar, een patriciër, een non, een heraut, een welgestelde koopman, een vrouw. Tot in de zestiende eeuw zoekt de drukker-uitgever niet een bepaald publiek met zijn literatuur in de volkstaal. En evenmin is het zo dat dit werk alleen in zekere milieus aanslaat. De markt ligt volkomen open. De producenten proberen in principe iedereen te overtuigen van het nut en plezier van hun artikelen, onder de gelijktijdige verzekering dat de teksten op elke denkbare wijze genoten kunnen worden omdat ze daarvoor ingericht zijn. Literatuur is een experimenteerveld voor de eerste drukkers, en daar is bijgevolg alles mogelijk. Dat zal zo tot voorbij het midden van de zestiende eeuw blijven.

De Middelnederlandse literatuur krijgt door de ontwikkeling van de drukpers een ander gezicht. Dat valt niet zo op, aangezien men de eerste

halve eeuw, tot omstreeks 1520, in hoge mate oude teksten drukt en herdrukt. Die komen overigens eerder uit het buitenland dan uit een eigen literaire traditie. Maar onderhuids wordt veel veranderd en aangepast, niet uit ‘literaire’ overwegingen maar uit strikt commerciële. De oude teksten moeten nu zelfstandig een publiek vinden. En dat publiek is anders geworden, ruimer, kieskeuriger. Deze nieuwe marktsituatie schept een nieuwe literatuur.

Evenals aan oude teksten blijft men ook lange tijd gebonden aan en volharden in de gebruikelijke verwerking daarvan. Of de tekst nu opgeschreven is of gedrukt, zijn voltooiing vindt hij pas wanneer hij ten gehore wordt gebracht, alleen of in gezelschap. Stillezen is slechts een bijkomende attractie, die er opmerkelijk lang over zal doen om definitief het podium te veroveren wanneer het om literatuur in de volkstaal gaat. Die bedoelde vocalisering van de gedrukte tekst krijgt zelfs in deze eerste periode een nieuw elan, alsof de typografie de mogelijkheden daartoe eerder vergroot dan doet afnemen. Teksten ondergaan extra bewerkingen om ze geschikter te maken voor de voordracht, emotionerender, aangrijpender. Daarom krijgen prozaromans lange interpolaties van verzen. En daarom ontstaan er nieuwe tekstsoorten, waarin proza en verzen elkaar regelmatig afwisselen.⁴⁹

Laten we deze ook onverwachte effecten van de drukpers in de beginperiode buiten beschouwing, dan zien we veel over het hoofd, om maar niet te spreken van de systematische misverstanden. Of om het anders te zeggen: de *Mariken van Nieumeghen* is geen toneelstuk.

Eindnoten:

1. Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, inv. 3937. Büttner 1972, 92-98.
2. Pleij 1990, 101-136; Pleij 1994.
3. Zie Scholz 1980 en de discussie daarover, onder andere Green 1990; Pleij 1990, 112-114. Zie ook Pleij 1994.
4. Ook ondanks het geweld van Eisenstein 1980; maar zie eveneens reacties op haar werk zoals Saenger 1982; Hindman 1991, 1-6.
5. Vgl. Pleij 1990, 160-163; Pleij 1992a.
6. Zie ook Pleij 1990, 7-16.
7. Zie ook Pleij 1992b.
8. Pleij 1982; 1982-1983; 1984; 1988, 192-221; 1991. Het verloren gewaande exemplaar van de *Loose vossen* werd te Wroclaw teruggevonden door dr. P.J.A. Franssen.
9. Zie resp. Franssen 1990; Goudriaan, Abels & Habermehl 1993; Keesman 1993.
10. Vermeulen 1982-1983.
11. Zie voor titels bij Debaene 1951. Vgl. Pleij e.a. 1991, 37-44.
12. Saenger 1982, 405-407; Pleij 1994.
13. Bolte 1968, 7-10.
14. Mertens 1989, 194.
15. Gumbert 1972, 148.
16. *Mannen* 1479, [A2]r. Pleij 1990, 120-121 en 138-40. Cursivering van mij, HP.
17. *Buevijn* 1511, [K6]v; *Malegijis* 1556, [A1]v.
18. *Vaderboeck* 1490, A2r.
19. Vgl. Smith 1992. Zie ook Mandrou 1978, 56; Baeumer 1974, 19-23; Pleij 1990, 125-130. Kronenberg 1943 (cursivering van mij, HP).

20. Darnton 1990, 165 en 169; Davis 1975, 201-203 en 213-214; Koppitz 1975, 27. Zie ook Pleij 1994.
21. Pleij 1990, 117 en 121. *Cursivering van mij*, HP.
22. Mertens 1994; Gerritsen 1994, 14-15.
23. *Tafel* 1478, A1r.
24. Remmerswael 1492, [N1]v-[N3]r.
25. *Belial* 1484, [X4]v.
26. *Cathoon* 1519, A1r.
27. *Camp* 1503, [A1]r en A2r.
28. *Wech* 1480, [A1]r.
29. *Sydrack* 1495, [A1]r.
30. *Reynke* 1976 [1498], f. 241v.
31. *Medecijn* ca. 1520, [B8]v.
32. *Mandeville* 1494, A2v.
33. *Historien* 1479, A2r.
34. *Twispraec* 1482, A2v.
35. *Spieghel* 1515, A2r.
36. *Olyvier* ca. 1510, A2r-v.
37. *Spieghel* 1480.
38. *Velden* 1501, [C7]v.
39. *Maniere* 1508, [A2]r-[A3]r.
40. Vermeulen 1986.
41. Pleij 1990, 121; *Twispraec* 1482, A2r.
42. *Scaecspul* 1479, A2r en [15]v.
43. Kruyskamp 1950, 3.
44. *Twispraec* 1482, A1v, B1r en Q6r.
45. *Olyvier* ca. 1510, A2r-v en [K4]v-[K5]v.
46. *Buevijn* 1511, [A1]r-v.
47. *Troest* 1479, [A1]r. Vgl. Pleij 1990, 110-111.
48. *Belial* 1484, A2r; *Esopus* 1498, [A1]r en [R5]r.
49. Pleij 1994.

Een avond in Ardres
Over middeleeuwse verhaalkunst
W.P. Gerritsen

Op een avond in de late jaren tachtig van de twaalfde eeuw zit een klein gezelschap bijeen in de burchtzaal van het kasteel te Ardres, tussen Calais en Boulogne, in de uiterst zuidwesthoek van het Nederlandse taalgebied. Het is noodweer: een zware storm doet het houten gebouw op zijn grondvesten schudden; aanhoudende stortregens hebben de toegangswegen tot het kasteel al sinds dagen onbegaanbaar gemaakt. Het gezelschap bestaat uit de jonge graaf Arnout van Wijnen en een klein gevolg. Men zit huiverend rond het vuur en kort zich de tijd met het luisteren naar verhalen. Er zijn drie vertellers onder hen. De oudste, Robert van Coutances (een Normandiër dus), is een bejaarde ridder; hij kent de geschiedenissen van de Romeinse keizers, van Karel de Grote, van Roeland en Olivier en van koning Artur. De tweede, Filips van Mongardin, is gespecialiseerd in verhalen over de kruistochten en in oosterse verhaalstof. Wouter van Clus (*Walterus de Clusa*), de derde, is een bastaardzoon van een van de heren van Ardres. Zijn repertoire behelst ware en verzonnen vertellingen over de geschiedenis van Engeland (*de Anglorum gestis et fabulis*) en verhalen over Gormond en Isembard, over Tristan en Isoude, over Merlijn en over Marcolphus; bovendien is hij een kenner van de geschiedenis van de streek en van de genealogie van de adellijke families die er wonen. Nadat de aanwezigen eerst naar Robert van Coutances en naar Filips van Mongardin hebben geluisterd, vraagt men Wouter om over de geschiedenis van Ardres te verhalen. Ik vertaal uit de Latijnse kroniek:

Terwijl de regen zonder ophouden neer bleef striemen, maar de razernij van de storm enigszins bedaarde (men zou haast zeggen: om mee te kunnen luisteren), en hij, zoals oude mannen dat vaker doen, de vingers van zijn rechterhand door zijn baard liet glijden, begon hij te vertellen...¹

Wat hierna volgt, houdt met de geschiedenis van Ardres maar zeer zijdelings verband. Het bericht dat ik zojuist geciteerd heb, is afkomstig uit de *Geschiedenis van de graven van Wijnen*, die omstreeks 1200 is geschreven door Lambert van Ardres, naar alle waarschijnlijkheid een verwant van de zojuist genoemde verteller Wouter van Clus. Het kleine graafschap Wijnen (in het Frans Guînes) lag tussen drie belangrijke

cultuurcentra: in het noorden grensde het aan het territorium van de machtige graaf van Vlaanderen, leenheer van de graven van Wijnen; zuidwaarts onderhield het graafschap talrijke connecties met Normandië, en in het westen, aan de overzijde van het Kanaal, bezaten de graven van Wijnen uitgestrekte goederen. Over de taalsituatie in het graafschap Wijnen is nogal wat te doen geweest. In 1926 heeft Stracke trachten te bewijzen dat er tijdens die stormnacht in de burchtzaal van Ardres verteld zou zijn in het Nederlands, althans óók in het Nederlands.² Hoewel het Nederlands de moedertaal van althans het grootste deel van dit aristocratische gezelschap moet zijn geweest, lijkt het nu toch aannemelijker dat de taal waarin verteld werd, het Frans was.³ Hoe boeiend en belangrijk deze kwestie ook is, mij gaat het uitsluitend om de verhaalkunst, die in deze gebieden, en in deze periode, de tweede helft van de twaalfde eeuw, diepgaande veranderingen ondergaat. Ik heb het bericht uit de kroniek van Lambert van Ardres aan het begin van dit artikel geplaatst omdat er, als in een ouverture, een aantal motieven in tot klinken komt die ik in het vervolg van mijn betoog verder wil uitwerken: de interferentie van mondelinge en geschreven verhaalkunst, de relatie tussen vertellers en schrijvers, de wisselwerking tussen het Latijn en de volkstaal, en het onderscheid tussen wat Lambertus aanduidt als *gesta* en *fabulae*, waar-gebeurde en verzonden verhalen.

Wouter van Clus kon prachtig vertellen over Tristan en Isoude. Is het niet opvallend dat in de *Tristan*-verhalen zo dikwijls sprake is van vergif? Men zou het zelfs een onmisbaar rekwisiet kunnen noemen. Bij de eerste heldendaad die de jonge Tristan verricht, zijn gevecht met de reus Morholt die zich van een vergiftigd zwaard bedient, loopt hij een wond op die alleen door de Ierse prinses Isoude genezen kan worden. Ook bij het gevecht met de draak, dat zich kort hierna afspeelt, is gif in het spel: als Tristan het door hem gedode monster de tong wil afsnijden, verliest hij het bewustzijn door het daarvan afdruipeende venijn. Weer is het Isoude die hem weet te genezen. En dan de door Isoude's moeder bereide liefdesdrank, die voor Marc en Isoude bestemd was, maar door Tristan en Isoude wordt gedronken, wat een kettingreactie van tragische gebeurtenissen in gang zet: ook die kan als een vergif worden beschouwd. Helemaal aan het eind van het verhaal, als Tristan al sinds jaren met een andere vrouw in Bretagne leeft, levert hij nogmaals een gevecht met een tegenstander die een vergiftigd zwaard blijkt te hanteren. Hij heeft zijn diensten aangeboden aan een ridder die op weg was naar Arturs hof om hulp te halen tegen een onverlaat die zijn vrouw ontvoerd heeft. Zijn ridderlijke aanbod komt hem duur te staan: de ridder die hij wilde helpen, vindt de dood; Tristan overwint de broers van de ontvoerder, maar loopt een zware verwon-

ding op door een houw met het vergiftigde zwaard van een hunner. Hij voelt hoe het vergif zijn lichaam aantast en beseft dat hij zal sterven, tenzij hij Isoude weet te bewegen hem met haar geneeskunst van de dood te komen redden. In het diepste geheim vraagt hij zijn zwager en vriend Kaherdin om in vermomming naar Cornwall te reizen om haar te gaan halen. Maar Tristans vrouw, Isoude met de blanke handen, heeft het gesprek afgeluisterd, en zij is het die, als het schip in zicht komt dat Isoude naar Bretagne brengt, Tristan valselijk meldt dat het een zwart zeil voert - het afgesproken teken dat hem moet laten weten dat Kaherdins missie mislukt is. Tristan geeft zich over aan de dood. Isoude gaat aan land, strekt zich naast het lijk van haar minnaar uit, en sterft eveneens. Zo eindigt een van de beroemdste middeleeuwse liefdesverhalen.

Wie het verhaal goed kent, zal aan kleine details gemerkt hebben dat ik een deel ervan heb samengevat naar één bepaalde versie. Handschriften met versies van het *Tristan*-verhaal zijn uit de meeste grote cultuurgebieden van het middeleeuwse Europa bewaard gebleven: het moet, in het bijzonder in de twaalfde eeuw, maar ook nog lang daarna, bijzonder populair zijn geweest.⁴ In het Middelnederlands is de overlevering uiterst mager. Slechts één enkel gehavend blad perkament met in totaal 158 verzen is de schamele rest van een dertiende-eeuws handschrift dat, naar de taal te oordelen, vervaardigd moet zijn aan de Nederrijn, wellicht in de streek van Kleef.⁵ Of men het dialect als ‘Nederfrankisch’ of als ‘Middelnederlands’ wil aanduiden, is een kwestie van opvatting; ik kies (overigens zonder annexionistische bijbedoelingen) voor het litterairhistorisch misschien toch wat prikkelender etiket ‘Middelnederlands’.⁶ Het fragment, dat in de Oostenrijkse nationale bibliotheek te Wenen wordt bewaard, staat in de *Tristan*-filologie te boek als een overblijfsel van een bewerking van de *Tristan*-roman van de twaalfde-eeuwse Anglo-Normandische dichter Thomas, naar wiens versie van het verhaal ook de beroemde Middelhoogduitse *Tristan*-roman van Gottfried von Strassburg is bewerkt.⁷

Het voornaamste argument voor de verwantschap tussen het Weense fragment en de versie van Thomas ligt in de missie van Tristans zwager en vriend Kaherdin naar Cornwall om Isoude over te halen haar minnaar van de dood te komen redden. In alle andere versies, behalve in die van Thomas en de op zijn versie berustende bewerkingen, is het een ander die met deze opdracht wordt belast. Dat het hier inderdaad om een bewust gekozen verhaaltechnische variant gaat, weten we uit een hoogst interessante passage uit Thomas' *Tristan*-roman (die overigens ook slechts fragmentarisch is overgeleverd).⁸ In deze passage richt de dichter zich direct tot zijn publiek. Er zijn, zo zegt hij, ver-

schillende versies van het verhaal in omloop. Hij, Thomas, weet precies hoe de vertellers het verhaal vertellen; hij kent ook schriftelijke versies. Allen maken zij dezelfde fout doordat ze Breri niet volgen, die alle verhalen kende over de koningen en de graven die ooit in Brittannië hadden geleefd. Zo kan Thomas onmogelijk instemmen met de versie van het verhaal waarin Kaherdin verliefd wordt op de vrouw van een dwerg, en waarin deze dwerg zich wreekt door Kaherdin te doden en Tristan een vergiftigde wond toe te brengen. Vervolgens zou Tristan Guvernal (zijn leermeester) naar Engeland hebben gestuurd om Isoude te halen. Volstrekt onmogelijk, zegt Thomas: Guvernal was immers veel te bekend aan het hof van koning Marc, die bovendien alle reden had om hem te haten. Men zou hem toch onmiddellijk herkend hebben? Nee, zulke vertellers verraden en verknoeien het verhaal en verwijderen zich van de authentieke traditie (*de la verur esluingné*). Maar als ze dit niet willen toegeven, láát ze dan maar: laat zij zich maar aan hun versie houden, en ik aan de mijne - dan zal wel blijken wie er uiteindelijk gelijk krijgt.

Omdat het Middelnederlandse *Tristan*-fragment zich op dit punt bij Thomas aansluit (dat wil zeggen: de missie om Isoude's hulp in te roepen eveneens opdraagt aan Kaherdin), heeft men aangenomen dat het hier om een aftakking van Thomas' versie moest gaan.⁹ Over deze redenering werpt Joseph Bédier, de paus van de Franse middeleeuwse letterkunde uit het begin van deze eeuw, zijn zware slagschaduw. Bédier had aangenomen - bewezen, meende hijzelf - dat er over de liefde van Tristan en Isoude al aan het begin van de twaalfde eeuw een schriftelijk gefixeerd verhalend gedicht had bestaan - 'un poème régulier, composé à une haute époque, dès le début du XIIe siècle, par un homme de génie'.¹⁰ Dit verloren gedicht zou het archetype van alle overgeleverde versies zijn geweest. Bédier wijst aan op welke punten Thomas van dit oorspronkelijke gedicht is afgeweken, en om welke redenen. Een van die punten is de situering in de tijd. Volgens de door Bédier gereconstrueerde archetype-versie zouden koning Marc, en dus ook zijn neef Tristan, tijdgenoten van koning Artur zijn geweest. Thomas daarentegen plaatst de gebeurtenissen rond Marc, Isoude en Tristan enkele generaties ná koning Artur.¹¹

Maar hoe nu? In het Middelnederlandse fragment houdt Tristan een ridder staande die op weg is naar het hof van koning Artur!¹² Als dit inderdaad een oude trek is, wordt het toch wel heel onwaarschijnlijk dat de Middelnederlandse versie als een bewerking van Thomas' roman zou mogen worden beschouwd. Maar hoe laat zich het samengaan van verschillen en overeenkomsten ten opzichte van de versie van Thomas dan wél verklaren? De theorie van Bédier over het gefixeerde,

unieke archetype van de twaalfde-eeuwse *Tristan*-verhalen vindt al sinds jaren nauwelijks meer aanhangers. De eens zo favoriete hypothese van het verloren gemeenschappelijke origineel heeft als verklaringmodel veel van haar aantrekkingskracht verloren. Men is thans veel eerder geneigd om Thomas tenminste in dit opzicht op zijn woord te geloven: er moeten in de twaalfde eeuw talrijke *Tristan*-verhalen in omloop zijn geweest, schriftelijke, maar vooral ook mondelinge, die elk een eigen versie van de gebeurtenissen presenteerden. Het Middelnederlandse fragment, met zijn bijzondere combinatie van door de overlevering aangereikte verhaalelementen, weerspiegelt iets van de proteïsche veelvormigheid van de *Tristan*-traditie.

Verhalen die ‘elk een eigen versie van de gebeurtenissen presenteerden’, zei ik zoëven. Ik haast me een misverstand uit te bannen dat deze formulering zou kunnen veroorzaken. Ik bedoel niet dat elk van deze verhalen een versie van de complete levensgeschiedenis van de held zou hebben bevat, van zijn geboorte tot zijn dood. Volgens de huidige stand van onze kennis lijkt het veel waarschijnlijker, dat Thomas het oog had op korte vertellingen, verhalen die een episode, of ten hoogste een kleine reeks samenhangende episoden, uit Tristans geschiedenis vertelden. Juist de samenvoeging van dispaaraat verhaalmateriaal tot een fraai gestructureerd, betekenisdragend geheel is wat de vroegste Franse romanschrijvers als het kenmerk van hun kunst beschouwen. Termen als *en uni dire* (‘bijeengbrengen’, ook met de connotatie ‘selecteren’) en *conjointure* (‘samenvoeging’, ‘compositie’) hebben hierop betrekking.¹³

Overigens moet hieraan meteen worden toegevoegd dat onze informatie per definitie eenzijdig is. Wij weten het een en ander - zij het natuurlijk nog lang niet genoeg - over de werkwijze en de literaire opvattingen van de twaalfde-eeuwse romanschrijvers. Zo langzamerhand is elke verwijzing in hun werken naar een bron, naar een voorafgaand verhaal waarvan de dichter gebruik heeft gemaakt, onder het vergrootglas bestudeerd. Als het om schriftelijke bronnen gaat, en als we bovendien nog het geluk hebben dat die zijn overgeleverd, valt er allerlei boeiends waar te nemen. Maar zodra de auteur in kwestie uit een orale traditie blijkt te hebben geput, zijn we onherroepelijk aangewezen op gissingen en hypothetische reconstructies op basis van analogieën en extrapolaties. Telkens weer vinden we verwijzingen naar Britse of Bretonse vertellers die optreden aan de Franstalige hoven van het Angevijsse rijk (dat Engeland en de westelijke helft van Frankrijk omvatte). Wij menen het een en ander te weten over de inhoud, de stof van hun verhalen, maar over de vorm ervan - lang of kort, in verzen of in proza, gezongen, geciteerd of gesproken, in

vertaling of in de oorspronkelijke Keltische taal, al dan niet met toelichting in het Frans - tasten we maar al te vaak volledig in het duister.

Als de kansen voor succesvol onderzoek er zo slecht voorstaan, hoe komt het dan toch dat de aandacht van veel literatuurhistorici steeds weer als door een magneet wordt toegetrokken naar de situatie rond het midden van de twaalfde eeuw? Als ik mijn antwoord op die vraag in trefwoorden zou moeten samenvatten, zou ik kiezen voor het volgende drietal: de verschriftelijking van de verhaalkunst, het ontstaan van een moderne conceptie van het auteurschap, en de ontdekking van fictie. Ik wil in het volgende laten zien, dat het hier inderdaad gaat om verschijnselen die de geschiedenis van de Europese literatuur beslissend hebben beïnvloed (en die dus alle aandacht die eraan is besteed en die er nog aan besteed zal worden, ruimschoots verdienen). Maar tegelijkertijd wil ik laten zien dat geen van deze fenomenen zich zonder de nodige behoedzame inperkingen en nuanceringen laat beschrijven.

Laat ik beginnen met de verschriftelijking van de verhaalkunst. Uitgangspunt is de situatie rond het begin van de twaalfde eeuw. Op een groeiend aantal terreinen van het intellectuele leven - zowel in de invloedssfeer van de Kerk als in die van de wereldlijke overheid - wordt gebruik gemaakt van de technologie van het schrift. Het gebruik van deze technologie is echter voorbehouden aan een betrekkelijk kleine groep specialisten, de *clerici* of *literati*, die zich daarbij uitsluitend van het Latijn bedienen.¹⁴ Zij hebben hun opleiding onder het patronaat van de Kerk ontvangen, en een van de leidende gedachten daarbij is geweest dat alle intellectuele activiteit, inclusief het gebruik van schrift, in dienst moet staan van de Waarheid. De verhaalkunst - het traditionele repertoire van vertellingen en verhalende liederen in de volkstaal - is tot dan toe vrijwel geheel buiten het domein van het schrift gebleven.¹⁵ De orale vertellers - op hun eigen terrein even professioneel als de *clerici* op het hunne - hebben het schrift niet nodig; zij dragen hun repertoire immers in hun geheugen mee. Voor zover uit de bronnen valt af te leiden werd hun optreden vooral bijzonder gewaardeerd door de aristocratie. De *clerici* staan aanvankelijk volstrekt afwijzend tegenover de orale verhaalkunst, die zij plegen af te doen als een samenraapsel van kwalijke verzinsels. Hun oordeel over de rondreizende vertellers is even negatief.

Toch zijn het uiteindelijk niet de orale vertellers geweest die hun verhalen zijn gaan opschrijven, maar de schrijvende *clerici* die zich van de verhaalstof van de orale vertellers hebben meester gemaakt.¹⁶ Voordat het echter zover kon komen, hebben zij, de *clerici*, zich eerst

een stijl van ‘vertellen-op-schrift’ eigen moeten maken - het moet hun aanvankelijk een paradoxale opgave hebben toegeschenen -, of, om het wat geleerder en preciezer uit te drukken: hebben zij eerst een poëtica voor het schrijven van verhalende teksten in de volkstaal moeten ontwikkelen. Het is fascinerend om dit proces stap voor stap te volgen.

Dat de twaalfde-eeuwse pioniers van de geschreven literatuur-inde-volkstaal in eerste instantie aansluiting hebben gezocht bij de epische tradities van de oudheid, valt licht te begrijpen: Ovidius, Statius en Vergilius behoorden immers tot de schoolauteurs, met wier gedichten zij tijdens hun opleiding grondig vertrouwd waren geraakt. Niettemin moet er heel wat inventiviteit voor nodig zijn geweest om het vreemde, heidense cultuurpatroon dat zij in de antieke werken aantreffen om te vormen tot een ideale - in letterlijke zin voorbeeldige - manifestatie van ridderschap en hoofse cultuur.¹⁷ Het is een verhaalkunst voor fijnproevers. De anonieme auteur van de *Roman de Thebes*, een mediëvaliserende bewerking van Statius' epos *Thebais* die rond 1150 gedateerd wordt, stipuleert in zijn proloog onomwonden wat voor publiek hij op het oog heeft: uitsluitend ridders en clerici - want anderen zullen er even weinig van snappen als een ezel van het harpspel (*comme li asnes a harper*). De stof is vreemd en onbekend: een Griekse mythische broedertwist in de van retorische opsmuk flonkerende vermomming van een Latijns epos. Toch blijkt de Normandische dichter het handelingsverloop van het Latijnse epos op de voet te volgen, terwijl hij de wereld van het verhaal bevolkt met ridders en jonkvrouwen die zich met twaalfde-eeuws raffinement gedragen.

Dezelfde anachroniserende basisformule hanteert de eveneens Normandische auteur van de *Roman d'Eneas* (de roman die later in de vertaling van Hendrik van Veldeke het Duitse taalgebied in contact zal brengen met de hoofse verhaalkunst). Anders dan bij de *Roman de Thebes* met zijn veelvoud van personages ging het bij deze bewerking van Vergilius' *Aeneis* om de lotgevallen van één held, wat de dichter gelegenheid bood tot het schetsen van een individuele ridderlijk-ethische problematiek - een thema dat de latere dichters van ridderromans verder zullen uitdiepen.

Kenmerkend voor deze zogenoemde antieke romans zijn de liefdesgeschiedenissen die door de middeleeuwse dichters door het antieke handelingsschema worden heengevlochten. Soms bood de antieke grondtekst daarvoor aanknopingspunten, maar zo niet, dan ontzagen zij zich niet een amoureuze intrige van eigen vinding in te lassen. De dichter van de *Roman d'Eneas* wijdt bijna een kwart van zijn roman aan de ontluikende liefde tussen Eneas en Lavinia; Vergilius had

daarvoor aan een van zijn twaalf boeken genoeg gehad. Benoît de Sainte-Maure vlecht door zijn *Roman de Troie* niet minder dan vier uitvoerige liefdesgeschiedenissen, die het relaas van de gebeurtenissen soms duizenden verzen lang domineren: Jason en Medea, Helena en Paris, Achilles en Polixena, Troilus en Briseïda (het laatste verhaal zou in later tijden behalve Boccaccio en Chaucer ook nog Shakespeare inspireren). De genreformule van de antieke romans - kort gezegd: vervlechting van strijdtönen en liefdesintriges in een antiek kader maar in middeleeuwse aankleding - zal zijn aantrekkingskracht nog lang behouden, getuige het werk van dertiende-eeuwse dichters als Segher Diengotgaf en Jacob van Maerlant.

Het is gebruikelijk de trits *Roman de Thebes/Roman d'Eneas/Roman de Troie* als de vroegste Franse romans te beschouwen, en daarmee als het beginpunt van een Europese romantraditie.¹⁸ Daarmee is overigens nog niet gezegd dat zij ook de vroegste voorbeelden van een middeleeuwse schriftelijke verhaalkunst zouden zijn die gekenmerkt wordt door fictionaliteit (een kenmerk dat in de twintigste eeuw vrijwel steeds aan het genre van de roman wordt verbonden). Nu is fictionaliteit in de literatuurwetenschap een weliswaar zeer essentieel, maar ook een zeer moeilijk en omstreden begrip, vooral als men de evolutie ervan in een historisch perspectief tracht te beschouwen. Ik wil niettemin een poging doen, hierover enige helderheid te verkrijgen. Een eerste stapsteen over een rivier vol verraderlijke diepten en stroomversnellingen is de argumentatie dat de middeleeuwse antieke romans naar mijn overtuiging niet als fictionele literatuur kunnen gelden.

Waarom niet? Het beeld van de oudheid dat in de middeleeuwse antieke romans wordt opgeroepen wijkt zo totaal af van alles wat wij over dit tijdvak menen te weten, dat wij alleen al daarom geneigd zijn deze romans als 'pure fictie' te kwalificeren. Maar dan gebruiken we het woord fictie in een populaire, of zo men wil 'demotische' betekenis van 'ongeloofwaardig(e) verzinsel(s)'.¹⁹ Deze uitdrukking staat op gespannen voet met meer wetenschappelijk getinte pogingen tot typering van het verschijnsel fictie, waarbij het weliswaar gaat om verzinsels, om geheel of grotendeels verzonden verhalen, maar juist om verzinsels die geloofwaardig (=waarschijnlijk) zijn, of althans beogen dit te zijn. Met de implicaties van het 'geloven' in fictie zal ik hierna overigens nog genoeg te stellen krijgen; op deze plaats volsta ik met de vraag of de middeleeuwse antieke romans voor het eigentijdse publiek als niet-verzonden en dus als geloofwaardig hebben gegolden, en waarop deze geloofwaardigheid dan berustte. Het antwoord laat nauwelijks ruimte voor twijfel: de antieke romans zijn bedoeld als

historisch betrouwbare evocaties van het verleden; voor de tijdgenoot ontlenen zij hun geloofwaardigheid, hun historische betrouwbaarheid, aan het gezag van een *auctor*, hier te verstaan als een antieke auteur: de *Roman de Thebes* aan Statius, de *Roman d'Eneas* aan Vergilius, de *Roman de Troie* aan de reportages van twee oorlogsverslaggevers van de Trojaanse oorlog: Dares de Frygiër en Dictys de Kretenzer.

Voor middeleeuwers waren de termen *auctor* en *auctoritas* onverbreekelijk verbonden: een *auctor* was een schrijver aan wiens geschriften *auctoritas*, ‘gezag’, met de implicatie van waarheid en wijsheid, werd toegekend. De moderne nakomelingen van deze termen, *auteur* en *autoriteit*, illustreren de evolutie in het denken over het schrijverschap: voor ons is een auteur niet meer automatisch iemand wiens autoriteit erkend wordt. Karakteristiek voor de middeleeuwse opvatting is ook dat *auctoritas* vrijwel uitsluitend werd toegekend aan schrijvers uit het verleden. Middeleeuwse geleerden voelden zich immers als dwergen die op de schouders van reuzen staan; in hun visie hadden de ouden - ook de oude heidenen - beschikt over in alle opzichten superieure geestelijke vermogens. Alistair Minnis heeft deze achterwaartse visie op het auteurschap geestig getypeerd: ‘it would seem that the only good auctor was a dead one’.²⁰

Elders in zijn studie over het middeleeuwse auteurschap citeert Minnis Bonaventura die rond 1250 uiteenzet dat de verschillende personen die bij het tot stand brengen van boeken zijn betrokken, in een hiërarchische verhouding tot elkaar staan. De hoogste plaats wordt ingenomen door de *auctor*, die zijn eigen kennis onder woorden brengt, al kan hij daarbij uitspraken van anderen ter adstructie van zijn betoog aanhalen. Een trapje lager staat de *commentator*. Die stelt zich ten doel het werk van anderen uit te leggen, waarbij hij overigens ten dienste van zijn verklaring ook eigen materiaal kan aanvoeren. Onder hem staat de *compiler*. Hij brengt de uitspraken van anderen bijeen, maar voegt daar niets van zichzelf aan toe: *addendo, sed non de suo*. En helemaal onderaan staat de *scriptor*, de kopiïst, die het werk van anderen zorgvuldig overschrijft, zonder iets te veranderen (*nihil mutando*) of toe te voegen.²¹ Men ziet het: voor de schrijver in de volkstaal, de vertaler of bewerker, laat staan voor wat wij de scheppende literaire kunstenaar zouden noemen, is in deze hiërarchie geen plaats ingeruimd. Het lijkt mij nauwelijks twijfelachtig dat de auteurs van de *Roman de Thebes*, de *Roman d'Eneas* en de *Roman de Troie* zichzelf niet als *auctores* hebben gezien, maar hoogstens als *compilatores*.²² Waarbij overigens wél moet worden opgemerkt dat deze omschrijving van de rol van een *compiler* afkomstig is van een gestreng godgeleerde. De praktijk van de literaire *compilatio* - althans die in het

wereldse domein - bood de compiler kennelijk veel meer speelruimte voor eigen aanpassingen en toevoegingen. Het bloed kroop waar het niet gaan kon.

Het veranderingsproces dat ik probeer te beschrijven, komt in een nieuwe fase als de schrijvers-in-de-volkstaal zich van de antieke stoffen afkeren en hun aandacht gaan richten op de verhaalstof van de orale vertellers, in het bijzonder op de *matière de Bretagne*. Het wezenlijke verschil met de zojuist beschreven situatie ten aanzien van de antieke romans ligt in de status van de verhaalstof. Konden de auteurs van de antieke romans zich beroepen op, en verschuilen achter, het gezag van een algemeen erkende *auctor*, bij de Britse verhaalstof was een dergelijke claim op historische betrouwbaarheid en respectabiliteit uitgesloten. Bij gebrek aan een geschreven bron, voorzien van het waarmede van een *auctor*, moest de romanschrijver noodgedwongen zelf de rol van *auctor* assumeren. En daarmee is een nieuw type auteur op het toneel verschenen, de zelfbewuste schrijver die ten opzichte van zijn verhaalstof een soevereine positie inneemt, die in beginsel heer en meester is over de lotgevallen van zijn personages.²³

Een uitspraak als deze vraagt om toelichting en nuancering. Ik beperk mij tot twee opmerkingen. De eerste daarvan heeft betrekking op het culturele klimaat dat de voorwaarden heeft geschapen voor het ontstaan van de Arturroman en daarmee van de opkomst van de 'soevereine' romanschrijver. De Normandische heersers over het Angevijnsse rijk koesterden grote belangstelling voor de overleveringen van de Keltische volkeren die in Wales en Cornwall onder het gezag van de Engelse kroon waren gebracht. Zij hebben al vroeg begrepen dat hun dynastie (die noch op hoge ouderdom, noch op indrukwekkende heersersfiguren kon bogen) zich door middel van deze Keltische tradities een heroïsche voorgeschiedenis kon verschaffen. De mythische vorst Artur uit de Keltische verhalen, een vorst die niet alleen over Brittannië, maar ook over een groot deel van Europa geheerst had, liet zich presenteren als hun glorieuze voorganger op de troon. Voor de historische onderbouwing van deze dynastieke aanspraken heeft vooral Galfredus van Monmouth gezorgd, die in 1136 zijn Latijnse *Geschiedenis van de koningen van Brittannië* liet verschijnen. Naar wij nu aannemen, heeft Galfredus een groot deel van zijn gegevens ontleend aan (Welshe) mondelinge tradities, al beweert hij zelf - en dat is in dit verband veelzeggend - dat hij zijn geschiedenis uit 'een zeer oud boek in de Britse taal' heeft vertaald. Daarmee wijst hij de auctoriale verantwoordelijkheid van de hand. Met andere woorden: Galfredus doet zich voor als een *compiler*, en niet als een soevereine auteur in de zin waarin ik dit woord zoëven gebruikt heb. Zijn grote litterair-

historische betekenis ligt elders: hij heeft de Britse verhaalstof *hoffähig* gemaakt door een historisch kader te construeren waarin de latere Arturromans konden worden gesitueerd.

Mijn tweede opmerking wordt ingegeven door de vraag waar deze nieuwe conceptie van het auteurschap vandaan komt. Is het denkbaar dat de vroegste auteurs die hun stof ontleen aan de *matière de Bretagne* - ik denk aan Marie de France, aan Chrétien de Troyes, aan Gautier d'Arras, maar vooral ook aan Thomas - ook hun zelfbeeld als schrijver tot op zekere hoogte hebben ontleend aan, of gemodelleerd naar, de gestalte van de orale verteller? Het is waar: de orale verteller in een traditionele samenleving is gebonden aan de traditie. Het verhaalschema ligt in grote lijnen vast en het publiek kent het globale verloop van de gebeurtenissen even goed als de verteller. Maar anderzijds kan de wijze waarop de verteller het verhaal vertelt, de vormgeving van zijn versie ervan, in hoge mate als zijn persoonlijke geestelijke eigendom gelden. Het is zijn verhaal. Men zou hier zelfs van een begrensde soevereiniteit ten opzichte van de stof kunnen spreken. Maar laat ons niet uit het oog verliezen dat wij in dit geval te doen hebben met een uitzonderlijke, om niet te zeggen abnormale situatie. De Bretonse en Welshe vertellers die aan de Franstalige hoven van Engeland en West-Frankrijk optreden, hebben hun verhalen ten gehore gebracht voor vreemdelingen, voor toehoorders die geen enkele affiniteit hadden met Keltische tradities en loyaliteiten. Heeft deze abnormale situatie de soevereiniteit van de verteller, althans in de ogen van de toehoorders, absoluut doen schijnen dan zij werkelijk was? Het is mogelijk, maar we zullen het nooit kunnen bewijzen. Bovendien moet nog worden gewezen op een kardinaal verschil tussen de orale verteller en de soevereine romanschrijver, waarop Per Nykrog terecht heeft gewezen.²⁴ De orale verteller 'bezit' het verhaal slechts voor zolang als hij er zelf mee optreedt; vertelt iemand anders het, dan geldt die als de bezitter. De verteller-in-geschrifte is in een andere positie: hij creëert iets dat los staat van hemzelf, iets waarop hij, zelfs als zijn naam als auteur in vergetelheid zou raken, blijvend zijn stempel zal hebben gedrukt.

Een nieuw soort roman, een nieuw type auteur. Maar dat betekent nog niet dat daarmee ook een nieuw soort fictie is ontstaan. Om hierover iets te kunnen zeggen moet ik eerst wat dieper ingaan op het begrip fictie. Eerder in mijn betoog heb ik fictie voorlopig omschreven als een geheel of grotendeels verzonnen verhaal dat geloofwaardig is, of althans beoogt dit te zijn. Met die omschrijving kon ik mij redden toen het er om ging de antieke romans bij een categorie van middeleeuwse non-fiction onder te brengen. Maar als ik aannemelijk wil

maken dat de romans van Chrétien de Troyes een beslissende stap in de richting van onze moderne opvattingen van het fictiebegrip betekenen, dan moet ik mijn definitie verfijnen. Een essentieel element van fictie in moderne zin is namelijk dat de beoogde recipiënt, de toehoorder of de lezer van het verhaal, zich ervan bewust is dat het om een verzonnen verhaal gaat.

De Amerikaanse filosoof Kendall L. Walton heeft in 1990 een prachtige studie over de grondslagen van de representationele (dat wil zeggen werkelijkheid-nabootsende of werkelijkheid-vertegenwoordigende) kunsten gepubliceerd onder de titel *Mimesis as make-believe*. Om te begrijpen wat fictie is en doet moeten we, aldus Walton, ons eerst verdiepen in het wezen van poppen, hobbelpaarden, speelgoedautootjes en teddyberen.²⁵ Die dienen als rekwisieten in 'children's games of make-believe', in 'doen-alsof-spelletjes'. Daarbij gaat het er niet zozeer om iemand anders iets te doen geloven, als wel om zichzelf vrijwillig aan een illusie te onderwerpen. Op analoge wijze functioneert fictie, het fictionele verhaal, als een rekwisiet in een 'make-believe game', een spel dat ons in de geest verplaatst in de wereld van het verhaal. Let wel: het is, in Waltons optiek, niet de maker van fictie (de auteur of de verteller van het verhaal) die speelt; het spel wordt gespeeld door de toehoorders of lezers die, in de ban van het verhaal, doen alsof, of zichzelf wijsmaken dat, zij zich in de wereld van het verhaal bevinden en emotioneel reageren op wat daar voorvalt - terwijl zij weten dat die wereld niet 'echt bestaat'.

Ook andere Amerikaanse logici, zoals Gregory Currie en Robert Newsom, nemen - overigens niet zonder principiële kritiek op Walton's ideeën - aan het recente fictie-debat deel.²⁶ Vooral het werk van Newsom - wiens uit 1988 daterende boek *A likely story, Probability and play in fiction* overigens nog in geen enkele Nederlandse wetenschappelijke bibliotheek voorhanden blijkt te zijn (de collectievorming gaat zorgwekkende leemten vertonen...) - biedt houvast bij de problematiek die mij hier bezighoudt.

Een van Newsoms lumineuze inzichten is dat de toehoorders/lezers van een fictioneel verhaal '[are] having it both ways': zij geloven zowel en evenzeer in de wereld van de fictie als in de wereld waarin het verhaal wordt verteld. Newsom verduidelijkt deze dualiteit met een analogie, ontleend aan het in wezen even geheimzinnige verschijnsel stereoscopie. Met het linker- en het rechteroog zien wij twee verschillende beelden, die in één beeld, een beeld met diepte, samenvallen. Zo vallen er ook bij het luisteren naar een fictioneel verhaal twee visies, twee wijzen van waarneming, samen: de toehoorders van de *Walewein* geloven dat er in Arturs hofzaal een schaakbord naar

binnen komt zweven, maar zijn er zich tegelijkertijd van bewust dat er in hun eigen wereld geen schaakborden bestaan die kunnen vliegen. In Newsoms formulering: ‘even as they forget (or pretend to forget) the fictionality of the fiction, [...] they will at the very same time *not* forget the claims of the real world.’²⁷ Of, zoals een vijfjarige kenner het onlangs uitdrukte: ‘Ik geloof wel in verhalen, maar niet in het echt.’

Terug nu naar Chrétien de Troyes, de Franse dichter die thans algemeen als de schepper van het genre van de Arturroman wordt beschouwd. Chrétiens *Erec et Enide* wordt rond het jaar 1170 gedateerd; het is de eerste Arturroman die ons is overgeleverd. Geen wonder dus dat aan de 26 verzen tellende proloog van deze roman, waarin Chrétien zich als litterair kunstenaar aan zijn publiek presenteert, tientallen beschouwingen, tezamen honderden bladzijden omvattend, zijn gewijd. Ik geef alleen de kernelementen weer. Het spreekwoord zegt, zo begint Chrétien zijn proloog, dat er dingen zijn die men veracht, maar die veel meer waard zijn dan men denkt. Daarom is het goed als iemand daaraan zijn aandacht en talent (zo vertaal ik het woord *estuide*) ten koste legt. Derhalve heeft hij, Chrétien, uit een avonturenverhaal een zeer fraai gestructureerd geheel (*une molt bele conjointure*) te voorschijn gebracht. Het verhaal gaat over Erec, de zoon van Lac. De vertellers, die met vertellen hun brood verdienen, plegen het te verbrokkelen en te verknoeien, zelfs als ze ermee voor koningen of graven optreden. Nu zal ik (Chrétien) een begin maken met deze geschiedenis, die eeuwig in de herinnering zal blijven, zo lang als het christendom zal bestaan. Daarop - en met die mededeling besluit hij zijn proloog -, daarop beroemt Chrétien zich.²⁸

Hier spreekt een zelfbewuste dichter, die zich ver verheven acht boven de kortstondige populariteit van professionele orale vertellers (aan wier repertoire hij niettemin zijn stof ontleent). Hier spreekt een dichter die zich niet bescheiden op een *auctor* uit het verleden beroept, maar die op eigen gezag verklaart dat zijn werk de eeuwen zal trotseren. Hier spreekt ook een dichter die een nieuw type litterair werk introduceert, een verhaalttype dat gekenmerkt wordt door een fraaie compositie. Impliceert dit laatste dat Chrétien zijn roman bewust presenteert als een produkt van creatieve verbeelding, en dus als een fictioneel werk? Walter Haug, de gezaghebbende Tübingse germanist wiens *Literaturtheorie im deutschen Mittelalter* erkenning heeft gevonden als een van de scherpzinnigste mediëvistische studies van het laatste decennium, is daarvan overtuigd. Naar zijn mening is hier inderdaad sprake van een ‘Entdeckung der Fiktionalität’, een ontdekking die ‘literarhistorisch gesehen einen epochalen innovativen Schritt’ betekent.²⁹

Ik koester grote bewondering voor Haugs magistrale beheersing van deze uiterst gecompliceerde materie. Het tempo van zijn betoogtrant ligt hoog - voor mij, ik beken het zonder schaamte, soms te hoog. Wat men als moderne lezer in Chrétien's *Erec*-proloog mist, is iets als een verantwoording van het fictionele procédé, een expliciete verklaring omtrent het fictionele karakter van een verhaal dat weliswaar op fantasie berust, maar dat zich toch gedeeltelijk afspeelt aan het hof van een als historisch te boek staande vorst. Haug verklaart de afwezigheid van de verwachte 'theoretische Erörterung' door erop te wijzen dat Chrétien niet kon beschikken over een poëtische terminologie waarmee hij zijn innovatie zou hebben kunnen omschrijven.³⁰ Ik ben, hoewel schoorvoetend, bereid mij door dit argument te laten overtuigen. Maar moeilijker valt mij dit als Haug betoogt dat de fictionaliteit van de Arturroman niet op het concept van waarschijnlijkheid berust (men had immers in de twaalfde eeuw nog geen notie van Aristoteles' *Poetica*), maar eerder 'das freie Spiel mit dem Unwahrscheinlichen' als uitgangspunt kiest. Om een dergelijke in beginsel hoogst belangrijke antithese overtuigingskracht te verlenen, zouden de begrippen 'waarschijnlijk' en 'onwaarschijnlijk' toch tenminste van behoorlijk beargumenteerde omschrijvingen moeten worden voorzien. De relatieve 'onwaarschijnlijkheid' van de Arturroman naar het recept van Chrétien de Troyes is van een heel ander type dan die van, bijvoorbeeld, die van de *Metamorfosen* van Ovidius of dan de weer heel andere onwaarschijnlijkheid van de *Lais* van Marie de France.

Een onontkoombare vraag is, of de toehoorders het fictionele procédé hebben voorzien en weten te appreciëren. Of heeft men het verhaal op dezelfde voet voor waar aangenomen als men de antieke romans als waar-gebeurd aanvaardde? In de eerste druk van zijn boek, uit 1985, heeft Haug zich deze vragen niet gesteld; in de tweede druk van 1992 heeft hij een korte passage toegevoegd, waarin hij ingaat op bezwaren die enkele critici naar voren hadden gebracht.³¹ Het is jammer dat het Duitse, historisch gerichte onderzoek naar de ontdekking van fictionaliteit en het Amerikaanse, door filosofische vragen geïnspireerde onderzoek naar het wezen van fictie blijkbaar in volstrekt gescheiden circuits worden uitgevoerd.³² Daardoor is Haugs argumentatie minder sterk dan zij zou kunnen zijn. Naar het mij voorkomt biedt de theorie van Robert Newsom, die betoogt dat het genieten van fictie, luisterend of lezend, altijd een dubbel karakter heeft, juist op dit punt een niet onaanzienlijke winst aan eenvoud en helderheid. Chrétien heeft, blijkens de proloog van zijn *Erec*, een publiek op het oog gehad dat het *make-believe*-spel dat wij fictie noemen, zowel doorzag als wilde meespelen. Het verhaal zou de toehoorders verplaatsen in de

wereld van de fictie, zij zouden intens meeleven met wat zich daar afspeelt, zij zouden zich vereenzelvigen met de personages. Maar anderzijds moesten zij tegelijkertijd met een deel van hun bewustzijn aanwezig blijven in de realiteit, in de wereld waar zij luisterden naar het voorlezen van een roman, geschreven door de beroemde dichter Chrétien de Troyes. In die wereld (of misschien beter: in dat compartiment van hun bewustzijn) zouden zij moeten beseffen dat de schoonheid van het verhaal, de diepere zin die door de verhaalde gebeurtenissen onthuld werd, te danken was aan het talent en het vakmanschap van een groot kunstenaar. Hebben de toehoorders begrepen wat de dichter van hen verwachtte? Hebben zij het spel meegespeeld? Misschien niet onmiddellijk, maar het succes van Chrétiens romans en die van een hele school van navolgers en epigonen geeft onmiskenbaar te verstaan dat het twaalfde-eeuwse publiek met gretigheid op de verlokking van het spel van de fictie is ingegaan.³³

Mocht Chrétiens poëtische credo hiermee op een acceptabele wijze zijn aangeduid, dan kunnen wij hem inderdaad beschouwen als de initiator van een nieuw type fictie, van een roman waarin de door de auteur gecreëerde illusie van werkelijkheid de toehoorders of lezers in staat stelde tot een plaatsvervangende beleving van existentiële ervaringen. Daarmee is natuurlijk niet gezegd dat Chrétien de Troyes als de uitvinder van fictie zou mogen gelden. Fictie is een wijdverbreid verschijnsel, dat in allerlei culturen en in allerlei vormen voorkomt. Hoe ‘natuurlijk’ en alledaags het *make-believe*-spel ook is - of schijnt te zijn, want het gaat in wezen om iets heel geheimzinnigs -, het is opvallend dat in meer dan één cultuur fictie pas betrekkelijk laat erkenning heeft gevonden als een geaccepteerd literair genre. Waarschijnlijk hangt dat samen met het feit dat fictie altijd iets bedrieglijks, iets misleidends heeft, en daardoor misverstanden uitlokt (ik hoef in dit verband alleen maar de naam van Jacob van Maerlant te noemen...). Hoe dit ook zij: voor zover wij kunnen zien, is Chrétien de koploper van een generatie dichters waartoe ook Thomas, de dichter van de *Tristan*, heeft behoord, dichters die eens en voorgoed het element fictionaliteit - het spel met taal en werkelijkheid - als een wezenlijke en onmisbare eigenschap in de middeleeuwse geschreven verhaalkunst hebben geïntroduceerd. Daarmee komt hem de eer toe als de *founding father* van de Europese romantraditie te worden beschouwd.

Ter afronding van mijn betoog keer ik nog een ogenblik terug naar mijn uitgangspunt. Ik vertelde op gezag van de kroniekschrijver Lambert van Ardres hoe de jonge graaf Arnout van Wijnen en zijn gevolg tijdens een gedwongen oponthoud op het kasteel van Ardres zich de tijd kortten

met het luisteren naar verhalen. Eerder in dezelfde kroniek schildert Lambert een zeer flatteus portret van Arnouts vader, graaf Boudewijn II van Wijnen, die omstreeks het midden van de eeuw begon te regeren.³⁴ Hoewel deze graaf *illiteratus* was en zelf niet kon lezen, had hij een levendige wetenschappelijke en litteraire belangstelling. Hij bezat een omvangrijke bibliotheek, die niet alleen theologische werken bevatte, die hij zich in vertaling liet voorlezen, maar ook boeken in de volkstaal met liederen en verhalen die tot het repertoire van de professionele vertellers behoorden. De graaf kende die verhalen door en door: op dat punt kon hij met de beroemdste vertellers wedijveren. En dan staat er deze zin (ik vertaal):

Van hen [dat zijn de *clerici* in zijn omgeving] ontving hij theologische informatie, en in ruil daarvoor verschaftte hij hun de verhalen in de volkstaal (*gentilium nenas*) die hij van vertellers (*a fabulatoribus*) had gehoord.³⁵

Lambertus' portret van graaf Boudewijn is ongetwijfeld geïdealiseerd en gefictionaliseerd, en voor de betrouwbaarheid van sommige van deze mededelingen zou ik mijn hand niet in het vuur durven steken. Maar toch: iemand die een lezing, nee sterker nog: een publiekslezing, voorbereidt over de verschriftelijking van de middeleeuwse verhaalkunst in de twaalfde eeuw en die daarbij in een kroniek van omstreeks 1200 onverwachts de zojuist geciteerde zin aantreft, een zin die een kardinale overgang in de middeleeuwse verhaalkunst op zo'n memorabele wijze vastlegt, zo iemand wordt overmand door hetzelfde geluksgevoel als een vogelaar die, op een zomerochtend in de vroege, opeens de zeldzame wielewaal hoort zingen...

Eindnoten:

1. Heller 1879, 607.
2. Zie Stracke 1926, 196-208.
3. Zie Milis 1985, spec. 36-40.
4. Een beknopt overzicht van de overlevering geeft Baumgartner 1987, 14-20; zie ook Payen 1974, VII-XXXVI.
5. Zie De Smet & Gysseling 1967, spec. 220-225.
6. Zie Goossens 1982, 255.
7. Zie bijv. Besamusca 1985, 63-64 en Kienhorst 1988, dl. 1, 192-193.
8. Het gaat om de vs. 835-884 van het fragment-Douce (Wind 1950, 142-144); zie ook Payen 1974, 212-215 vs. 2106-2156.
9. Zie Bédier 1932-1935, dl. 2, 61 (noot) en 188 (noot). In een uitvoerige voetnoot, die op p. 60 begint en tot p. 63 doorloopt, bespreekt Bédier, voorafgaand aan een vertaling van het fragment, het probleem van de filiatie; als een van de mogelijke hypothesen overweegt hij daar dat de dichter behalve de roman van Thomas ook 'autres récits' gebruikt kan hebben. In de noot op p. 188 heeft hij zijn twijfel laten varen en poneert met stelligheid dat 'le fragment de roman en "niederfränkisch" [a] pour source unique le poème de Thomas'.
10. Bédier 1932-1935, dl. 2, 186.
11. Bédier 1932-1935, dl. 2, 100-101.
12. Zie De Smet & Gysseling 1967, vs. 31-33: *Di hoge koning Artus / Heft degene in sinen hus / Dar wil ic helpe suoken*.
13. Zie Kelly 1969-1970 en diens belangrijke monografie uit 1992, spec. 15-31.

14. Een uitstekende inleiding tot de problematiek van de verschriftelijking in de twaalfde en dertiende eeuw geeft Clanchy 1993.
15. In de eerste helft van de twaalfde eeuw worden ook enkele *chansons de geste*, waaronder het *Chanson de Roland*, voor het eerst opgetekend. Hierover bestaat een zeer omvangrijke literatuur, die ik hier om redenen van plaatsgebrek buiten beschouwing moet laten. Een globaal overzicht van de ontwikkeling in het Franse taalgebied geeft Nykrog 1982; vergelijk voor het Germaanse gebied Haug 1983.
16. Dit wordt beklemtoond door Nykrog 1982, van wiens verhelderende artikel ik in deze en de volgende alinea's dankbaar gebruik heb gemaakt.
17. Zie voor de Oudfranse antieke romans de samenvattende studie van Schöning 1991 en de omvangrijke dissertatie van Petit 1985. Speciaal voor de *Roman d'Eneas* is Cormier 1973 van belang.
18. Ook de Oudfranse *Roman d'Alixandre* zou tot de antieke romans kunnen worden gerekend. Er zijn echter goede gronden (met name de afwijkende thematiek en de conceptie van *courtoisie*) om dit werk toch niet bij de gebruikelijke groepering in te lijven. Zie Schöning 1991, 38-50. Petit 1985 betreft de *Roman d'Alixandre* wel bij zijn onderzoek, en noteert daarbij interessante observaties inzake de relatie met de *chansons de geste*.
19. De term 'demotisch' ontleen ik aan Lewis 1967, 38.
20. Zie Minnis 1988, 12.
21. Minnis 1988, 94-95.
22. In zijn slothoofdstuk (p. 161-210) behandelt Minnis 1988 o.m. het beeld dat de Middelen-gelse dichters Gower en Chaucer van hun eigen litteraire activiteit ophangen: 'If Gower was a compiler who tried to present himself as an author, Chaucer was an author who hid behind the "shield and defence" of the compiler' (p. 210).
23. Zie hiervoor opnieuw Nykrog 1982.
24. Zie Nykrog 1982, 594.
25. Walton 1990, 2. De speelse, maar diep-borende wijze waarop Walton het representatieprobleem aan de orde stelt moge blijken uit het volgende citaat: 'What about scarecrows, plastic flowers, dollar bills, counterfeit dollarbills, Monopoly money, the bread and wine used in communion, a child's boots bronzed and mounted and displayed, a taste of soup, Madame Tussaud's wax figures, footprints, doodles, coronations, cremations, cockfights, graphs, diagrams, playing cards, chess pieces - and, let us add, hobbyhorses and toy trucs.' Waltons hoofdstuk 2 (p. 70-105), getiteld 'Fiction and nonfiction', is, vergeleken bij veel Franse (Derrida!) en Duitse studies, van een weldadige helderheid.
26. Zie bijv. Currie 1990 en vooral Newsom 1988.
27. Newsom 1988, 137. Newsom beperkt zich tot de fictionaliteit van de roman, dat wil in de Angelsaksische traditie zeggen: de 'novel', een genre waarvan het ontstaan in de achttiende eeuw wordt gesitueerd en dat van het genre 'romance' wordt onderscheiden. Dat zijn benadering echter ook vruchtbaar kan zijn bij de bestudering van fictionaliteit in andere tijdvakken en culturen, moge blijken uit Feeney 1993 en Morgan 1993.
28. Roques 1952, vs. 1-26. Ik volg hier de analyse van Haug 1992, 100-105.
29. Haug 1992, 105.
30. Haug 1992, 104-105.
31. Haug 1992, 106-107, waar hij o.m. ingaat op de kritiek van Heinzle 1990.
32. Ik denk hier bijvoorbeeld aan het boeiende werk Assmann 1980, aan verscheidene bijdragen in (A. & J.) Assmann & Hardmeier 1983, en aan Henrich & Iser 1983. Zie ook Mertens & Wolfzettel 1993 en Meyer 1994.
33. Zie voor Chrétiens navolgers vooral Schmolke-Hasselmann 1980 en de twee laatstgenoemde publikaties in n. 32.
34. Stracke 1926 dateert het begin van Boudewijns regering op ca. 1145.
35. *Ab illis divinum accepit eloquium, et eis, quas a fabulatoribus accepit, gentilium nenas vicario modo communicavit et impartivit* (Heller 1879, 598).

Noten en literatuur

Gebruikte afkortingen

BN	Bibliothèque Nationale
GAG	Göppinger Arbeiten zur Germanistik
KB	Koninklijke Bibliotheek
MSB	Middeleeuwse studies en bronnen
NLCM	Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen
<i>Ntg</i>	<i>De nieuwe taalgids</i>
<i>OGE</i>	<i>Ons geestelijk erf</i>
RU	Rijksuniversiteit
<i>TNTL</i>	<i>Tijdschrift voor Nederlands(ch)e taal- en letterkunde</i>
UB	Universiteitsbibliotheek
UvA	Universiteit van Amsterdam
VMKVA	<i>Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde</i>
VU	Vrije Universiteit
<i>ZfdA</i>	<i>Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur</i>
<i>ZfdPh</i>	<i>Zeitschrift für deutsche Philologie</i>

Literatuur bij Frits van Oostrom

Bumke, J., *Geschichte der deutschen Literatur im hohen Mittelalter*. München, 1990, Deutscher Taschenbuch Verlag 4552.

Franssen, P.J.A., '17 augustus 1479: Gerard Leeu voltooit te Gouda het drukken van "Die hystorie van Reynaert die vos" - Oude verhalen voor nieuwe lezers', in: Schenkeveld-van der Dussen 1993, 109-115.

Gerritsen, W.P., 'Geschiedverhaal of schetskaart. Overwegingen bij Knuvelders "Handboek", deel 1, vijfde druk', in: *Ntg* 68 (1975), 89-109.

-, 'Vertalingen van Oudfranse litteraire werken in het Middelnederlands', in: R.E.V. Stuip (red.), *Franse literatuur van de middeleeuwen*. Muiderberg, 1988, 184-207.

-, "'De lust voor dezen studietak". De medioneerlandicus en zijn publiek', in: F.P. van Oostrom e.a., *Misselike tonghe. De Middelnederlandse letterkunde in interdisciplinair verband*. Amsterdam, 1991, NLCM 5, 171-187 en 231-234.

Janssens, J.D., 'De arturistiek: een "Wout sonder genade". Beschouwingen over de "Roman van Walewein", "Die wrake van Ragisel", "De roman van Ferguut", de Lancelotcompilatie en de "Roman van de ridder metter mouwen"', in: *SpL* 21 (1979), 296-318 en 22 (1980), 47-67.

Jonckbloet, W.J.A., *Geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst*. Amsterdam, 1851-1855, 3 dln.

-, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Dl. 1 [Middeleeuwen], Groningen, 1868

- (2e, herz. dr., dl. 1 [Middeleeuwen], Groningen, 1873; 3e, herz. dr., dl. 1-2 [Middeleeuwen], Groningen, 1884-1885; 4e, herz. dr., dl. 1-2 [Middeleeuwen], Groningen, 1887-1889).
- Kalff, G., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Dl. 1-2 [Middeleeuwen], Groningen, 1906-1907.
- Kienhorst, H., *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek. Een codicologische beschrijving*. Deventer, 1988, 2 dln., Deventer studiën 9.
- Meijer, R., *Literature of the Low Countries. A short history of Dutch literature in the Netherlands and Belgium*. 2e, herz. dr., The Hague [enz.], 1978.
- Meijer Drees, M., K. Singeling, Th. Meder [e.a.], *Nederlandse literatuur, een studiehandleiding*. Groningen, 1993.
- Mertens, Th. & F. Willaert, '[Recensie van het middeleeuwengedeelte in Schenkeveld-van der Dussen 1993]', in: *Ntg* 87 (1994), 97-106.
- Mierlo, J. van, 'Over den "Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde" door dr. J. te Winkel', in: *Tijdschrift voor taal en letteren* 11 (1923), 145-182.
- , *Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandse letterkunde*. Antwerpen, 1928.
- , *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*. Dl. 1-2 [Middeleeuwen], 's-Hertogenbosch, 1939-1940 (2e, herz. dr., 's-Hertogenbosch [enz.], 1949).
- NL: zie Schenkeveld-van der Dussen 1993.
- Oostrom, F.P. van, '*Lantsloot vander hagedochte*'. *Onderzoekingen over een Middelnederlandse bewerking van de 'Lancelot en prose'*. Amsterdam [enz.], 1981, Middelnederlandse Lancelotromans 1.
- , *Reinaert primair. Over het geïntendeerde publiek en de oorspronkelijke functie van 'Van den vos Reinaerde'*. Utrecht, 1983.
- , 'Jonckbloet: de grondlegger', in: *Literatuur* 6 (1989), 325-328.
- , 'Schetskaart of geschiedverhaal? Over methode en praktijk van (een) geschiedschrijving van de Middelnederlandse letterkunde', in: -, *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek*. Amsterdam, 1992, NLCM 6, 117-135 en 296-298.
- Pleij, H., 'De Vooy: letterkundige in deeltijd', in: *Literatuur* 6 (1989), 341-344.
- Poel, D.E. van der, *De Vlaamse 'Rose' en 'Die Rose' van Heinrec. Onderzoekingen over twee Middelnederlandse bewerkingen van de 'Roman de la Rose'*. Hilversum, 1989, MSB 13.
- Reynaert, J., e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1994, NLCM 9.
- Romein, J., *Tussen vrees en vrijheid. Vijftien historische verhandelingen*. Amsterdam, 1950.
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A. (hoofred.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Leiden, 1993.
- Tollebeek, J., *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860*. Amsterdam, 1990.
- Vooy, C.G.N. de, *Letterkundige studieën: verzamelde opstellen*. Groningen, 1910.
- Wehrli, M., *Geschichte der deutschen Literatur vom frühen Mittelalter bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. 2e dr., Stuttgart, 1984.

Willaert, F., 'Van Mierlo: de voordelen van vooroordelen', in: *Literatuur* 6 (1989), 345-349.
-, '[Recensie van Van der Poel 1989]', in: *TNTL* 107 (1991), 311-319.
Winkel, J. te, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. Dl. 1 [Middeleeuwen], Haarlem, 1908 (2e dr., dl. 1-2 [Middeleeuwen], Haarlem, 1922).

Literatuur bij J. Goossens

- Beckers, H., 'Die mittelfränkischen Rheinlande als literarische Landschaft von 1150 bis 1450', in: *ZfdPh* 108 (1989), Sonderheft, *Literatur und Sprache im rheinischmaasländischen Raum zwischen 1150 und 1450*, 19-49.
- Besamusca, B., 'Walewein', 'Moriaen' en de 'Ridder metter mouwen'. *Intertekstualiteit in drie Middelnederlandse Arturromans*. Hilversum, 1993, MSB 39.
- Bischoff, B., 'Die Schriftheimat der Münchener "Heliand"-Handschrift', in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* (Tübingen) 101 (1979), 161-170.
- Boor, H. de, *Die deutsche Literatur von Karl dem Grossen bis zum Beginn der höfischen Dichtung*. München, 1967, *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart* 1.
- Bruin, C.C. de (ed.), *Het Luikse diatessaron*. Met de Engelse vertaling van A.J. Barnouw. Leiden, 1970, Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten, kleine reeks, afdeling Evangeliënharmonieën 1.
- Coun, Th., 'De Limburgse literatuur en de slag van Woeringen', in: J. Goossens (red.), *Woeringen en de oriëntatie van het Maasland*. Hasselt, 1988, 65-88.
- Dijk, H. van (ed.), *Het 'Roelantslied'*. Studie over de Middelnederlandse vertaling van het 'Chanson de Roland', gevolgd door een diplomatische uitgave van de overgeleverde teksten. Utrecht, 1981, 2 dln.
- Duinhoven, A.M., *Bijdragen tot reconstructie van de 'Karel ende Elegast'*. Assen, 1975.
- Ehrismann, G., *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters*, dl. 2/1, *Die mittelhochdeutsche Literatur / Frühmittelhochdeutsche Zeit*. München, 1922.
- Gerritsen, W.P., 'Geschiedverhaal of schetskaart. Overwegingen bij Knuvelders "Handboek", deel 1, vijfde druk', in: *Ntg* 68 (1975), 89-109.
- Goossens, J., 'Oudnederlandse en Vroegmiddelnederlandse letterkunde', in: *TNTL* 98 (1982), 241-272.
- (ed.), 'De nieuwe fragmenten van Hendrik van Veldekes "Sente Servas"', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde* 1990, 151-167.
- (ed.), 'Die Servatiusbruchstücke. Mit einer Untersuchung und Edition der Fragmente Cgm 5249/18, 1b der Bayerischen Staatsbibliothek München', in: *ZfdA* 120 (1991), 1-65.
- Grundmann, H., *Religiöse Bewegungen im Mittelalter. Untersuchungen über die geschichtlichen Zusammenhänge zwischen der Ketzerei, den Bettelorden und der religiösen Frauenbewegung im 12. und 13. Jahrhundert und über die geschichtlichen Grundlagen der deutschen Mystik*. 4e dr., Darmstadt, 1977.
- Gysseling, M., 'Limburgse teksten in de volkstaal uit de 12de en 13de eeuw', in: *Album M. Bussels*. Hasselt, 1967, 295-301.
- (ed.), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. M.m.v. en van woordindices voorzien door W. Pijnenburg, 2e reeks, *Litteraire handschriften*. 's-Gravenhage, 1980-1987, 6 dln.
- Henry, A. (ed.), *L'oeuvre lyrique d'Henry III, duc de Brabant*. Brugge, 1948.

Janssens, J.D., *Dichter en publiek in creatief samenspel. Over interpretatie van Middelnederlandse ridderromans*. Leuven [enz.], 1988, Leuvense studiën en tekstuutgaven, nieuwe reeks 7.

Jonckbloet, J.A., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Dl. 1, herz. door C. Honigh, 4e dr., Groningen, [1887].

- Kalff, G., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Dl. 1, Groningen, 1906.
- Klein, Th., 'Die Straubinger "Heliand"-Fragmente: altfriesisch oder altsächsisch?', in: R.H. Bremmer Jr., G. van der Meer & O. Vries (red.), *Aspects of Old Frisian Philology*. Amsterdam [enz.], 1990, *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 31-32, 197-225.
- , 'Zur Sprache des Münchener "Prosa-Lancelot"-Fragments', in: U. Mehler & A.H. Touber (red.), *Mittelalterliches Schauspiel. Festschrift für Hansjürgen Linke zum 65. Geburtstag*. Amsterdam [enz.], 1994, *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 38-39, 223-240.
- Knuvelder, G.P.M., *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. Dl. 1, 5e dr., 's-Hertogenbosch, 1970.
- Mantingh, E., 'Pionier als Jacob van Maerlant. Interview met Frits van Oostrom', in: *Madoc* 8 (1994), 76-87.
- Mertens, Th., 'Boeken voor de eeuwigheid. Ter inleiding', in: - e.a., *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam, 1993, *NLCM* 8, 8-35 en 361-372.
- Mierlo, J. van, *De letterkunde van de middeleeuwen*. Dl. 1, 2e dr., 's-Hertogenbosch [enz.], 1949, *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* 1.
- Nellmann, E. (ed.), 'Das "Annolied" Mittelhochdeutsch und Neuhochdeutsch', in: A. von Euw, A. Legner & J.M. Plotzek (red.), *Monumenta Annonis. Köln und Siegburg. Weltbild und Kunst im hohen Mittelalter*. Keulen, 1975, 75-88.
- Oostrom, F.P. van, 'Hoe snel dichtten middeleeuwse dichters?', in: *Literatuur* 1 (1984), 327-335. (Ook (met een naschrift) in -, *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek*. Amsterdam, 1992, *NLCM* 6, 65-80 en 291.)
- Ridder, P. de, 'Taalgebruik in de oorkonden van hertog Jan I (1267-1294) en hertog Jan II (1294-1312) van Brabant', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van het hertogdom Brabant* 63 (1980), 1-16.
- Sanders, W., 'Zur Heimatbestimmung des "Graf Rudolf"', in: *ZfdA* 95 (1966), 122-129.
- Smet, G. de, 'Oostmaaslandse epische poëzie omstreeks 1200', in: *Wetenschappelijke tijdingen* 28 (1969), 349-366. (Ook in H.L. Cox (red.), *Limburg. Speciale uitgave van Neerlands volksleven* 21 (1971), nr. 1, 9-19; een Duitse versie, 'Ostmaasländische epische Poesie um 1200', in: R. Schützeichel (red.), *Studien zur deutschen Literatur des Mittelalters*. Bonn, 1979, 149-162.)
- , 'Theodor Frings und die Literatur an Maas und Rhein im 12.-13. Jahrhundert', in: R. Grosse (red.), *Sprache in der sozialen und kulturellen Entwicklung. Beiträge eines Kolloquiums zu Ehren von Theodor Frings (1886-1968)*. Berlin, 1990, 375-387.
- Stracke, D.A., 'De Oud-Dietsche "Legende der H. Dimphna"', in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 17 (1926), 1-27.
- , 'Over Middelnederlandsche epische gedichten', in: *Tijdschrift voor taal en letteren* 14 (1926), 110-151 en 177-208.
- Strubbe, Eg.I. & L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*. Antwerpen, 1960. (Fotomech. herdr. Brussel, 1991.)

Tervooren, H., 'Statt eines Vorwortes: Literatur im maasländisch-niederrheinischen Raum zwischen 1150-1400', in: *ZfdPh* 108 (1989), Sonderheft, *Literatur und Sprache im rheinisch-maasländischen Raum zwischen 1150 und 1450*, 3-19.

Tilvis, P., *Prosa-Lancelot-Studien I-II*. Helsinki, 1957, *Annales Academiae scientiarum Fennicae* B 110.

Verfasserlexikon: K. Ruh, G. Keil, W. Schröder [e.a.] (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 2e, herz. dr., Berlin [enz.], 1978-...
Vroegmiddelnederlands woordenboek. 5e concept-aflevering, Leiden, 1993.

- Williams-Krapp, W., *Die deutschen und niederländischen Legendare des Mittelalters. Studien zu ihrer Überlieferungs-, Text- und Wirkungsgeschichte*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1986, Texte und Textgeschichte. Würzburger Forschungen 20.
- Winkel, J. te, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. 2e dr., dl. 1, Haarlem, 1922.
- Winkelman, J.H., 'Lanceloet in de problemen. Opmerkingen bij een recentelijk verschenen boek', in: *SpL* 36 (1994), 191-207.
- Zelissen, P.G.J., *Untersuchungen zu den Pronomina im Rheinisch-Maasländischen bis 1300. Ein Beitrag zu einer mittelripuarischen Grammatik*. Helmond, 1969.

Literatuur bij Paul Wackers

- Baere, G. de, 'Ruusbroecs "Spiegel" in de Latijnse vertaling van Geert Grote', in: Mertens e.a. 1993, 156-170 en 413-419.
- Beuken, W.H. (ed.), *Vanden levne Ons Heren*. Zwolle, 1968, 2 dln.
- Biemans, J., *Middelnederlandse bijbelhandschriften*. Leiden, 1984.
- Bruin, C.C. de, 'Bespiegelingen over de "Bijbelvertaler van 1360". Zijn milieu, werk en persoon. III. Zijn werk', in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, nieuwe serie, 50 (1969-1970), 12-27.
- Burke, P., *De renaissance*. Nijmegen, 1987.
- Buuren, A.M.J. van, 1994a, "'Der clerken boec moeten si lesen". De "Disticha Catonis" en het "Boec van Catone"', in: J. Reynaert e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1994, NLCM 9, 70-85 en 373-380.
- , 1994b, *Levenslessen van Cato. Het verhaal van een schoolboek*. Amsterdam, 1994, Bert van Selm-lezing 3.
- Carasso-Kok, M., *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen*. 's-Gravenhage, 1981, Bibliografische reeks van het Nederlands Historisch Genootschap 2.
- Chenu, M.D., *Das Werk des Hl. Thomas von Aquin*. Heidelberg [enz.], 1960.
- Claassens, G., *De Middelnederlandse kruisvaartromans*. Amsterdam, 1993, Thesaurus 4.
- Coun, T., 'De Zuidnederlandse vertalingen van de vier evangeliën', in: Mertens e.a. 1993, 87-107 en 395-400.
- Deschamps, J., 'Middelnederlandse vertalingen van "Super modo vivendi" (7de hoofd-

- stuk) en “De libris teutonicalibus” van Gerard Zerbolt van Zutphen’, in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 14 (1960), 67-108 en 15 (1961), 175-220.
- , *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. Brussel, 1970.
- Goossens, J., ‘Oudnederlandse en vroegmiddelnederlandse letterkunde’, in: *TNTL* 98 (1982), 241-272.
- (ed.), ‘Die “Servatius” bruchstücke. Mit einer Untersuchung und Edition der Fragmente Cgm 5249/18, 1b der Bayerischen Staatsbibliothek München’, in: *ZfdA* 120 (1991), 1-65.
- Govers, M.-J., Goris, Van Heusden [e.a.] (ed.), *Het Geraardsbergse handschrift. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 837-845*. Hilversum, 1994, *Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden* 1.
- Grubmüller, K., ‘Latein und Deutsch im 15. Jahrhundert. Zur literaturhistorischen Physiognomie der Epoche’, in: *Deutsche Literatur des Spätmittelalters. Ergebnisse, Probleme und Perspektiven der Forschung*. Greifswald, 1986, 35-49.
- Gumbert, P., *The Dutch and their books in the manuscript age*. London, 1990, *The Panizzi lectures* 1989.
- Gysseling, M., ‘Die Einführung des Niederländischen als amtliche Sprache im 13. Jahrhundert’, in: J.P. Gumbert & M.J.M. de Haan (red.), *Neerlandica manuscripta. Essays presented to G.I. Lieftinck*. Dl. 3, Amsterdam, 1976, 9-14.
- (ed.), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, 2e reeks, *Litteraire handschriften*. 's-Gravenhage, 1980-1987, 6 dln.
- Handschriften en oude drukken van de Utrechtse universiteitsbibliotheek*. 2e dr., Utrecht, 1984.
- Haug, W., ‘Schriftlichkeit und Reflexion. Zur Entstehung und Entwicklung eines deutschsprachigen Schrifttums im Mittelalter’, in: A. en J. Assmann & Ch. Hardmeier (red.), *Schrift und Gedächtnis. Beiträge zur Archäologie der literarischen Kommunikation*. München, 1983, 141-157.
- Henkel, N., *Deutsche Übersetzungen lateinischer Schultexte. Ihre Verbreitung und Funktion im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. München [enz.], 1988.
- Jansen-Sieben, R. (ed.), *De ‘Natuurkunde van het geheelal’. Een 13de-eeuws middelnederlands leerdicht*. Brussel, 1968, 2 dln.
- , *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur*. Utrecht, 1989.
- , ‘From food therapy to cookery-book’, in: E. Kooper (red.), *Medieval Dutch literature in its European context*. Cambridge, 1994, *Cambridge studies in medieval literature* 21, 261-279.
- Jongen, L., ‘Sint Servaas tussen feit en fictie. Hendrik van Veldeke en de hagiografische traditie’, in: *Literatuur* 11 (1994), 290-296.
- & C. Schotel (vert.), *Hendrik van Veldeke, Servaaslegende*. Maastricht, 1993.
- Kartschoke, D., *Geschichte der deutschen Literatur im frühen Mittelalter*. München, 1990.
- Leusden, A. van, ‘St. Servaas, heilige tussen paus en keizer. Peilingen naar de context van Hendrik van Veldeke's “Sint Servaeslegende”’, in: *Ntg* 79 (1986), 134-151.

Lie, O., 'Van onmondig publiek tot zelfstandige lezer', in: R. Stuij & C. Vellekoop (red.), *Oraliteit en schriftcultuur*. Hilversum, 1993, 189-203.
-, 'What is truth? The verse-prose debate in medieval Dutch literature', in: *Queeste 1* (1994), 34-65.
Mak, J.J., *Middeleeuwse kerstliederen*. Brussel, 1948.
Mertens, Th., 'Boeken voor de eeuwigheid. Ter inleiding', in: Mertens e.a. 1993, 8-35

en 361-372.

- e.a., *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*.

Amsterdam, 1993, NLCM 8.

Murphy, J.J., 'The teaching of Latin as a second language in the 12th century', in: *Historiographia linguistica* 7 (1980), 159-175.

Oosterman, J., 'Om de grote kracht der woorden. Middelnederlandse gebeden en rubrieken in het Brugge van de vroege vijftiende eeuw', in: Mertens e.a. 1993, 230-244 en 437-442.

Oostrom, F.P. van, 'Slotbeschouwing: de "Rijmbijbel", balans en perspectief', in: J. van Moolenbroek & M. Mulder (red.), *Scholastica wil ik ontbinden. Over de "Rijmbijbel" van Jacob van Maerlant*. Hilversum, 1991, 127-143.

-, 'Omstreeks 1100: twee monniken voeren in het Oudnederlands de pen over de liefde. - De volkstaal komt op schrift', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (hoofdred.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen, 1993, 1-6.

Pauw, N. de (ed.), *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten*, dl. 2, *Wereldlijke gedichten*. Gent, 1903.

Tol, J.F.J. van (ed.), *Het 'Boek van Sidrac' in de Nederlanden*. Amsterdam, 1936.

Ullmann, W., *Medieval foundations of renaissance humanism*. London, 1977.

Warnar, G., 'Biecht, gebod en zonde. Middelnederlandse moraaltheologie voor de wereldlijke leek', in: Mertens e.a. 1993, 36-51 en 372-380.

Weijers, O., 'De invloed van het Nederlands op het Latijn van de middeleeuwen', in: *Ons erfdeel* 30 (1987), 389-395.

Literatuur bij Frank Willaert

- Avalle, D'A.S., *La letteratura medievale in lingua d' oc nella sua tradizione manoscritta. Problemi di critica testuale*. Turijn, 1961.
- Bastert, B., 'Möglichkeiten der Minnelyrik. Das Beispiel Heinrich von Veldeke', in: *ZfdPh* 113 (1994), 321-344.
- Benton, J.F., 'The court of Champagne as a literary center', in: *Speculum* 36 (1961), 551-591.
- Bezzola, R.R., *Les origines et la formation de la littérature courtoise en Occident (500-1200)*, dl. 3, *La société courtoise: littérature de cour et littérature courtoise*, bnd. 2, *Les cours de France, d' Outre-Mer et de Sicile au XIIIe siècle*. Parijs, 1963, Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes 320.
- Boerma, H., 'De liederen van hertog Jan van Brabant', in: *TNTL* 15 (1896), 220-238.
- Bouman, A.C., 'Die litterarische Stellung der Dichterin Hadewijch', in: *Neophilologus* 8 (1923), 270-279.
- Brinkmann, H., *Friedrich von Hausen*. Minden i.W., 1948.
- Bumke, J., *Mäzene im Mittelalter. Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland 1150-1300*. München, 1979.
- , *Geschichte der deutschen Literatur im hohen Mittelalter*. München, 1990, Deutscher Taschenbuch Verlag 4552.
- Chroust, A., *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*. Berlijn, 1928, Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum, nova series 5.
- Csendes, P., *Heinrich VI*. Darmstadt, 1993.
- Frank, I., *Trouvères et Minnesänger. Recueil de textes pour servir à l' étude des rapports entre la poésie lyrique romane et le Minnesang au XIIIe siècle*. Saarbrücken, 1952.
- Frings, Th., 'Namenlose Lieder', in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* (Halle) 88 (1967), 307-328.
- & G. Schieb, 'Heinrich von Veldeke. Die Lieder', in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* (Halle) 69 (1947), 1-284.
- Fromm, H. (ed.), *Heinrich von Veldeke, 'Eneasroman'*. *Die Berliner Bilderhandschrift mit Übersetzung und Kommentar*. Frankfurt am Main, 1992, Bibliothek des Mittelalters 4.
- Gaunt, S., *Troubadours and irony*. Cambridge, 1989, Cambridge studies in medieval literature 3.
- Green, R.F., *Poets and princepleasers. Literature and the English court in the late middle ages*. Toronto [enz.], 1980.
- Grijp, L.P., 'De zingende Hadewijch. Op zoek naar de melodieën van haar Strofische gedichten', in: Willaert e.a. 1992, 72-92 en 340-343.
- Gröber, G., 'Die Liedersammlungen der Troubadours', in: *Romanische Studien* dl. 2/9 (1877), 337-670.
- Gruber, J., *Die Dialektik des Trobar. Untersuchungen zur Struktur und Entwicklung des occitanischen und französischen Minnesangs des 12. Jahrhunderts*. Tübingen, 1983, Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie 194.

Grundmann, H., *Religiöse Bewegungen im Mittelalter. Untersuchungen über die geschichtlichen Zusammenhänge zwischen der Ketzerei, den Bettelorden und der religiösen Frauenbewegung im 12. und 13. Jahrhundert und über die geschichtlichen Grundlagen der deutschen Mystik*. 4e dr., Darmstadt, 1977.

Hogenelst, D. & M. Rierink, 'Praelucht, professionalisme en privé-collecties. De functie van Middelnederlandse profane liedverzamelingen rond 1400', in: Willaert e.a. 1992, 27-55 en 328-336.

- Jaeger, C.S., *The origins of courtliness. Civilizing trends and the formation of courtly ideals - 939-1210*. Philadelphia, 1985.
- Janssens, J.D., *Dichter en publiek in creatief samenspel. Over interpretatie van Middelnederlandse ridderromans*. Leuven [enz.], 1988, Leuvense studiën en tekstuutgaven, nieuwe reeks 7.
- Jung, M.-R., 'A propos de la poésie lyrique courtoise d'oc et d'oïl', in: M.-R. Jung & G. Tavani (red.), *Studi francesi e provenzali 84/85*. Rome, 1986, 5-36.
- Kartschoke, D. (ed.), *Heinrich von Veldeke, 'Eneasroman'*. *Mittelhochdeutsch/Neuhochdeutsch*. Nach dem Text von L. Ettmüller ins Neuhochdeutsche übersetzt, mit einem Stellenkommentar und einem Nachwort. Stuttgart, 1986.
- Kelly, D., *Medieval imagination. Rhetoric and the poetry of courtly love*. Madison (Wisc.), 1978.
- Klein, Th., 'Veldeke und die scholastische Logik. Zu den angeblich unechten Strophen MF 59,11 und 66,1', in: *ZfdPh* 90 (1971), Sonderheft, 90-107.
- , 'Heinrich von Veldeke und die mitteldeutschen Literatursprachen. Untersuchungen zum Veldekeproblem', in: Th. Klein & C. Minis, *Zwei Studien zu Veldeke und zum Strassburger Alexander*. Amsterdam, 1985, *Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur* 61, 1-121.
- Koldewey, A.M., *Der gude Sente Servas. De Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de middeleeuwen. De geschiedenis van de kerkschat van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht*. Dl. 1, Assen [enz.], 1985.
- Kraus, C. von, *Des Minnesangs Frühling. Untersuchungen*. Durch Register erschlossen und um einen Literaturschlüssel ergänzt. Herausgegeben von H. Tervooren und H. Moser. Stuttgart, 1981, *Kommentare zu Des Minnesangs Frühling* 3/1.
- Kurth, G. (ed.), *La chronique de Jean de Hocsem*. Brussel, 1927.
- Lappenberg, J.M. (ed.), *Arnoldi 'Chronica Slavorum'*. Hannover, 1978 (herdruk van de uitgave van 1868), *Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi* 14.
- Leusden, A. van, 'St. Servaas, heilige tussen paus en keizer. Peilingen naar de context van Hendrik van Veldeke's "Sint Servaeslegende"', in: *Ntg* 79 (1986), 134-151. Meneghetti, M.L., *Il pubblico dei trovatori. Ricezione e riuso dei testi lirici cortesi fino al XIV secolo*. [Z.pl., z.j.].
- Mertens, V., 'Intertristanisches - Tristan-Lieder von Chrétien de Troyes, Bernger von Horheim und Heinrich von Veldeke', in: J. Janota (red.), *Kultureller Wandel und die Germanistik in der Bundesrepublik. Vorträge des Augsburger Germanistentags 1991*, dl. 3, *Methodenkonkurrenz in der germanistischen Praxis*. Tübingen, 1993, 37-55.
- Mierlo, J. van, 'Uit de geschiedenis onzer middeleeuwse letterkunde. Hadewijch (vervolg en slot)', in: *Dietsche warande en belfort* 22 (1922), I 86-94.
- , 'Hadewych en Eckhart', in: *Dietsche warande en belfort* 23 (1923), 1138-1155.
- , 'Over Hadewijch naar aanleiding van een dissertatie', in: *VMKVA* (1934), 141-183.
- , 'Hadewijchiana. De Latijnsche verzen van het 45e der Strophische gedichten', in: *OGE* 17 (1943), afl. 2, 179-184.

- (ed.), *Hadewijch, Strophische gedichten*, dl. 1, *Tekst en commentaar*.
Antwerpen [enz.], 1943, Leuvense studiën en tekstuutgaven 13.
- Moltzer, H.E. (ed.), *De Middelnederlandsche dramatische poëzie*. Groningen,
1875.
- Mone, F.J., *Übersicht der niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit*.
Tübingen, 1838.
- Moser, H. & H. Tervooren (ed.), *Des Minnesangs Frühling*, dl. 1, *Texte*. 38e
dr., Stuttgart, 1988.

- M[uraille], G., 'Trouvères lyriques', in: G. Hasenohr & M. Zink (red.), *Dictionnaire des lettres françaises. Le moyen âge*. [Z.pl.], 1992, 1458-1463.
- Naumann, H., 'Die Hohenstaufen als Lyriker und ihre Dichterkreise', in: *Dichtung und Volkstum* 36 (1935), 21-49.
- Oppl, F., *Das Itinerar Kaiser Friedrich Barbarossas (1152-1190)*. Wenen [enz.], 1978.
- , *Friedrich Barbarossa*. Darmstadt, 1990.
- Paepe, N. de, *Hadewijch, Strofische gedichten. Een studie van de minne in het kader der 12e en 13e eeuwse mystiek en profane minnellyriek*. Gent, 1967, Leonard Willemsfonds 2.
- , (ed.), *'Ik zag nooit zo roden mond'*. *Middeleeuwse liefdespoëzie*. Leiden, 1970.
- , 'Veldekes Lyrik als Gesellschaftskunst', in: De Smet 1971, 87-106.
- Peters, U., '[Recensie van Jaeger 1985]', in: *Arbitrium* 5 (1987), 132-136.
- , *Religiöse Erfahrung als literarisches Faktum. Zur Vorgeschichte und Genese frauenmystischer Texte des 13. und 14. Jahrhunderts*. Tübingen, 1988.
- Poirion, D., *Le poète et le prince. L'évolution du lyrisme courtois de Guillaume de Machaut à Charles d'Orléans*. Paris, 1965, Université de Grenoble, Publications de la Faculté des lettres et sciences humaines 35.
- Pretzel, U., 'Kaiser Heinrichs "Königslid" (MSF 5,16)', in: H. Rücker & K.O. Seidel (red.), *'Sagen mit sinne'*. *Festschrift für Marie-Luise Dittrich zum 65. Geburtstag*. Göttingen, 1976, GAG 180, 79-94.
- Reynaert, J., '[Recensie van Willaert 1984]', in: *Ntg* 79 (1986), 74-79.
- , 'Hadewijch: mystic poetry and courtly love', in: E. Kooper (red.), *Medieval Dutch literature in its European context*. Cambridge, 1994, Cambridge studies in medieval literature 21, 208-225.
- Ridder, P. de, 'Taalgebruik in de oorkonden van hertog Jan I (1267-1294) en hertog Jan II (1294-1312) van Brabant', in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 63 (1980), *Liber alumnorum Karel van Isacker s.j.*, 1-16.
- Rieger, D., 'Hören und Lesen im Bereich der trobadoresken Lieddichtung. Einige Gedanken zu einer künftigen Provenzialistik', in: *Zeitschrift für romanische Philologie* 100 (1984), 78-91.
- , "'Senes Breu de Parguamina'?" Zum Problem des "gelesenen Lieds" im Mittelalter', in: *Romanische Forschungen* 99 (1987), 1-18.
- , "'Chantar" und "faire". Zum Problem der trobadoresken Improvisation', in: *Zeitschrift für romanische Philologie* 106 (1990), 423-435.
- Riquer, M. de, *Los trovadores. Historia literaria y textos*. Dl. 1, Barcelona, 1975.
- Roncaglia, A., 'Carestia', in: *Cultura Neolatina* 18 (1958), 121-137.
- Rossi, L., 'Chrétien de Troyes e i trovatori: Tristan, Linhaura, Carestia', in: *Vox Romanica* 46 (1987), 26-62.
- Ruh, K., *Geschichte der abendländischen Mystik*, dl. 2, *Frauenmystik und Franziskanische Mystik der Frühzeit*. München, 1993.
- Sanders, W., 'Zu Prolog und Epilog der "St.-Servatius-Legende" Heinrichs von Veldeke', in: De Smet 1971, 107-126.
- Schmale-Ott, I. (ed.), *Carmen de gestis Frederici I. Imperatoris*. Hannover, 1965, Monumenta Germaniae historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum 7.

Schweikle, G. (ed.), *Dichter über Dichter in mittelhochdeutscher Literatur*.
Tübingen, 1970, Deutsche Texte 12.

- (ed.), *Die mittelhochdeutsche Minnelyrik*, dl. 1, *Die frühe Minnelyrik. Texte
und Übertragungen, Einführung und Kommentar*. Darmstadt, 1977.

-, *Minnesang*. Stuttgart, 1989, Sammlung Metzler 244.

- , 'Humor und Ironie im Minnesang', in: -, *Minnesang in neuer Sicht*. Stuttgart [enz.], 1994, 89-113. (Ook in W. Schröder (red.), *Wolframstudien*. Dl.7, Berlijn, 1982, 55-74.)
- Sittig, D., 'Vyl wonders machet minne'. *Das deutsche Liebeslied in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Versuch einer Typologie*. Göppingen, 1987, GAG 465.
- Smet, G.A.R. de (red.), *Heinric van Veldeken. Symposion Gent 22-24 oktober 1970*. Antwerpen [enz.], 1971.
- Sonderegger, St., 'Geschichtliche Aspekte deutscher Rezeption der älteren niederländischen Sprache und Literatur', in: - & J. Stegeman (red.), *Geben und nehmen. Theoretische und historische Beiträge zur deutschen Rezeption niederländischer Sprache und Literatur*. Dordrecht, 1993, 1-17.
- Tervooren, H., 'Maasländisch oder Mittelhochdeutsch? (Bemerkungen eines verspäteten Rezensenten zu der Ausgabe von Veldekes Liedern durch Theodor Frings und Gabriele Schieb)', in: De Smet 1971, 44-69.
- , 'Einige Bemerkungen zu Herzog Jan I. von Brabant und zu seiner Pastourelle "Eins meien morgens fruo"', in: R. Krüger, J. Kühnel & J. Kuolt (red.), *Ist zwîvel herzen nâchgebûr*. Günther Schweikle zum 60. Geburtstag. Stuttgart, 1989, 127-141.
- Thomas, H., 'Matière de Rome - matière de Bretagne. Zu den politischen Implikationen von Veldekes "Eneide" und Hartmanns "Erec"', in: *ZfdPh* 108 (1989), Sonderheft, 65-104.
- Touber, A.H., *Deutsche Strophenformen des Mittelalters*. Stuttgart, 1975, Repertorien zur deutschen Literaturgeschichte 6.
- Waitz, G. (ed.), *Chronica regia Coloniensis*. Hannover, 1880, Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis recusati 18.
- Wapnewski, P., 'Kaiserlied und Kaisertopos. Zu Kaiser Heinrich 5, 16', in: -, *Waz ist minne. Studien zur mittelhochdeutschen Lyrik*. 2e dr., München, 1979, Beck'sche schwarze Reihe 195, 47-64.
- Wessels, P.B., 'Zur Sonderstellung des niederländischen Minnesangs im germanischromanischen Raum', in: *Neophilologus* 37 (1953), 208-218.
- Willaert, F., 'A propos d'une ballette de Jean Ier, duc de Brabant (1253-1294) ("Eins meien morgens fruo")', in: *Etudes germaniques* 35 (1980), 387-397.
- , "'Rehte minne" in Veldekes vijfde lied (MF 59,23)', in: R. Lievens, E. van Mingroot & W. Verbeke (red.), *Pascua mediaevalia. Studies voor prof. dr. J.M. de Smet*. Leuven, 1983, Mediaevalia Lovaniensia 1/10, 357-368.
- , *De poëtica van Hadewijch in de Strofische gedichten*. Utrecht, 1984.
- , 'Over "Ic sac noit so roden munt" van hertog Jan I van Brabant', in: *Ntg* 79 (1986), 481-492.
- , 1989a, 'Het minnelied als danslied. Over verspreiding en functie van een ballade-achtige dichtvorm in de late middeleeuwen', in: F.P. van Oostrom & - (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst. Symposium Antwerpen 22-24 september 1988*. Hilversum, 1989, MSB 14, 71-91.
- , 1989b, "'Dw welt ist an allen orten reinisch". Über die Verbreitung zweier rheinischer Liedgattungen im Spätmittelalter', in: *ZfdPh* 108 (1989), Sonderheft, 156-171.

- , 1992a, 'Inleiding. Middelnederlandse lyriek in context', in: - e.a. 1992, 9-26 en 317-328.
- , 1992b, 'Het zingende hof. Ontstaan, vertolking en onthaal van hoofse minnelyriek omstreeks 1400', in: - e.a. 1992, 109-122 en 348-359.
- , 'Registraliteit en intertextualiteit in Hadewijchs eerste Strofische gedicht', in: L. Herman, G. Lernout & P. Pelckmans (red.), *Veertien listen voor de literatuur*.

- Huldeboek aangeboden aan prof. dr. Clem Neutjens*. Kapellen, 1993, 165-190.
- , 'Een dichter te paard. De minnellyriek van Jan I van Brabant' (ter perse).
- e.a., *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen*. Amsterdam, 1992, NLCM 7.
- Winkelman, J.H., 'Veldekes lyriek als proloog?', in: J.B. den Besten, A.M. Duinhoven & J.P.A. Stroop (red.), *Vragende wijs. Vragen over tekst, taal en geschiedenis*. Amsterdam [enz.], 1990, 43-49.
- , 'Over Hendrik van Veldeke, Gottfried von Strassburg en een eekhoorn in Manesse', in: Willaert e.a. 1992, 56-71 en 337-340.
- Wolff, L. & W. Schröder, 'Heinrich von Veldeke', in: K. Ruh, G. Keil, W. Schröder [e.a.] (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 2e, herz. dr., dl. 3, New York, 1983, kol. 899-918.
- Zai, M.-Cl. (ed.), *Les chansons courtoises de Chrétien de Troyes. Edition critique avec introduction, notes et commentaire*. Bern [enz.], 1974, Publications universitaires européennes 13/27.
- Zeyde, M.H. van der, *Hadewijch. Een studie over de mens en de schrijfster*. Groningen [enz.], 1934.

Literatuur bij J.D. Janssens

- Bardy, G. (ed.), *Oeuvres de Saint Augustin*, dl. 12, *Les révisions*. Parijs, 1950.
- Berschin, W., *Griechisch-lateinisches Mittelalter. Von Hieronymus zu Nikolaus von Kues*. Bern [enz.], 1980.
- Besamusca, B., 'Walewein', 'Moriaen' en de 'Ridder metter mouwen'. *Intertekstualiteit in drie Middelnederlandse Arturromans*. Hilversum, 1993, MSB 39.
- , W.P. Gerritsen, C. Hogetoorn [e.a.] (red.), *Cyclification. The development of narrative cycles in the chansons de geste and the Arthurian romances*. Amsterdam, 1994, Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde, nieuwe reeks 159.
- Beuken, W.H. (ed.), *Vanden levene Ons Heren*. Zwolle, 1968, 2 dln., Zwolse drukken en herdrukken 60.
- Bezzola, R.R., *Les origines et la formation de la littérature courtoise en occident (500-1200)*, dl. 2, *La société féodale et la transformation de la littérature de cour*. Parijs, 1966; dl. 3, *La société courtoise: littérature de cour et littérature courtoise*. Dl. 1, Parijs, 1967.
- Bouwman, A.Th., *Reinaert en Renart. Het dierenepos 'Van den vos Reynaerde' vergeleken met de Oudfranse 'Roman de Renart'*. Amsterdam, 1991, 2 dln., NLCM 3.
- Clough, A.H. (ed.), *Plutarch, The lives of the noble Grecians and Romans*. Translated by John Dryden. New York, [z.j.].
- Croenen, G. & J.D. Janssens (ed.), 'Een nieuw licht op de Lancelotcompilatie? De betekenis van het pas gevonden fragmentje van "Arturs doet"', in: *Queeste* 1 (1994), 108-125.
- Deschamps, J., 'Het Kopenhaagse leven van de H. Lutgardis', in: *Handschriften uit de abdij van Sint-Truiden*. Leuven, 1986, 278-282.
- Diermanse, P.J.J. (ed.), 'Renout van Montalbaen'. *De Middelnederlandse fragmenten en het Middelnederduitsche fragment*. Leiden, 1939.
- Dijk, H. van (ed.), *Het 'Roelandslied'. Studie over de Middelnederlandse vertaling van het 'Chanson de Roland', gevolgd door een diplomatische uitgave van de overgeleverde teksten*. Utrecht, 1981, 2 dln.
- Duinhoven, A.M. (ed.), *Karel ende Elegast*. Den Haag, 1982.
- Es, G.A. van (ed.), *Penninc en Pieter Vostaert, 'De jeeste van Walewein en het schaakbord'*. *Artur-epos uit het begin van de 13e eeuw*. Zwolle, 1957, 2 dln., Zwolse drukken en herdrukken 26a en b.
- Gerritsen, W.P., 1963a, 'Galfridus de Vino Salvo en de Middelnederlandse bewerkers van epische poëzie', in: *Ntg* 56 (1963), 25-32.
- , (ed.), 1963b, 'Die Wrake van Ragisel'. *Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de 'Vengeance Raguidel', gevolgd door een uitgave van de Wrake-teksten*. Assen, 1963, 2 dln.
- , 'L'épisode de la guerre contre les Romains dans "La mort Artu" néerlandaise', in: *Mélanges de langue et de littérature du moyen âge et de la renaissance. Offerts à Jean Frappier*. Dl. 1, Genève, 1970, Publications romanes et françaises 112,

- 337-349. (Ook in F.P. van Oostrom (red.), *Arturistiek in artikelen*. Utrecht, 1978, 359-371.)
- , 'Geschiedverhaal of schetskaart. Overwegingen bij Knuvelders "Handboek", deel 1, vijfde druk', in: *Ntg* 68 (1975), 89-109.
- , *Vier inleidende colleges over middelnederlandse litteratuur*. Utrecht, 1976. (Interne publikatie.)
- , 'Vertalingen van Oudfranse litteraire werken in het Middelnederlands', in: R.E.V. Stuip (red.), *Franse literatuur van de middeleeuwen*. Muiderberg, 1988, 184-207.
- & A.G. van Melle (red.), *Van Aiol tot de Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst*. Nijmegen, 1993.
- Goossens, J., 'Oudnederlandse en Vroegmiddelnederlandse letterkunde', in: *TNTL* 98 (1982), 241-272.
- Graaf, K.R. de (ed.), 'Flandrijs'. *Fragmenten van een Middelnederlands riddergedicht*. Groningen, 1980, Neerlandica Traiectina 26.
- Green, D.H., *Irony in the medieval romance*. Cambridge [enz.], 1979.
- Gysseling, M. (ed.), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, 2e reeks, *Litteraire handschriften*, dl. 3, *Rijmbijel, Tekst*. Leiden, 1983.
- Jaeger, C.S., *The origins of courtliness. Civilizing trends and the formation of courtly ideals, 939-1210*. Philadelphia, 1985.
- Janssens, J.D., *Analyse van de structuur en de verhaaltechniek in de hoofse, oorspronkelijke Middelnederlandse ridderroman. Een vergelijkende interpretatie van de 'Trojeroman' van Segher Diengotgaf, de 'Roman van Walewein', de 'Roman van Heinric en Margriete van Limborch' en de 'Seghelijn van Jherusalem'*. Leuven, 1976, 3 dln. (Gestencilde uitgave.)
- , *Dichter en publiek in creatief samenspel. Over de interpretatie van Middelnederlandse ridderromans*. Leuven, 1988, Leuvense studiën en tekstuutgaven, nieuwe reeks 7.
- , 'Fictioneel of referentieel', in: W.P. Gerritsen, A. van Gijsen & O.S.H. Lie (red.), *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur*. Hilversum, 1991, MSB 26, 95-97.
- , 1994a, '[Recensie van] Freddy de Schutter, "Het verhaal van de Nederlandse literatuur"', in: *Millennium* 8 (1994), 77-79.
- , 1994b, 'The "Roman van Walewein", an episodic Arthurian romance', in: E. Kooper (red.), *Medieval Dutch literature in its European context*. Cambridge, 1994, Cambridge studies in medieval literature 21, 113-128.
- , 'Antieke idealen in een middeleeuws kleed. Een renaissance van 1050 tot 1250', in: J.D. Janssens & C. Matheussen (red.), *Renaissance in meervoud. Als dwergen op schouders van reuzen?* Leuven, 1995, 125-170.
- Jongen, L.E.I.M., *Van Achilles tellen langhe. Onderzoekingen over Maerlants bewerking van Statius' 'Achilleis' in de 'Historie van Troyen'*. Deventer, 1988, Deventer studiën 8.
- Klein, J.W., 'Codicologie en de Lancelotcompilatie: de invoeging van de "Perchevael" en de "Moriaen"', in: *Ntg* 83 (1990), 526-539.
- Knuvelde, G.P.M., *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. Dl. 1, 5e dr., Den Bosch, 1970.

Lulofs, F. (ed.), *Van den vos Reynaerde*. Groningen, 1983.

Meder, T., “‘Hoofsheid’ in 13e-eeuwse Middelnederlandse handschriften”, in: *SpL* 35 (1993), 197-225.

Meesters, R. (ed.), *Roman van Heinric en Margriete van Limborch*. Amsterdam [enz.], 1951.

- Mierlo, J. van, *Jacob van Maerlant. Zijn leven - zijn werken - zijn betekenis*. Antwerpen [enz.], 1946.
- , *De letterkunde van de middeleeuwen*. Dl. 1, 2e, herz. dr., Antwerpen [enz.], 1949.
- Nelde, P.H., 'Hoffmann von Fallersleben. Einleitung zu den niederländischen Studien', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 19 (1965), 363-386.
- , *Hoffmann von Fallersleben und die Niederlande*. Amsterdam, 1972, Beschreibende Bibliographien 3.
- Oostrom, F.P. van, *'Lantsloot vander hagedochte'. Onderzoekingen over een Middelnederlandse bewerking van de 'Lancelot en prose'*. Amsterdam [enz.], 1981, Middelnederlandse Lancelotromans 1.
- , 1985a, 'Schetskaart of geschiedverhaal? Over methode en praktijk van (een) geschiedschrijving van de Middelnederlandse letterkunde', in: A.M.J. van Buuren, O.S.H. Lie, H. van Dijk [e.a.] (red.), *Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag*. Utrecht, 1985, 198-216. (Ook (met een naschrift) in: - 1992a, 117-134.)
- , 1985b, 'Jacob van Maerlant: een herwaardering', in: *Literatuur* 2 (1985), 190-197. (Ook (met een naschrift) in: - 1992a, 173-184.)
- , 1992a, *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek*. Amsterdam, 1992, NLCM 6.
- , 1992b, 'Onderzoek van opdrachtgevers', in: - 1992a, 9-27.
- , 1992c, 'Maerlant tussen Noord en Zuid. Contouren van een biografie', in: - 1992a, 185-216.
- , *De waarde van het boek*. Amsterdam, 1994.
- Pauw, N. de & E. Gailliard (ed.), *'Dit is die istory van Troyen' van Jacob van Maerlant, naar het vijftiendeëeuwsche handschrift van Wessel van de Loe met al de Middelnederlandse fragmenten diplomatisch uitgegeven*. Gent, 1889-1892, 4 dln.
- Perre, D. van de, 'Het Kardeloet-Caerlout-Carelhooft te Ninove en gelijkaardige toponiemen te Gent, Geraardsbergen en Viane', in: *Het land van Aalst* 35 (1983), 1-54.
- , 'Het toponiem "Kardeloet" te Ninove en te Gent en zijn relatie tot de Middelnederlandse Arturromans', in: *Het land van Aalst* (ter perse).
- Pleij, H., 'Over een cultuurhistorische benadering van Middelnederlandse teksten. Flirten met Dracula?', in: F.P. van Oostrom & F. Willaert (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst*. Hilversum, 1989, MSB 14, 15-29.
- Reynaert, J., 'Middelnederlandse literatuur in interdisciplinair perspectief', in: *SpL* 35 (1993), 141-152.
- Rombauts, E. (ed.), *Karel ende Elegast*. 5e dr., Zwolle, 1968, Klassieken uit de Nederlandse letterkunde 4.
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A. (hoofred.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen, 1993.
- Schutter, F. de, *Het verhaal van de Nederlandse literatuur. Middeleeuwen, renaissance, barok*. Kapellen [enz.], 1992.

Stein, R., *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw*. Leuven, 1994, *Miscellanea Neerlandica* 10.

Stoffers, M. (red.), *De middeleeuwse ideeënwereld, 1000-1300*. Hilversum, 1994, MSB 63.

Stracke, D.A., 'Over den berijmer der Kopenhaagsche Lutgart', in: *OGE* 20 (1946), 50-101.

Veerdeghem, F. van (ed.), *'Leven van Sinte Lutgart', tweede en derde boek. Naar een*

Kopenhaagsch handschrift. Leiden, 1899.

Verdam, J. & P. Leendertz (ed.), *Jacob van Maerlant, Strofische gedichten*.

Leiden, 1918.

Voorwinden, N., 'Woorden of wapens. Strijdbeschrijvingen in literaire teksten', in: A.J. Brand (red.), *Oorlog in de middeleeuwen*, Hilversum, 1989, MSB 8, 51-70.

Vries, J. de (red.), *Algemene literatuurgeschiedenis. Geschiedenis van de belangrijkste figuren en stromingen in de wereldliteratuur*, dl. 2, *De middeleeuwen*. Antwerpen [enz.], [z.j.].

Vries, M. de & E. Verwijs (ed.), *Jacob van Maerlant's 'Spiegel historiael'* [...]. Leiden, 1863-1879, 4 dln.

Wackers, P., "'Geschiedverhaal of schetskaart" revisited. Overwegingen bij de studie van de Middelnederlandse letterkunde', in: F.P. van Oostrom & Frank Willaert (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst*. Hilversum, 1989, MSB 14, 223-242.

Willaert, F., 'Middelnederlandse lyriek in context', in: - e.a., *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen*. Amsterdam, 1992, NLCM 7, 9-26 en 317-328.

Wilmink, W. (vert.), *'De reis van Sint Brandaan'. Een reisverhaal uit de twaalfde eeuw*. Met een uitgave van de Middelnederlandse tekst naar het Comburgse handschrift door een werkgroep van Utrechtse neerlandici onder leiding van W.P. Gerritsen en S. Oppenhuis de Jong, Amsterdam, 1994, *Klassieken van de Nederlandse letterkunde* 1.

Literatuur bij J. Reynaert

- Aron, R., *Marxismes imaginaires. D'une sainte famille à l'autre*. Parijs, 1970.
- Beckers, H., 'Bruchstücke unbekannter "Sidrac"-Handschriften aus Münster, Düsseldorf und Brüssel', in: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 1 (1972), 89-110.
- Beckers, J.J.M., *Een tekst voor alle tijden. Een onderzoek naar de receptiesituatie van de oudste overgeleverde versies van 'Lanseloet van Denemerken'*. [Z.pl.], 1993, diss. Amsterdam UvA.
- Berendrecht, P., 'Maerlants "Eerste Martijn": een "leer-rijk" quodlibet?', in: *Spektator* 19 (1990), 369-385.
- Biemans, J.A.A.M. & H. Mayer (ed.), 'Ein neues Fragment des "Dietse doctrinael"', in: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 25 (1986), 63-87.
- Borchling, C. & B. Clausen, *Niederdeutsche Bibliographie*. Dl. 1, Neumünster, 1931-1936.
- Brems, H., 'Nederlandse literatuur in Vlaanderen?', in: *Literatuur* 10 (1993), 314-320. (Ook in H. Brems, *Een zangwedstrijd. Over literatuur en macht*. Leuven, 1994, 59-80.)
- Buuren, A.M.J. van, 1994a, "'Der clerken boec moeten si lesen". De "Disticha Catonis" en het "Boec van Catone"', in: Reynaert e.a. 1994, 70-85 en 373-380.
- , 1994b, *Levenslessen van Cato. Het verhaal van een schoolboek*. Amsterdam, 1994, Bert van Selm-lezing 3.
- Caenegem, R.C. van, 'Chivalrous ideals and religious feeling', in: L. Milis, D. Lambrecht, H. de Ridder-Symoens [e.a.] (red.), *Law, history, the Low Countries and Europe*. London [enz.], 1994, 145-159. (Een eerdere versie in het Nederlands verscheen als 'Slotreferaat' in: J.D. Janssens (red.), *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij*. Brussel, 1982, 240-259.)
- Gerritsen, W.P., 'De dichter en de leugenaars. De oudste poetica in het Nederlands', in: *Ntg* 85 (1992), 2-13.
- , H. van Dijk, O.S.H. Lie [e.a.], 'A fourteenth-century vernacular poetics: Jan van Boendale's "How writers should write"', in: E. Kooper (red.), *Medieval Dutch literature in its European context*. Cambridge, 1994, Cambridge studies in medieval literature 21, 245-260.
- Goff, J. le & J.C. Schmitt, 'Au XIIIe siècle. Une parole nouvelle', in: J. Delumeau (red.), *Histoire vécue du peuple chrétien*. Dl. 1, Toulouse, 1979, 257-279.
- Gysseling, M. (ed.), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. M.m.v. en van woordindices voorzien door W. Pijnenburg, 2e reeks, *Litteraire handschriften*. Dl. 1, 's-Gravenhage, 1980 en dl. 6, 's-Gravenhage, 1987.
- Heeroma, K., 'Die Dichtsituation des "Wapene Martijn"', in: J.P. Gumbert & M.J.M.

- de Haan (red.), *Neerlandica manuscripta. Essays presented to G.I. Lieftinck*. Dl. 3, Amsterdam, 1976, 60-70.
- Herwaarden, J. van, “‘Dat scaecspel’”. Een profaan-ethische verkenning’, in: Reynaert e.a. 1994, 304-321 en 442-452.
- Jonckbloet, W.J.A. (ed.), *‘Die dietsche doctrinale’, leerdicht van den jare 1345*. 's-Gravenhage, 1842.
- Kästner, H., *Mittelalterliche Lehrgespräche. Textlinguistische Analysen. Studien zur poetischen Funktion und pädagogischen Intention*. Berlijn, 1978.
- Lie, O.S.H., ‘What is truth? The verse-prose debate in medieval Dutch literature’, in: *Queeste* 1 (1994), 34-65.
- Lievens, R., ‘Het Duits sukses van de “Dietsche doctrinale”’, in: *Leuvense bijdragen* 49 (1960), 130-148.
- Ljunggren, G. (ed.), *‘Der leyen doctrinal’. Eine mittelniederdeutsche Übersetzung des mittelniederländischen Lehrgedichts ‘Dietsche doctrinale’*. Lund [enz.], 1963.
- Meder, T., *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegaersberch (ca. 1400)*. Amsterdam, 1991, NLCM 2.
- Meierus, A. (ed.), *Cato christianus sive institutio paraenetica ad pietatem*. Atrecht, 1598. (Ex. Gent, UB, BL 1644.)
- Mertens, Th. & F. Willaert, ‘Postmoderniteit als redmiddel’, in: *Ntg* 87 (1994), 97-106.
- Olschki, L., *Die romanischen Literaturen des Mittelalters*. Potsdam, 1928.
- Oostrom, F. van, *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek*. Amsterdam, 1992, NLCM 6.
- , *De waarde van het boek*. Amsterdam, 1994.
- Paul, J., *Histoire intellectuelle de l'occident médiéval*. Parijs, 1973.
- Pleij, H. & S. Raue, ‘De pantoffels der ootmoedigheid. Een ouderwetse deugdenleer voor de vroeg-moderne burgervrouw’, in: *Literatuur* 5 (1990), 265-273.
- Powell, J.M., *Albertanus of Brescia. The pursuit of happiness in the early thirteenth century*. Philadelphia, 1992.
- Reynaert, J., ‘Middelnederlandse literatuur in interdisciplinair perspectief’, in: *SpL* 35 (1993), 141-152.
- , 1994a, ‘Leken, ethiek en moralistisch-didactische literatuur. Ter inleiding’, in: Reynaert e.a. 1994, 9-36 en 353-362.
- , 1994b, ‘Ethiek en “filosofie” voor leken: de “Dietsche doctrinale”’, in: Reynaert e.a. 1994, 199-214 en 415-419.
- e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1994, NLCM 9.
- Roetert Frederikse, J.A. (ed.), *Dat kaetspel ghemoralizeert*. Leiden, 1915.
- Schaik-Aveling, G.H. van (ed.), *Dat scaecspel*. Leiden, 1912.
- Snellaert, F.A. (ed.), *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan Boendale, Hein van Aken en anderen*. Brussel, 1869.
- Vauchez, A., *Les laïcs au moyen age. Pratiques et expériences religieuses*. Parijs, 1987.
- Verdam, J. & P. Leendertz (ed.), *Jacob van Maerlant, Strofische gedichten*. Leiden, 1918.

Vries, M. de (ed.), *'Der leken spiegel', leerdicht van den jare 1330 door Jan Boendale*. Dl. 3, Leiden, 1848.

- & E. Verwijs (ed.), *Jacob van Maerlant's 'Spiegel historiael' [...]*. Dl. 3, Leiden, 1863.

Warnar, G., 'Biecht, gebod en zonde. Middelnederlandse moraaltheologie voor de wereldlijke leek', in: Th. Mertens e.a., *Boeken voor de eeuwigheid*.

Middelnederlands geestelijk proza. Amsterdam, 1993, NLCM 8, 36-51 en 372-380.

-, *Het 'Ridderboec'. Over Middelnederlandse literatuur en lekenvroomheid*. Amsterdam, 1995, NLCM 10.

Winkel, J. te, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. 2e dr., dl. 2, Haarlem, 1922.

Zink, M., *La prédication en langue romane avant 1300*. Parijs, 1976.

Zumthor, P., 'Y a-t-il une "littérature" médiévale?', in: *Poétique* nr. 66 (1986), 131-139.

-, *La lettre et la voix. De la 'littérature' médiévale*. Parijs, 1987.

Literatuur bij Thom Mertens

- Achten, G., 'De ontsluiting van het Middelnederlandse getijden- en gebedenboek', in: A.J. Geurts (red.), *De ontsluiting van middeleeuwse handschriften in de Nederlanden*. Nijmegen [enz.], 1987, Nijmeegse codicologische cahiers 8-9, 71-75.
- Alaerts, J., 'Een Middelnederlands handschrift met werken van Herp en Ruusbroec (Brussel, K.B., IV 37)', in: *OGE* 49 (1975), 18-28.
- Appel, H., *Anfechtung und Trost im Spätmittelalter und bei Luther*. Leipzig, 1938, Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 165.
- Auer, A., *Leidenstheologie im Spätmittelalter*. St. Ottilien, 1952, Kirchengeschichtliche Quellen und Studien 2.
- Axters, St., *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*. Antwerpen, 1950-1960, 4 dln.
- Bake[?], Alijt, *Boexken vander passien*. Leiden, 1519. (Ex. Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, 1099 E 7.)
- Begheyn, P.J., 'De handschriften van het St.-Agnietenklooster te Arnhem', in: *OGE* 45 (1971), 3-44.
- Borchert, B., *Mystiek. Geschiedenis en uitdaging*. Haarlem, 1989.
- Borries, E., 'Mystik und Texte. Überlegungen zur philologischen Mystikforschung', in: *Euphorion* 86 (1992), 333-346.
- Brinkerink, D.A. (ed.), *Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van Diepen veen ('Handschrift D')*. Leiden, [1904].
- Buuren, A.M.J. van, "'Soe wie dit lietdkyn sinct of leest". De functie van de laatmiddelnederlandse geestelijke lyriek', in: F. Willaert e.a., *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen*. Amsterdam, 1992, NLCM 7, 234-254 en 399-404.

- Bynum, C.W., *Jesus as mother. Studies in the spirituality of the High Middle Ages*. Berkeley [enz.], 1982, Publications of the Center for Medieval and Renaissance Studies UCLA 16.
- , *Holy feast and holy fast. The religious significance of food to medieval women*. Berkeley [enz.], 1987, The New Historicism: studies in cultural poetics 1.
- , *Fragmentation and redemption. Essays on gender and the human body in medieval religion*. New York, 1992.
- Chaix, G., 'L'édition de 1552 et la réception de Ruusbroec au XVIe siècle', in: P. Mommaers & N. de Paepe (red.), *Jan van Ruusbroec. The sources, content and sequels of his mysticism*. Leuven, 1984, Mediaevalia Lovaniensia, series 1/studia 12, 142-152.
- Combes, A. (ed.), *Ioannis Carlerii de Gerson, De mystica theologia*. Lucani, [1958].
- Costard, M., 'Predigthandschriften der Schwestern vom gemeinsamen Leben. Spätmittelalterliche Predigtüberlieferung in der Bibliothek des Klosters Nazareth in Geldern', in: V. Mertens & H.-J. Schiewer (red.), *Die deutsche Predigt im Mittelalter*. Tübingen, 1992, 194-222.
- Courtenay, W.J., 'Between despair and love. Some late medieval modifications of Augustine's teaching of fruition and psychic states', in: K. Hagen (red.), *Augustine, the harvest and theology (1300-1650). Essays dedicated to Heiko Augustinus Oberman*. Leiden [enz.], 1990, 5-20.
- Deblaere, A., 'Témoignage mystique chrétien', in: *Mystique dans le christianisme et les autres religions / Mysticism in christianity and other religions*. Rome, 1977, Studia missionalia 26.
- Decorte, J., *Waarheid als weg. Beknopte geschiedenis van de middeleeuwse wijsbegeerte*. Kapellen [enz.], 1992.
- Deschamps, J., 'Handschriften uit het Sint-Agnesklooster te Maaseik', in: *Album Dr. M. Bussels*. Hasselt, 1967, 167-194.
- , 'De Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen van de "Hundert Betrachtungen und Begehrungen" van Henricus Suso', in: *OGE* 63 (1989), 309-369.
- Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique, doctrine et histoire*. Parijs, 1932-...
- Dijk, R.Th.M. van, 'Geert Grote en de Moderne Devotie. Een beweging van vernieuwde innerlijkheid in de late middeleeuwen', in: A.J. Geurts (red.), *Moderne Devotie. Figuren en facetten*. Nijmegen, 1984, 11-36.
- , 'Het getijdenboek van Geert Grote. Terugblik en vooruitzicht', in: *OGE* 64 (1990), 156-194.
- , 'De mystieke weg van Alijt Bake (1415-1455)', in: *OGE* 66 (1992), 115-133.
- Dinzelbacher, P., 'Über die Entdeckung der Liebe im Hochmittelalter', in: *Saeculum* 32 (1981), 185-208.
- , 'Europäische Frauenmystik des Mittelalters. Ein Überblick', in: - & D.R. Bauer (red.), *Frauenmystik im Mittelalter*. Ostfildern, 1985, 11-23.
- , *Christliche Mystik im Abendland. Ihre Geschichte von den Anfängen bis zum Ende des Mittelalters*. Paderborn [enz.], 1994.
- Dresen, G., *Onschuldphantasieën. Offerzin en heilsverlangen in feminisme en mystiek*. Nijmegen, 1990, diss.

Elm, K., 'Frömmigkeit und Ordensleben in deutschen Frauenklöstern des 13. und 14. Jahrhunderts', in: *OGE* 66 (1992), 28-45.

Engen, J. van, 'A brabantine perspective on the origins of the Modern Devotion: the first book of Petrus Impens's "Compendium decursus temporum monasterii Christifere Bethleemitice puerpere"', in: W. Verbeke, M. Haverals, R. de Keyser [e.a.] (red.), *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux. Pars prior: Devotio Windeshe-*

- mensis*. Leuven, 1992, *Mediaevalia Lovaniensia*, series 1/studia 20, 3-78.
- Épiney-Burgard, G., 'Henri Herp: de la Dévotion moderne à l'Observance franciscaine', in: J.-M. Cauchies (red.), *La dévotion moderne dans les pays bourguignons et rhénans des origines à la fin du XVIe siècle*. Neuchâtel, 1989, Publication du Centre Européen d'Études Bourguignonnes (XIVe-XVIe s.) 29, 89-96.
- Glorieux, [P.] (ed.), *Jean Gerson, Oeuvres complètes*, dl. 7, *L'Oeuvre française*. Parijs [enz.], 1966.
- Goossens, [L.A.] M., *De meditatie in de eerste tijd van de Moderne Devotie*. Haarlem [enz.], [1952], diss. Nijmegen.
- Graft, C. van de (ed.), *Een boecxken gemaket ende bescreven van suster Bertken*. Zwolle, 1955, Zwolse drukken en herdrukken 9.
- Grube, K. (ed.), *Des Augustinerpropstes Iohannes Busch 'Chronicon Windeshemense' und 'Liber de reformatione monasteriorum'*. Halle, 1886, *Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete* 19.
- Gumbert, J.P., *The Dutch and their books in the manuscript age*. Londen, 1990, The Panizzi lectures 1989.
- Hoffmann, W.J., 'Die volkssprachige Rezeption des "Horologium sapientiae" in der Devotio Moderna', in: R. Blumrich & Ph. Kaiser (red.), *Heinrich Seuses Philosophia spiritualis. Quellen, Konzept, Formen und Rezeption. Tagung Eichstätt 2.-4. Oktober 1991*. Wiesbaden, 1994, 202-254.
- Koorn, F.W.J., 'Hollandse nuchterheid? De houding van de Moderne Devoten tegenover vrouwenmystiek en -ascese', in: *OGE* 66 (1992), 97-114.
- Kors, M.M. (ed.), 'Het traktaat "Fili accedens", toegeschreven aan de prior van Groenendaal. Studie en kritische uitgave', in: *OGE* 62 (1988), 176-256.
- , 'Gerlacvs Peterssen nerstelyck ghecorrigeert. Veranderende opvattingen in de Nieuwnederlandse "Soliloquium"-vertaling', in: G.R.W. Dibbets & P.W.M. Wackers (red.), *Wat duikers vent is dit! Opstellen voor W.M.H. Hummelen*. Wijhe, 1989, 195-218.
- , (ed.), *De Middelnederlandse 'Brieven' van Gerlach Peters (†1411). Studie en tekstuitgave*. Nijmegen, 1991, *Middeleeuwse studies* 7.
- Lieftinck, G.I., *De Middelnederlandsche Tauler-handschriften*. Groningen [enz.], 1936.
- Mak, J.J., *De Dietse vertaling van Gerlach Peters' 'Soliloquium'*. [Z.pl.], 1936.
- Man, D. de (ed.), *Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden zusteren*. Den Haag, 1919.
- Mande 1977: zie Vekeman & Mertens 1977.
- Mertens, Th. (ed.), 1984a, *Hendrik Mande Can. Aug. (†1431), Een minnentlike claege*. Erfstadt, 1984, *Veröffentlichungen des Instituts für Niederländische Philologie der Universität zu Köln* 6.
- , (ed.), 1984b, *Hendrik Mande Can. Aug. (†1431), Vanden licht der waerheit*. Erfstadt, 1984, *Veröffentlichungen des Instituts für Niederländische Philologie der Universität zu Köln* 8.
- , 1984c, 'De invloed van de werken van Hendrik Mande', in: A.J. Geurts (red.), *Moderne Devotie. Figuren en facetten*. Nijmegen, 1984, 194-196.
- , 'Hugo de Balma in het Middelnederlands', in: Chr. de Backer, A.J. Geurts & A.G. Weiler (red.), *Codex in context. Studies over codicologie*,

kartuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven aangeboden aan Prof. Dr. A. Gruijs. Nijmegen [enz.], 1985, Nijmeegse codicologische cahiers 4-6, 249-262.

-, *Hendrik Mande (?-1431). Teksthistorische en literairhistorische studies.* Nijmegen, 1986, diss.

-, 1989a, 'Hendrik Mande als visionair', in: *Millennium* 3 (1989), 106-114.

- , 1989b, 'Lezen met de pen. Ontwikkelingen in het laatmiddeleeuws geestelijk proza', in: F.P. van Oostrom & F. Willaert (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst*. Hilversum, 1989, MSB 14, 187-200.
- , 'Boeken voor de eeuwigheid. Ter inleiding', in: - e.a., *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam, 1993, NLCM 8, 8-35 en 361-372.
- , 'Texte der modernen Devoten als Mittler zwischen kirchlicher und persönlicher Reform', in: *Niederdeutsches Wort* 34 (1994) (ter perse).
- , 'Collatio und Codex im Bereich der Devotio Moderna', in: Chr. Meier (red.), *Der Codex im Gebrauch*. München, 1995, Münstersche Mittelalter-Schriften 70 (ter perse).
- Moll, W., *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw*. Amsterdam, 1854, 2 dln.
- Mommaers, P., *Wat is mystiek?* Nijmegen [enz.], 1977, Spiritualiteit 12.
- , *Hadewijch*. Averbode [enz.], 1989, Cahiers voor levensverdieping 54.
- Monasticon Windeshemense*, dl. 3, *Niederlande*. Brussel, 1980, Archief- en bibliotheekwezen in België, extranummer 16/[3].
- Oberman, H.A., *The harvest of medieval theology. Gabriel Biel and the study of late medieval nominalism*. Cambridge (Mass.), 1963.
- , 'The shape of late medieval thought: the birthpangs of the modern era', in: Ch. Trinkaus & H.A. Oberman (red.), *The pursuit of holiness in late medieval and renaissance religion*. Leiden, 1974, Studies in medieval and reformation thought 10, 3-25.
- , 'Fourteenth-century religious thought: a premature profile', in: *Speculum* 53 (1978), 80-93.
- Pleij, H., *Nederlandse literatuur van de late middeleeuwen*. Utrecht, 1990.
- Post, R.R., *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*. Utrecht [enz.], 1957, 2 dln.
- , *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism*. Leiden, 1968, Studies in medieval and reformation thought 3.
- Prims, Fl., *De kloosterslot-beweging in Brabant in de XVde eeuw*. Antwerpen [enz.], 1944, Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten van België, klasse der letteren 6/1.
- Rehm, G., *Die Schwestern vom gemeinsamen Leben im nordwestlichen Deutschland. Untersuchungen zur Geschichte der Devotio Moderna und des weiblichen Religiosentums*. Berlin, 1985, Berliner historische Studien 11, Ordensstudien 5.
- Reypens, L. (ed.), *Meester Willem Jordaens, 'De oris osculo' of 'De mystieke mondкус'*. Antwerpen, 1967, Studiën en tekstuutgaven van Ons geestelijk erf 17.
- Ruh, K., *Geschichte der abendländischen Mystik*. München, 1990-1993 [2 bdn. verschenen].
- Schellekens, J.W.M., 'De betwisting van Richard van St.-Victors auteurschap der "Expositio in Cantica canticorum"', beschouwd vanuit de handschriften en Hadewijch', in: *OGE* 64 (1990), 107-129.

Schepers, K., 'Van "Bedudinghe op Cantica Canticorum" tot "Glossa tripartita super Cantica"'. De vondst van een Latijnse brontekst', in: *OGE* 67 (1993), 82-93.

-, 'Hugo de Balma bij Hendrik Mande, in "Vurighe begherten" en in "Bedudinghe op Cantica canticorum"', in: *OGE* 68 (1994), 229-240.

Spaapen, B., 'Middeleeuwse passiemystiek', in: *OGE* 35 (1961), 167-185 en 252-299; 40 (1966), 6-64; 41 (1967), 209-301 en 321-367; 42 (1968), 5-32, 225-261 en 374-421.

Steggink, O., 'Study in spirituality in retrospect. Shifts in methodological approach', in: *Studies in spirituality* 1 (1991), 5-23.

- Stoeker, K. & Th. Verbeij, “‘Uut Profectus’”. Over de verspreiding van Middelnederlandse kloosterliteratuur aan de hand van de “Profectus religiosorum” van David van Augsburg’, in: Th. Mertens e.a., *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam, 1993, NLCM 8, 318-340 en 476-490.
- Stracke, D.A. (ed.), *Korte handleiding tot de theologia mystica of het beschouwende leven naar een handschrift uit het jaar 1492*. Antwerpen, 1932, Bloemen van Ons geestelijk erf 7-8.
- Stutvoet-Joanknecht, Chr.M. (ed.), *Der byen boeck. De Middelnederlandse vertalingen van ‘Bonum universale de apibus’ van Thomas van Cantimpré en hun achtergrond*. Amsterdam, 1990, diss. VU.
- Sullivan, D.D., *Nicholas of Cusa and church reform in the German Empire*. Diss. University of Colorado, 1967.
- Swalve, E.B., ‘De Kardinaal Nicolaas van Cusa, en zijne werkzaamheid als pauselijk legaat in Nederland’, in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis* 9 (1838), 1-115 en 233-283.
- Troeyer, B. de, *Bio-bibliographia franciscana Neerlandica ante saeculum XVI*, dl. 1, *Pars biographica*. Nieuwkoop, 1974.
- Ubbink, R.A., *De receptie van Meister Eckhart in de Nederlanden gedurende de middeleeuwen. Een studie op basis van middelnederlandse handschriften*. Amsterdam, 1978, Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur 34.
- Vandenbroeck, P., *Hooglied. De beeldwereld van religieuze vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw*. [Z.pl.], 1994, Creatrices 1.
- Vandenbroucke, Fr., ‘Le divorce entre théologie et mystique. Ses origines’, in: *Nouvelle revue théologique* 82 (1950), 372-389.
- Vekeman, H.W.J., ‘De spiritualiteit van “Der mynnen regele”’, in: E. Cockx-Indestege & F. Hendrickx (red.), *Miscellanea Neerlandica. Opstellen voor Dr. Jan Deschamps*. Dl. 3, Leuven, 1987, 147-159.
- , ‘Het literaire discours van het soliloquium bij Mande en Teellinck’, in: P. Bange, C. Graafland, A.J. Jelsma [e.a.] (red.), *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987*. Hilversum, 1988, 179-192.
- Vekeman, H. & Th. Mertens (ed.), *Hendrik Mande, Alle werken*. Nijmegen, 1977. (Interne publikatie Instituut Nederlands.)
- Verdeyen, P., ‘Un théologien de l'expérience’, in: *Bernard de Clairvaux. Histoire, mentalités, spiritualité*. Paris, 1992, Sources chrétiennes 380, 557-577.
- Verschuieren, L. (ed.), *Hendrik Herp O.F.M., Spieghel der volcomenheit*. Antwerpen, 1931, 2 dln., Tekstuitgaven van Ons geestelijk erf 1-2.
- Visser, G. (ed.), ‘Een mynlike vuerighe begerte der ynniger zielen tot horen ghem ynden Here’, in: *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, nieuwe serie, 1 (1902), 249-269.
- Völker, L., “‘Gelassenheit’”. Zur Entstehung des Wortes in der Sprache Meister Eckharts und seiner Überlieferung in der nacheckhartschen Mystik bis Jacob Böhme’, in: F. Hundsnurhser & U. Müller (red.), ‘*Getempert und Gemischt*’. *Festschrift für Wolfgang Mohr*. Göppingen, 1972, GAG 65, 281-312.
- Vreese, W. de (ed.), ‘Bijdragen tot de kennis van het leven en de werken van Jan van Ruusbroec’, in: *Het belfort* 10 (1895) II 5-20, 102-113, 169-181 en 253-262.

- Willeumier-SchaliJ, J.M., 'Ruusbroec's werk in het middeleeuwse tijdsbeeld. Een receptie-onderzoek', in: *OGE* 55 (1981), 298-393.
- , 'Het specifiek belang van 16e-eeuwse Middelnederlandse mystieke handschriften', in: *OGE* 57 (1983), 3-13.
- , 'Middelnederlandse mystiek rond 1500: troost in gelatenheid', in: *OGE* 64 (1990), 227-253.

- (ed.), *De brieven uit 'Der rechte Wech' van de Oisterwijkse begijn en mystica Maria van Hout († Keulen, 1547)*. Leuven, 1993, *Miscellanea Neerlandica* 6.
- Williams-Krapp, W., 'Ordensreform und Literatur im 15. Jahrhundert', in: *Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein Gesellschaft* 4 (1986-1987), 41-51.
- , "'Dise ding sint dennoch nit ware zeichen der heiligkeit". Zur Bewertung mystischer Erfahrungen im 15. Jahrhundert', in: W. Haubrichs (red.), *Frömmigkeitsstile im Mittelalter*. Göttingen, 1990, (*LiLi, Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 20 (1990), Heft 80), 61-71.
- , 'Frauenmystik und Ordensreform im 15. Jahrhundert', in: J. Heinzle (red.), *Literarische Interessenbildung im Mittelalter. DFG-Symposion 1991*. Stuttgart [enz.], [1993], 301-313.
- Woude, S. van der (ed.), *Acta Capituli Windeshemensis. Acta van de kapittelvergaderingen der Congregatie van Windesheim*. Den Haag, 1953, *Kerkhistorische studiën* 6.

Literatuur bij Herman Pleij

- Baeumer, M.L., 'Gesellschaftliche Aspekte der "Volks"-Literatur im 15. und 16. Jahrhundert', in: R. Grimm & J. Hermand (red.), *Popularität und Trivialität: fourth Wisconsin workshop*. Frankfurt, 1974, 7-50.
- Belial*. Haarlem: J. Bellaert, 1484. (Ex. Den Haag, KB, 168 E 5.)
- Bolte, J. (ed.), *G. Wickram, Das Rollwagenbüchlein*. Stuttgart, 1968.
- Büttner, F.O., 'Mens divina liber grandis est. Zu einigen Darstellungen des Lesens in spätmittelalterlichen Handschriften', in: *Philobiblon* 16 (1972), 92-126.
- Buevijn van Austoen*. Antwerpen: A. van Berghen, 1511. (Ex. Wenen, Staatsbibliothek, 66 E 40.)
- Camp vander doot*. Schiedam: O. Nachtegael, 1503. (Ex. Hamburg, Stadtbibliothek, Inc. App. A 81.)
- Cathoon: Den grooten Cathoon*. Antwerpen: Cl. de Grave, 1519. (Ex. London, British Library, 11.385 .k. 21.)
- Darnton, R., *De kus van Lamourette*. Amsterdam, 1990.
- Davis, N.Z., *Society and culture in early modern France*. London, 1975.
- Debaene, L., *De Nederlandse volksboeken*. Antwerpen, 1951.
- Eisenstein, E.L., *The printing press as an agent of change*. Cambridge, 1980.
- Esopus: Die historien ende fabulen van Esopus*. Delft: H. Eckert, 1498. (Ex. Parijs, BN, Rés. Y². 185 (2).)
- Gerritsen, W.P., *De constructie van het geheugen. De rubricatie in een incunabel uit de Utrechtse Paulusabdij en de geschiedenis van het lezen*. Utrecht, 1994.
- Goudriaan, K., P. Abels & N. Habermehl (red.), *Een drukker zoekt publiek: Gheraert*

- Leeu te Gouda, 1477-1484*. Delft, 1993.
- Green, D.H., 'Orality and reading: the state of research in medieval studies', in: *Speculum* 65 (1990), 267-280.
- Gumbert, J.P., 'Van antieke naar moderne schriftcultuur', in: *Spiegel historiael* 7 (1972), 142-149.
- Hindman, S. (red.), *Printing the written word. The social history of books, circa 1450-1520*. Ithaca, 1991.
- Historien van Troyen*. Gouda: G. Leeu, 1479. (Ex. Parijs, BN, Rés. J. 64.)
- Keesman, W., 'Jacob Bellaert en Haarlem', in: E.K. Grootes (red.), *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800*. Hilversum, 1993, 27-48.
- , N. Oudejans & H. Pleij, 'Een Nederlandse bewerking van de "Chevalier de La Tour" in de Rosenwald-collectie: "Den spieghel der duecht" van 1515', in: *Spektator* 12 (1982-1983), 89-118.
- Koppitz, H.-J., 'Zur Verbreitung unterhaltsamer und belehrender deutscher Literatur durch den Buchhandel in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts', in: *Jahrbuch für internationale Germanistik* 7 (1975), nr. 2, 20-35.
- Kronenberg, M.E., 'Gemengde berichten uit de kringen van theologen en rederijkers te Antwerpen, Brussel en Gent (begin 16e eeuw)', in: W. Godenne, L. Indestege & B. Pelckmans (red.), *Prosper Verheyden gehuldigd*. Antwerpen, 1943, 235-244.
- Kruyskamp, C. (ed.), *Dichten en spelen van Jan van den Berghe*. 's-Gravenhage, 1950.
- Malegijs*. Antwerpen: J. van Ghelen, 1556. (Ex. Parijs. Bibliothèque d'Arsenal, Fol. B. 976 Rés.)
- Mandeville, J. van, *Een genoechlijc boec*. Antwerpen: G. Bac, 1494. (Ex. Londen, British Library, G. 6707.)
- Mandrour, R., *From humanism to science, 1480-1700*. Harmondsworth, 1978.
- Maniere: Die maniere om te leeren cyffren*. Brussel: Th. van der Noot, 1508. (Ex. Brussel. KB, II. 53. 133A.)
- Mannen: Seven wijse mannen van Romen*. Gouda: G. Leeu, 1479. (Ex. Göttingen, Universitätsbibliothek, 8° Fab. Rom. I, 2203.)
- Medecijn der sielen*. Antwerpen: W. Vorsterman, [ca. 1520]. (Ex. Amsterdam, UB, Ned. Inc. 129.)
- Mertens, Th., 'Lezen met de pen. Ontwikkelingen in het laatmiddeleeuws geestelijk proza', in: F.P. van Oostrom & F. Willaert (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst*. Hilversum, 1989, MSB 14, 187-200.
- , 'Texte der modernen Devoten als Mittler zwischen kirchlicher und persönlicher Reform', in: *Niederdeutsches Wort* 34 (1994) (ter perse).
- Olyvier van Castillen*. Antwerpen: H. Eckert, [ca. 1510]. (Ex. Washington, Library of Congress, Inc. X.R 65.)
- Pleij, H., *De wereld volgens Thomas van der Noot: boekdrukker en uitgever te Brussel in het eerste kwart van de zestiende eeuw*. Muiderberg, 1982.
- , 'Over een onbekend schoolboek, gedrukt te Brussel in het begin van de zestiende eeuw', in: C. Hamans & W. Voskuilen (red.), *Liber amicorum Han Dommissie*. Amsterdam, 1984, 46-52.

- , *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*. Amsterdam, 1988.
- , *Nederlandse literatuur van de late middeleeuwen*. Utrecht, 1990.
- , 'De oudste schaapherderskalender (1511) teruggevonden', in: W.P. Gerritsen, A. van Gijsen & O.S.H. Lie (red.), *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur*. Hilversum, 1991, MSB 26, 145-148.
- , 'Onvoltooide literatuur: over dramatisch lezen, spiritueel herkauwen en de emotionele

- verwerking van gedrukte teksten in het algemeen', in: *Jaarboek De Fonteine* 41 (1991-1992), nr. 2, 167-75.
- , 1992a, 'De betekenis van de beginnende drukpers voor de ontwikkeling van de Nederlandse literatuur in Noord en Zuid', in: *Spektator* 21 (1992), 227-263.
- , 1992b, 'Over Huizinga's "Herfsttij" en de stedelijke literatuur van de Lage Landen', in: *Bulletin: geschiedenis, kunst, cultuur* 1 (1992), 3-19.
- & S. Raue, 'De pantoffels der ootmoedigheid: een ouderwetse deugdenleer voor de vroegmoderne huisvrouw', in: *Literatuur* 7 (1990), 265-273.
- e.a., *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. Amsterdam, 1991, NLCM 4.
- Remmerswael, Jan van, *Der sondaren troest*. Antwerpen: M. van der Goes, 1492. (Ex. Antwerpen, Stadsbibliotheek, B. 35.753.)
- Reynke de vos [Lübeck 1498]. Nachdruck*. Nachwort T. Sodmann. Hamburg, 1976.
- Saenger, P., 'Silent reading: its impact on late medieval script and society', in: *Viator* 13 (1982), 367-414.
- Scaecspul*. Gouda: G. Leeu, 1479. (Ex. Parijs, BN, Rés. m.V. 32.)
- Scholz, M.G., *Hören und Lesen. Studien zur primären Rezeption der Literatur im 12. und 13. Jahrhundert*. Wiesbaden, 1980.
- Smith, P.J., 'Voix et geste chez Rabelais', in: *Literaturwissenschaftliches Jahrbuch* 31 (1992), 133-143.
- Spiegelhel: Die spiegelhel des eeuwighen levens*. Delft: [J.J. van der Meer], 1480. (Ex. Washington, Library of Congress, Incun. 1480. S 62.)
- Spiegelhel: Den spiegelhel historiael*. Antwerpen: Cl. de Grave, 1515. (Ex. Amsterdam, UB, Ned. Inc. 89.)
- Sydrack*. Leiden: [H.J. van Woerden], 1495. (Ex. London, British Library, IB. 48.433.)
- Tafel des kersteliken levens*. Gouda: G. Leeu, 1478. (Ex. Den Haag, KB, 169 G 94 (2).)
- Troest: Der sielen troest*. Utrecht: [z. dr.], 1479. (Ex. Den Haag, KB, 169 E 10.)
- Twispraec der creaturen*. Gouda: G. Leeu, 1482. (Ex. Parijs, BN, Rés. g. Yc. 33.)
- Vaderboeck*. Zwolle: P. van Os, 1490. (Ex. Leiden, UB, 1498 B 8.)
- Vanden IX velden*. Antwerpen: weduwe R. van den Dorpe, 1501. (Ex. Gent, UB, Res. 1475.)
- Vermeulen, Y.G., 'Een schoon historie. De presentatie van Nederlandstalige literatuur 1477-1540: de titelpagina', in: *Spektator* 12 (1982-1983), 249-269.
- , 'Tot profijt en genoeg'. *Motiveringen voor de produktie van Nederlandstalige gedrukte teksten, 1477-1540*. Groningen, 1986.
- Wech der sielen salicheit*. Utrecht: [z. dr.], 1480. (Ex. Parijs, BN, Rés. D. 2797 (1).)

Literatuur bij W.P. Gerritsen

- Aristoteles: zie Van der Ben & Bremer 1988.
- Assmann, A., *Die Legitimität der Fiktion. Ein Beitrag zur Geschichte der literarischen Kommunikation*. München, 1980, Theorie und Geschichte der Literatur und der schönen Künste 55.
- Assmann, A. en J. & Ch. Hardmeier (red.), *Schrift und Gedächtnis. Beiträge zur Archäologie der literarischen Kommunikation*. München, 1983.
- Baumgartner, E., *Tristan et Iseut. De la légende aux récits en vers*. Paris, 1987.
- Bédier, J. (ed.), *Le 'Roman de Tristan' par Thomas. Poème du XIIIe siècle*. Paris, 1932-1935, 2 dln.
- Ben, N. van der & J.M. Bremer (vert.), *Aristoteles, Poetica*. Amsterdam, 1988.
- Besamusca, B., *Repertorium van de Middelnederlandse Arturepiek. Een beknopte beschrijving van de handschriftelijke en gedrukte overlevering*. Utrecht, 1985.
- Clanchy, M.T., *From memory to written record. England 1066-1307*. 2nd ed., Oxford [enz.], 1993.
- Cormier, R.J., *One heart one mind: the rebirth of Virgil's hero in medieval French romance*. University of Mississippi, 1973, Romance monographs 3.
- Currie, G., *The nature of fiction*. Cambridge, 1990.
- Feeney, D.C., 'Towards an account of the ancient world's concepts of fictive belief', in: Gill & Wiseman 1993, 230-244.
- Gill, Ch. & T.P. Wiseman (red.), *Lies and fiction in the ancient world*. Exeter, 1993.
- Goossens, J., 'Oudnederlandse en Vroegmiddelnederlandse letterkunde', in: *TNTL* 98 (1982), 241-272.
- Haug, W., 'Schriftlichkeit und Reflexion. Zur Entstehung und Entwicklung eines deutschsprachigen Schrifttums im Mittelalter', in: Assmann & Hardmeier 1983, 141-157.
- , *Literaturtheorie im deutschen Mittelalter. Von den Anfängen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts*. 2., überarbeitete und erweiterte Auflage. Darmstadt, 1992.
- Heinzle, J., 'Die Entdeckung der Fiktionalität. Zu Walter Haugs "Literaturtheorie im

- deutschen Mittelalter””, in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 112 (1990), 55-80.
- Heller, I. (ed.), *Lambertus Ardrensis, Historia comitum Ghisnensium*, Hannover, 1879, Monumenta Germaniae historica, Scriptorum 24.
- Henrich, D. & W. Iser (red.), *Funktionen des Fiktiven*. München, 1983, Poetik und Hermeneutik 10.
- Kelly, D., ‘En uni dire (“Tristan” Douce 839) and the composition of Thomas's “Tristan”’, in: *Modern philology* 67 (1969-1970), 9-17.
- , *The art of medieval French romance*. Madison (Wi.), 1992.
- Kienhorst, H., *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek. Een codicologische beschrijving*. Deventer, 1988, 2 dln., Deventer studiën 9.
- Lewis, C.S., *Studies in words*. 2nd ed., Cambridge, 1967.
- Mertens, V. & F. Wolfzettel (red.), *Fiktionalität im Artusroman*. Dritte Tagung der deutschen Sektion der internationalen Artusgesellschaft in Berlin vom 13.-15. Februar 1992. Tübingen, 1993.
- Meyer, M., *Die Verfügbarkeit der Fiktion. Interpretationen und poetologischen Untersuchungen zum Artusroman und zur aventiurehaften Dietrichepik des 13. Jahrhunderts*. Heidelberg, 1994, Germanisch-romanische Monatsschrift, Beiheft 12.
- Milis, L., ‘De Franse Nederlanden: bakermat van de Nederlandse cultuur?’, in: *De Franse Nederlanden / Les Pays-Bas Français* 10 (1985), 12-43.
- Minnis, A.J., *Medieval theory of authorship. Scholastic literary attitudes in the later middle ages*. 2nd ed., London, 1988.
- Morgan, J.R., ‘Make-believe and make believe: the fictionality of the Greek novels’, in: Gill & Wiseman 1993, 175-229.
- Newsom, R., *A likely story. Probability and play in fiction*. New Brunswick [enz.], 1988.
- Nykrog, P., ‘The rise of literary fiction’, in: R.L. Benson & G. Constable (red.), *Renaissance and renewal in the twelfth century*. Oxford, 1982, 593-612.
- Payen, J.Ch., *Tristan et Yseut. Les ‘Tristan’ en vers. ‘Tristan’ de Bérout, ‘Tristan’ de Thomas, ‘Folie Tristan’ de Berne, ‘Folie Tristan’ d’Oxford, ‘Chèvrefeuille’ de Marie de France*. Paris, 1974.
- Petit, A., *Naissances du roman. Les techniques littéraires dans les romans antiques du XIIe siècle*. Paris [enz.], 1985, 2 dln.
- Roques, M. (ed.), *Chrétien de Troyes, Erec et Enide*. Paris, 1952, Les romans de Chrétien de Troyes édités d'après la copie de Guiot (Bibl. Nat., fr. 794) 1.
- Schmolke-Hasselmann, B., *Der Arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart. Zur Geschichte einer Gattung*. Tübingen, 1980, Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie 177.
- Schöning, U., ‘Thebenroman’ - ‘Eneasroman’ - ‘Trojaroman’. *Studien zur Rezeption der Antike in der französischen Literatur des 12. Jahrhunderts*. Tübingen, 1991, Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie 235.
- Smet, G. de & M. Gysseling (ed.), ‘Die niederfränkischen “Tristan”-Bruchstücke. Cod. Vind. Ser. Nova 3968’, in: *Studia Germanica Gandensia* 9 (1967), 197-234.
- Stracke, D.A., ‘Over Middelnederlandsche epische gedichten’, in: *Tijdschrift voor taal en letteren* 14 (1926), 110-151 en 177-208.

Walton, K.L., *Mimesis as make-believe. On the foundations of the representational arts*. Cambridge (Mass.), 1990.

Wind, B.H. (ed.), *Les fragments du 'Tristan' de Thomas. Poème du XIIIe siècle*. Leiden, 1950.

Register namen en titels

Dit register bevat verwijzingen naar persoonsnamen en titels van teksten, alsmede naar bekende handschriften. Bij de persoonsnamen gaat het in de regel om personen uit de middeleeuwen en de tijd daarvoor; gegeven het karakter van de bundel, leek een uitzondering voor negentiende- en twintigste-eeuwse literatuurgeschiedschrijvers echter op zijn plaats. Als van een tekst de auteur bekend is en die auteur wordt in de bundel genoemd, is na het werk een verwijzing naar de betreffende auteur opgenomen. Na namen van auteurs volgen verwijzingen naar hun werken, voorzover die althans in de bundel ter sprake worden gebracht. Een uitzondering op deze regel vormt Maerlant, wiens werken direct onder de auteursnaam zijn gerangschikt. Teksten zijn zoveel mogelijk opgenomen onder de meest gangbare titel. De spelling van namen is licht genormaliseerd, de titels van werken zijn gealfabetiseerd op het eerste woord na het lidwoord en personen zijn gerangschikt op hun voornaam. Naar vindplaatsen in de noten wordt slechts verwezen, wanneer daarin namen of titels figureren die op de desbetreffende plaats in de hoofdtekst niet worden genoemd.

abele spelen: 9

Acerbus Morena: 71

Achilles: 195 n. 26

Adam: 131

Adenet le Roi: 44

Adriaan van Berghen: 153 *Ältere niederrheinische Marienklage*: 35-36

Aeneis (zie ook: Vergilius): 88, 163

Agnes van Loon: 24, 45, 51

Aiol: 29, 38

Albanuslegende: 37

Albertanus van Brescia (zie ook: *De amore et dilectione Dei et proximi et aliarum rerum* en *Liber consolationis*): 111, 201 n. 11

Alder excellenste cronyke van Brabant: 195 n. 35

Alexander de Grote: 103

Alijt Bake (zie ook: *Boexken van der passien(?)*, *Weg van de ezel* en

Louteringsnacht van de actie): 117, 121, 124-126, 207 n. 25, 208 n. 39

Ambrosius van Milaan: 89

Anna Bijns: 10, 12

Annolied: 36

Antwerpse School: 14, 112, 200 n. 5

Aristoteles (zie ook: *Poetica*): 90, 103, 170

Armer Hartmann (zie ook: *Rede van deme gelouven*): 35-36

Arnold von Lübeck (zie ook: *Slavenkroniek*): 184 n. 7

Arnout van Wijnen, graaf: 157, 171

Arnsteiner Marienleich: 36

Artur, koning: 91, 96, 157-158, 160, 166, 168, 196 n. 54

Augustinus (zie ook: *Confessiones* en *Retractationes*): 87, 194 n. 22

Beatrijs: 10, 90, 92, 142

Beatrijs van Nazareth (zie ook: *Seven manieren van minnen*): 40, 54-55, 129-130, 134

Beda Venerabilis: 87
Bedudinghe op Cantica canticorum: 124, 130, 207 n. 31
Belial (zie ook: Jacobus de Theramo): 148, 154
Benoît de Sainte-Maure (zie ook: *Roman de Troie*): 87, 96, 164
Bernardus van Clairvaux (zie ook: 'liturgische sermoenen' en 'preken over het Hooglied'): 129-130
Bernart de Ventadom: 69
Bernger von Horheim (zie ook: *Nu enbeiz ich doch des trankes nie*): 69, 183 n. 4
Bertha Jacobs: 144
Beyeren, heraut (zie ook: *Hollantsche cronike*): 14
bijbel (zie ook: Hooglied, Jacob van Maerlant sub *Rijmbijbel*, Job, Nieuwe Testament en Psalmen): 37, 56, 75, 81, 110, 194 n. 22, 201 n. 20

- Bijbelvertaler van 1360: 55
Bioi paralléloi (zie ook: Plutarchus): 85-86
 - (Lat.) (zie ook: Jacopo Angeli da Scarperia): 194 n. 15
 Bliigger von Steinach: 183 n. 4
Blome der doechden (zie ook: Dirc Potter): 202 n. 28
 Blondel de Nesle: 183 n. 3
 Boccaccio: 87, 164
Boec van Catone (Dietsche Cato(en)): 53, 103, 110, 112, 200 n. 5
Boec van seden: 92, 200 n. 5
Böhmschlacht: 38
Boeve van Hamtone: 38
Boexken van der passien (zie ook: Alijt Bake(?)): 207 n. 37
 Bonaventura: 165
Bonum universale de apibus (zie ook: Thomas van Cantimpré): 129
Borchgravinne van Vergi: 92
 Boudewijn II van Wijnen, graaf: 172
Brabantsche yeesten, Voortzetting (zie ook: Petrus de Thimo): 94
Brandaan (Mhd., Mnd., Mnl.): zie *Reis van Sint-Brandaan*
 Breri: 160
Breves sententiae (zie ook: *Disticha Catonis*): 92, 201 n. 20
 Brutus: 85-86
Buevijn van Austoen: 145, 153
 Bumke, J.: 17
Byen boeck: 129
- Camp vander doot* (zie ook: Jan Pertcheval): 148
Carmen de gestis Frederici I. Imperatoris in Lombardia: 184 n. 13
Cassamus: zie *Roman van -*
 Cato: 103, 111, 115, 148
Cato christianus (zie ook: Meierus): 110
 Cato de jongere: 85
Chanson de Roland: 91, 221 n. 15
 Chaucer: 164, 221 n. 22
 Chrétien de Troyes (zie ook: *Conte du graal, Erec et Enide en Tristanlied*): 17, 69, 91-92, 167-171, 183 n. 3
 Christian Snellaert: 142
Chronica regia Coloniensis: 184 n. 7
 Cicero: 62, 89, 111
 Claes de Grave: 150
 Claesinne van Nieuwland: 117
 Claeyns van Haarlem, ver Brechten sone (zie ook: *Willem van Oringen*): 107
 Clerc uten laghen landen: 14
Collatio I (zie ook: Hendrik Herp): 211 n. 76 en 81
 Comburgse handschrift: 196 n. 43
Confessiones (zie ook: Augustinus): 194 n. 22
 Conon de Béthune: 183 n. 3
Conte du graal (zie ook: Chrétien de Troyes): 92, 96

Corte enighe sprake der minnender sielen mit haren gheminden (zie ook: Hendrik Mandé): 124

Dares de Frygiër: 165

David van Augsburg (zie ook: *Profectus religiosorum*): 129 *De amore et dilectione Dei et proximi et aliarum rerum* (zie ook: Albertanus van Brescia): 111, 201 n. 11 *De libris teutonicalibus* (zie ook: Gerard Zerbolt van Zutphen): 61 *De mistica theologia* (zie ook: Johannes Gerson): 211 n. 81 *De mystica theologia* (zie ook: Hugo de Balma): 124, 211 n. 81 *De natura rerum* (zie ook: Thomas van Cantimpré): 180 n. 33

diatessaron (Mnl.): 28, 56, 59

Dictys de Kretenzer: 165

Dido: 97

Dietsche Cato(en): zie *Boec van Catone*

Dietsche doctrinale: 105, 110-111

- (Mnd.): 111

Digenis Akritas (Mhd.): 194 n. 16

Dirc van Delft: 18

Dirc Potter (zie ook: *Blome der doechden en Mellibeus*): 18, 200 n. 5, 202 n. 28

Disticha Catonis (zie ook: *Breves sententiae*): 53, 110, 201 n. 20

Droefliken strijt: 195 n. 35

Eckert van Homberch: 142, 151, 153-154

Eckhart (zie ook: *Rede der Underscheidung*): 127, 129

Egmondse Willeram: 48-49

- Eilhart von Oberg: 35
Elckerlijc: 12, 140
 Enaamse codex: 92, 103, 196 n. 43
 Eneas: 97, 184 n. 13
Eneasroman (zie ook: Hendrik van Veldeke): 16-17, 38, 65, 67, 92, 97, 184 n. 13, 195 n. 26
Eneide: zie *Eneasroman*
 Erasmus (zie ook: *Laus Stultitiae*): 87
Erec et enide (zie ook: Chrétien de Troyes): 169-170
Esmoreit: 9
Esopet: 200 n. 5
Esopus: 154
 Eva: 131
 evangelie(n) (zie ook: diatessaron, lectionarium en *Van den levene Ons Heren*): 49
 - (Zuidnederl. vert.): 55-57
Evangelische peerle: 117
Exempel betekent van III papegayen (Lat. parafr.): 61
- Facetus*: 92
Ferguut: 92-93
Fierabras: 97
Fili accedens: 211 n. 71
 Filip Utenbroeke (zie ook: *Spiegel historiael, Voortzetting*): 106
 Filips van Mongardin: 157
Flandrijs: 96, 195 n. 29
Floris ende Blancefloer: 37, 195 n. 29
Flors und Blanceflors: 37
Floyris: 29, 38
Foertuynen troest: 142
 Frans Vervoort: 117
 Frederik Barbarossa, keizer: 66-68, 71-72, 184 n. 7 en 13
 Freidank: 107
 Friedrich von Hausen: 69, 183 n. 4
- Gace Brulé: 183 n. 3
 Gautier d'Arras: 167
 Geert Grote: 120, 206 n. 13
Geestelike brulocht (zie ook: Jan van Ruusbroec): 209 n. 57
 - (Lat.) (zie ook: Willem Jordaens): 61
Gentse Boëthius: 110
 Geoffrey of Monmouth (zie ook: *Historia regum Britanniae*): 166, 195 n. 35
 Geraardsbergse handschrift: 180 n. 43
 Gerard Leeu: 142, 145, 147, 150, 152-153
 Gerard Zerbolt van Zutphen (zie ook: *De libris teutonicalibus*): 61, 147
 Gerlach Peters (zie ook: *Soliloquium*): 117, 121, 206 n. 18, 207 n. 26 en 28
Getijden van de eeuwige Wijsheid (zie ook: Henricus Suso): 129

Gheraert Appelmans: 55
Gillis de Wevel (zie ook: *Leven van Sint-Amand*): 88
Gloriant: 9
Gormond (- en Isembard): 157
Gothaer Fiebersegen: 36
Gottfried von Neifen: 77
Gottfried von Strassburg: 66, 159
Govaert Bac: 150
Graf Rudolf: 35
Gregorius de Grote (zie ook: *Regula pastoralis*): 51
Grooten Cathoon: 148, 201 n. 20
Gruuthusehandschrift: 65
Guiot de Provins: 183 n. 3

Hadewijch (zie ook: *Strofische gedichten*): 11-12, 17, 40, 55, 65, 73-77, 80-81, 130, 134
handschrift-Van Hulthem: 116
Harba lorifa (zie ook: Jan I van Brabant): 77
Hartmann von Aue: 17
Hebban olla vogala: 48
Hein van Aken (zie ook: *Rose*, Brabantse): 105-106, 112, 201 n. 13
Hein van Brussel (zie: Hein van Aken)
Heinric ende Margriete van Limborch: zie *Roman van* -
Heinrich von Morungen: 185 n. 18
Heinrich Raspe: 67
Heinrich von Rugge: 183 n. 4, 185 n. 18
Heinrich der Teichner: 80
Heliand: 41
Hendrik Herp (zie ook: *Collatio I* en *Spieghel der volcomenheit*): 117, 132, 211 n. 76 en 81, 212 n. 84
Hendrik de Leeuw, hertog: 184 n. 9
Hendrik Mandé (zie ook: *Corte enighe sprake*, *Minnentlike claege* en *Spiegel der waerheit*): 117, 121-124, 207 n. 25, 210 n. 63 en 67

- Hendrik van Santen: 133, 211 n. 81, 212 n. 84
 Hendrik van Veldeke (zie ook: *Eneasroman*, *Servaaslegende* en *Tristran muose sunder sînen danc*): 12, 16-17, 20, 24, 38-39, 42, 45, 48, 50-52, 55, 57, 65-77, 79-81, 92, 97, 163, 188 n. 69, 195 n. 26
 Hendrik II Plantagenet: 87
 Hendrik III van Brabant, hertog: 74, 78
 Hendrik VI, Rooms-Koning: 66-69, 73
 Hennen van Merchtenen: 106
 Henricus Aristippus: 194 n. 15
 Henricus Pomerius: 120
 Henricus Suso (zie ook: *Getijden van de eeuwige Wijsheid* en *Hundert Betrachtungen*): 129
Herzmaere: 37
Herzog Ernst (versie A): 35, 37, 41
 Hessel, koster van het Servaaskapittel: 51
Hexe: 142
Hildebrandslied: 89
 Hillen van Hoochstraten: 142
Historia comitum Ghisnensium (zie ook: Lambert van Ardres): 157-158
Historia regum Britanniae (zie ook: Geoffrey of Monmouth): 166
Historien van Troyen: 150
Hoefken der devocien: 117, 124
 Hoffmann von Fallersleben, H.: 98
Hollantsche cronike (zie ook: Beyeren): 14
 Hooglied: 49, 124, 130, 209 n. 57
 Hoogliedcommentaar (Mnl.) (zie ook: Richard van Sint-Victor): 130
 Horatius: 89
Hughe van Tabarien: 103
 Hugo de Balma (zie ook: *De mystica theologia*): 124, 211 n. 81
 Hulthem: zie 'handschrift-Van Hulthem'
Hundert Betrachtungen (zie ook: Henricus Suso): 129
 Huon d'Oisy: 183 n. 3
- Idsteinder Sprüche der Väter*: 37
Ilias Latina: 88
Innighe sprake tusschen die minnende siel ende haren gheminden brudegom Jhesus (zie ook: Suster Bertken): 124
 Innocentius III, paus: 96
 Isembard (Gormond en -): 157
 Isoude (Tristan en -): 157-161
- Jacob Bellaert: 142, 154
 Jacob de Hont, pastoor van Axel: 61
 Jacob van Maerlant: 9-12, 17, 21-22, 27-28, 42, 54-56, 58, 86-89, 96-97, 103, 106-109, 112, 164, 171, 174 n. 22, 179 n. 24, 194 n. 22, 195 n. 35, 200 n. 5
 - *Alexanders geesten*: 10, 17, 55, 86-87, 97, 103, 196 n. 48
 - *Graal-Merlijn*: 17, 87

- *Heimelijkheid der heimelijkheden*: 103, 200 n. 5
- *Historie van Troyen*: 17, 87, 89, 97
- *Leven van Sint-Clara*: 87
- *Leven van Sint-Franciscus*: 87
- *Martijns*: 89, 105-108, 179 n. 24, 200 n. 5, 201 n. 13
- (Lat.) (zie ook: Johannes Bukelare): 179 n. 24, 201 n. 16
- *Naturen bloeme*: 22, 28, 176 n. 16
- *Rijmbijbel*: 56-57, 87
- *Spiegel historiael*: 42, 87, 89-90, 97, 195 n. 35, 196 n. 48
- *Strofische gedichten*: 54
- *Torec*: 17, 87, 103
- Jacobus de Theramo (zie ook: *Belial*): 148
- Jacomijne Costers: 130, 210 n. 65
- Jacopo Angeli da Scarperia (zie ook: *Bioi paralléloi* (Lat.)): 194 n. 15
- Jan van den Berghe (zie ook: *Leenhof der gilden*): 153
- Jan van Boendale (zie ook: *Leken spiegel* en *Jans teestyne*): 21, 97, 105-109, 112, 200 n. 5, 201 n. 13
- Jan van Diest (zie ook: *Leenhof der gilden*): 153
- Jan van Doesborch: 142
- Jan van Heelu (zie ook: *Rijmkroniek van de slag bij Woeringen*): 42
- Jan van Hocsem: 79
- Jan van Lier: 95-96
- Jan van Mandeville: 150
- Jan Pertcheval (zie ook: *Camp vander doot*): 148
- Jan Praet (zie ook: *Speghel der wijsheit*): 106, 112, 201 n. 13

- Jan van Remmerswael: 147
 Jan van Ruusbroec (zie ook: *Geestelike brulocht*): 9, 54, 61, 117, 120, 123, 129, 135, 181 n. 48, 209 n. 45, 211 n. 81
 Jan Scutken: 121
 Jan Seversz.: 142
 Jan Smeken (zie ook: *Spiegel der behoudenessen*): 142
 Jan Vos van Heusden: 121
 Jan de Weert: 21, 105-107, 112
 Jan Yperman: 114
 Jan I van Brabant, hertog: 9, 21, 65, 77-81
 Jan II van Brabant, hertog: 78
 Jan Dirks van Schoonhoven: 206 n. 18 *Jans teestye* (zie ook: Jan van Boendale): 108, 200 n. 5
 Job: 75
 Johannes Brinckerinck: 129
 Johannes Bukelare (zie ook: Jacob van Maerlant sub *Martijns* (Lat.)): 179 n. 24, 201 n. 16
 Johannes Busch: 120
 Johannes Gerson (zie ook: *De mistica theologia*): 132, 211 n. 74 en 81
 Johannes Gielemans: 120
 John van Ashenden (zie ook: *Summa*): 62
 John Gower: 221 n. 22
 Jonckbloet, W.J.A.: 9-10, 14, 21-24, 27-28, 46, 174 n. 22
 Josephus Iscanus (zie ook: *Ylias*): 88
 Judaslegende: 88
 Julianuslegende: 88
 Julius Caesar: 85
- Kaetspel ghemoraliseert*: 116, 200 n. 5
 Kalff, G.: 10-11, 14, 21, 28, 46, 174 n. 22
Karel ende Elegast: 12, 37, 40, 85-86, 93, 140
 Karel de Grote: 37, 40, 85-86, 157
Karl und Galie: 37
Karlmeinet-compilatie: 37
 Knuvelde, G.P.M.: 13, 22, 28, 83, 91-93
Kölner Morgensegen: 35-36
König Rother: 35, 37, 41
Korte handleiding tot de theologia mystica: 132, 209 n. 50
- Lais* (zie ook: Marie de France): 170
 Lambert van Ardres (zie ook: *Historia comitum Ghisnensium*): 157-158, 171-172
Lanceloet, Vlaamse: 96
 Lancelotcompilatie (zie ook: Lodewijk van Velthem): 83, 94, 195 n. 35
Lancelot en het hert met de witte voet: 93
Lancelot en prose: 96, 195 n. 35
 Lanfranc (Mnl.): 114
Lanseloet van Denemerken: 9, 114

Lantsloot vander haghedochte: 19, 96-97
Laus Stultitiae (zie ook: Erasmus): 194 n. 22
 lectionarium (Mnl.): 56-57
Leenhof der gilden (zie ook: Jan van den Berghe of Jan van Diest): 153
Leken spiegel (zie ook: Jan van Boendale): 107, 200 n. 5, 201 n. 13
Leven van Sint-Alexis: 91
Leven van Sint-Amand (zie ook: Gillis de Wevel): 88
Leven van Sint-Lutgart (zie ook: Willem van Affligem): 38, 83, 92, 95
Liber consolationis (zie ook: Albertanus van Brescia): 201 n. 11
 Lidwina van Schiedam: 206 n. 18
Limborch: zie *Roman van Heinric ende Margriete van -*
 liturgische sermoenen (Mnl.) (zie ook: Bemardus van Clairvaux): 129-130
 Lodewijk van Velthem (zie ook: Lancelotcompilatie en *Spiegel historiael*,
Voortzetting): 196 n. 50
Loose vossen der werelt: 142, 217 n. 8
Lorreinen: 195 n. 35
Loueringsnacht van de actie (zie ook: Alijt Bake): 207 n. 36
Lucidarius: 142
Luikse diatessaron: 28

Maastrichtse Paasspel: 188 n. 71
Madoc (zie ook: Willem): 17
Malegijs: 145
 Marcolphus: 157
 Maria: 116, 137, 207 n. 25
 Maria van Hout: 117
 Maria Magdalena: 188 n. 71
 Maria Petyt: 117
Mariae preconio: 75
 Marie de Champagne: 66
 Marie de France (zie ook: *Lais*): 167, 170

- Mariken van Nieumeghen*: 10, 155
 Marner, Der: 185 n. 5
 Martijn van Torhout: 12
 Martinus van Schiedam: 61
 Matthias van der Goes: 147
 Matthijs de Castelein: 10
 Mechtild van Rieviren: 130-131
Medecijn der sielen: 149
 Meester van Flemalle: 137
 Meierus, A. (zie ook: *Cato christianus*): 110
 Melis Stoke: 106
Mellibeus (zie ook: Dirc Potter): 115, 202 n. 28
 Merlijn: 157
Metamorfosen (zie ook: Ovidius): 170
Middel nederlandse Beke: 14
 Mierlo, J. van: 11-13, 17, 20-22, 24, 28, 46, 76, 84, 187 n. 43
Minnehof: 38
Minnentlike claege der minnender ziele tot horen geminden (zie ook: Hendrik Mande): 123
Mittelfränkische Reimbibel: 35-36, 41
 Moderne Devotie: 60-61, 117-135 *passim*, 147
 Monacensis: 41
 Mone, F.J.: 78
Morant und Galie: 37
Moriaen: 44, 96
Mynnen regel: 133
Mystieke mondkus (zie ook: Willem Jordaens): 207 n. 28

Natuurkunde van het geheelal (proza): 56
 - (verzen): 180 n. 33
Nederlandse literatuur, een geschiedenis: 13, 15, 22-23, 83
 Nederrijns moraalboek: 56, 92, 103, 112
Nevelingen: 92
Nibelungenlied: 40, 92
 Nicolaas van Kues: 209 n. 49
 Nieuwe Testament (Mnl. proza): 55-56
Nu enbeiz ich doch des trankes nie (zie ook: Bernger von Horheim): 69, 186 n. 22

Ogier van Denemarken: 97
 Olivier: 157
 Olivier de La Marche: 148
Olyvier van Castillen: 151, 153
 Orosius: 49
 Ovidius (zie ook: *Metamorfosen*): 88, 163, 170

 Pallas: 184 n. 13

Palleersel van den vrouwen: 110, 116
Parabelen van Cyrillus: 110
Parcheval: 37-38
Parthenopeus van Bloys: 97
Parzival (zie ook: Wolfram von Eschenbach): 183 n. 5
 Pelgrum Pullen: 117
 Penninc (- en Vostaert) (zie ook: *Roman van Walewein*): 17
Perceval, Continuations-: 96
 Petrarca: 87
 Petrus van Blois: 87
 Petrus Impens: 120, 209 n. 48
 Petrus de Thimo (zie ook: *Brabantsche yeesten, Voortzetting*): 196 n. 50
 Pfaffe Konrad: 37
 Pfaffe Lambrecht (zie ook: *Strassburger Alexander*): 35-36
 Plutarchus (zie ook: *Bioi paralléloi*): 85-86
Poetica (zie ook: Aristoteles): 170
 Porcia: 85
 preken over het Hooglied (zie ook: Bernardus van Clairvaux): 130
Profectus religiosorum (Mnl.) (zie ook: David van Augsburg): 129
Prosa-Lancelot: 37-38
 Prudentius (zie ook: *Psychomachia*): 49
 Psalmen (zie ook: *Wachtendonckse Psalmen*): 49, 179 n. 24
Pseudo-Turpin: 195 n. 35
Psychomachia (zie ook: Prudentius): 49

 Rabelais: 146
 Raimbaut d'Aurenga: 69
Rede van deme gelouven (zie ook: Armer Hartmann): 35
Rede der Underscheidung (Mnl.) (zie ook: Eckhart): 129
Regula pastoralis (zie ook: Gregorius de Grote): 51
Reimchronik Köln: 38
Reinaert (Van den vos Reynaerde) (zie ook: Willem): 54, 88, 92-93, 96, 176 n. 21

- (*Reinaerts historie*): 14, 93, 107, 147 (Gerard Leeu), 149, 152 (Gerard Leeu)
- Reis van Sint-Brandaan* (Mhd.): 36
- (Mnd.): 36
- (Mnl.): 36, 40, 88
- Renout van Montalbaen*: 42, 91-92, 97
- Retractationes* (zie ook: Augustinus): 194 n. 22
- Reynke de vos*: 149
- Rheinisches Marienlob*: 36, 40
- Rhetorica ad herennium*: 196 n. 48
- Richard van Sint-Victor (zie ook: Hoogliedcommentaar): 130
- Ridder metter mouwen*: zie *Roman van de -*
- Ridderboec*: 21
- Rijmkroniek van de slag bij Woeringen* (zie ook: Jan van Heelu): 42
- Ritterfahrt*: 38
- Ritterpreis*: 38
- Robert de Boron: 96
- Robert van Coutances: 157
- Roeland: 157
- Roelandslied*: 40, 195 n. 35
- Rolandslied*: 37-38
- Rollwagenbüchlein*: 144
- Roman d'Alixandre*: 221 n. 18
- Roman van Cassamus*: 196 n. 48
- Roman d'Eneas*: 67, 163-165
- Roman van Heinric ende Margriete van Limborch*: 88, 90, 92, 97
- Roman van de ridder metter mouwen*: 44, 96, 196 n. 54
- Roman de la Rose*: 14
- Roman de Thebes*: 163-165
- Roman de Troie* (zie ook: Benoît de Sainte-Maure): 87, 164-165, 195 n. 26
- Roman van Walewein* (zie ook: Penninc en Vostaert): 88, 92-93, 96, 168, 194 n. 22, 195 n. 35
- Roman van Walewein en Keye*: 93, 96, 196 n. 54
- Rose*, Brabantse (zie ook: Hein van Aken): 14, 106, 112, 115, 141, 200 n. 5
- Rose*, Vlaamse: 14, 112, 115, 200 n. 5

- Saladijn: 103
- Scaecspel*: 116, 152 (Gerard Leeu), 200 n. 5
- Scaepherders calengier*: 142
- Scalc ende cleric*: 105-106
- Schlacht bei Göllheim*: 38
- Schutter, F. de: 84
- Seghelijn van Jherusalem*: 88, 96
- Segher Diengotgaf (zie ook: *Trojeroman*): 20, 88, 92, 97, 164
- Seneca: 89, 111
- Seneca lere*: 115, 200 n. 5
- Servaaslegende* (zie ook: Hendrik van Veldeke): 16-17, 28, 38, 45, 50-52, 55, 57, 65, 67

Seven manieren van minnen (zie ook: Beatrijs van Nazareth): 54
Sidrac (zie ook: *Sydrack*): 58, 105, 107
Sielen troest: 153
Slavenkroniek (zie ook: Arnold von Lübeck): 184 n. 7
Soliloquium (zie ook: Gerlach Peters): 117, 207 n. 28
Sondaren troest: 147
sotternieën: 9
Speghel der wijsheit (zie ook: Jan Praet): 106, 112, 115
Spiegel der behoudenessen (zie ook: Jan Smeken): 142
Spiegel der duecht: 142
Spiegel des eeuwighen levens: 151
Spiegel historiael (Claes de Grave): 150
-, *Voortzetting* (zie ook: Filip Utenbroeke en Lodewijc van Velthem): 106
Spiegel der waerheit (zie ook: Hendrik Mande): 207 n. 25
Spieghel der volcomenheit (zie ook: Hendrik Herp): 117, 132, 211 n. 81
Statius (zie ook: *Thebais*): 87, 163, 165
Staufen: 67, 71, 74, 77
Strassburger Alexander (zie ook: Pfaffe Lambrecht): 29, 35-36
Strofische gedichten (zie ook: Hadewijch): 73, 75-76
Summa, astronomische (Mnl.) (zie ook: John van Ashenden): 62
Suster Bertken (zie ook: *Innighe sprake*): 124
Sydrack (zie ook: *Sidrac*): 149

Tafel des kersteliken levens: 147
Tagzeitengedicht: 36
Tesi samanunga: 41

- Thebais* (zie ook: Statius): 163
 Thomas (zie ook: *Tristan*): 159-161, 167, 171
 Thomas van Cantimpré (zie ook: *Bonum universale de apibus*, *De natura rerum* en *Vita Lutgardis*): 96, 129, 180 n. 33
 Thomas van der Noot: 141-142, 151
 Thomas Scellinc: 114
Tobias: 35-36
 Tobit: 145
Torez: 96
Tristan (Limburg/Nederrijn): 29, 38, 159-160
 - (zie ook: Eilhart von Oberg): 35
 - (zie ook: Gottfried von Strassburg): 159
 - (zie ook: Thomas): 159-160, 171
 Tristan (- en Isoude): 157-161
Tristanlied (zie ook: Chrétien de Troyes): 69, 186 n. 34
Tristran muose sunder sînen danc (zie ook: Hendrik van Veldeke): 69, 187 n. 40
Tristrant: 35
Trojeroman (zie ook: Segher Diengotgaf): 92, 97
Tundalus: 36
Turnier: 38
Twispraec der creaturen: 150, 152-153
- Ulrich von Gutenberg: 183 n. 4, 186 n. 23
- Vaderboeck*: 145
Vanden bere Wisselau: 40, 97
Van den coninc Saladijn: 115
Van den drie blinde danssen: 140
Van den levene Ons Heren: 42, 56-57, 59, 194 n. 16
Vanden tempel onser sielen: 117
Van den vos Reynaerde: zie *Reinaert*
Vanden winter ende vanden somer: 9
Vanden IX velden: 151
Vander edelre doecht der verduldicheit: 131
Van der feesten een proper dinc: 115
Van scalc ende cleric: 11
 Vergilius (zie ook: *Aeneis*): 88, 163, 165, 184 n. 13
Vertroestinghe der ghelatenre menschen: 124, 131, 207 n. 31
Vita Lutgardis (zie ook: Thomas van Cantimpré): 96
Von Christi Geburt: 36, 38
Voortzetting: zie *Brabantsche yeesten* en *Spiegel historiael*
 Vooyt, C.G.N. de: 173 n. 5
 Vostaert (Penninc en -) (zie ook: *Roman van Walewein*): 17
 Vries, J. de: 84
Vurighe begherten: 117, 124, 207 n. 23

Wachtendonckse Psalmen: 49
Walewein: zie *Roman van -*
Walewein ende Keye: zie *Roman van Walewein en Keye*
Wandelart: 38
Wech der sielen salicheit: 149
Weg van de ezel (zie ook: Alijt Bake): 207 n. 37
Wernher vom Niederrhein: 35-36
Wilde Mann: 35-36
Willehalm: 37
Willem (zie ook: *Madoc* en *Reinaert*): 17, 88
Willem van Affligem (zie ook: *Leven van Sint-Lutgart*): 92, 95-96
Willem van Hildegaersberch: 106-107, 200 n. 5, 202 n. 23
Willem Jordaens (zie ook: *Geestelike brulocht* (Lat.) en *Mystieke mondkus*):
61, 207 n. 28
Willem van Oringen (zie ook: Claeys van Haarlem): 97
Willem Vorsterman: 142
Willem Vrijman: 206 n. 18
Willems, J.F.: 173 n. 1
William Shakespeare: 164
Winkel, J. te: 11-12, 21, 28, 42, 46
Wolfram von Eschenbach (zie ook: *Parzival*): 17, 183 n. 5
Wouter van Clus: 157-158
Wrake van Ragisel: 38, 93

Ylias (zie ook: Josephus Iscanus): 88

Personalia

W.P. Gerritsen (1935) studeerde Nederlands aan de Universiteit Utrecht (doctoraal 1959) en Franse letterkunde van de middeleeuwen onder leiding van Jean Frappier aan de Sorbonne. Hij promoveerde in 1963 bij Maartje Draak op een proefschrift over een Middelnederlandse Arturroman (*Die wrake van Ragisel*). In 1966 werd hij benoemd tot lector, in 1968 tot gewoon hoogleraar in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen, aan de Universiteit Utrecht. De leeropdracht werd in 1988 gewijzigd in 'De middeleeuwse letterkunde, in het bijzonder de Nederlandse'. Hij publiceerde onder meer op het terrein van de Arturistiek (editie van *Lantsloot vander haghedochte*) en de *Reis van Sint Brandaan*.

J. Goossens (1930) studeerde Nederlands en Duits te Leuven. Hij was enkele jaren werkzaam in het middelbaar onderwijs, werd dan docent aan de universiteit te Marburg en vervolgens hoogleraar te Leuven, van 1969 af gewoon hoogleraar aan de universiteit te Münster. Sinds 1 maart 1994 is hij emeritus. Hij promoveerde in 1960 over een dialectologisch onderwerp en publiceerde over taalkundige (taalgeschiedenis, dialectologie, naamkunde, taalsociologie) en mediëvistische thema's (onder andere over de *Reinaert* en Maaslandse letterkunde).

J.D. Janssens (1944) studeerde Germaanse filologie aan de Katholieke Universiteit van Leuven. Hij promoveerde in 1976 op een studie over verhaaltechniek en structuuranalyse van de oorspronkelijk Middelnederlandse ridderroman. Sinds 1970 is hij verbonden aan de Universitaire Faculteiten Sint-Aloysius (UFSAL), thans de Katholieke Universiteit (KUB) te Brussel, waar hij oudere letterkunde en cultuurgeschiedenis doceert. Hij publiceerde wetenschappelijke en populariserende bijdragen en boeken over Arturromans, de dierenepiek, de Brabantse letterkunde, over het middeleeuwse wereldbeeld, over het belang van het historisch bewustzijn, enzovoort. In 1993-1994 gaf hij leiding aan de (zesde) NLCM-themawerkgroep over 'Epiek'.

Thom Mertens (1953) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, alsmede middeleeuwse studies te Leuven. Hij werkte als onderzoeker aan het Instituut Nederlands te Nijmegen (1979-1984) en als docent Nederlandse letterkunde aan de MO-B-opleiding te Arnhem (1984-1985). Sinds 1985 is hij als onderzoeker verbonden aan het Ruusbroecgenootschap (Departement Filosofie en Religieuze Wetenschappen, UFSIA, Universiteit Antwerpen) en is hij redactielid en sinds 1994 redactie-secretaris van *Ons geestelijk erf*. In 1986 promoveerde hij te Nijmegen op teksthistorische en literairhistorische studies over *Hendrik Mande (?-1431)*. In 1992-1993 gaf hij leiding aan de (derde) NLCM-themawerkgroep over 'Middelnederlands geestelijk proza'. Hij werkt mee aan de kritische editie van de *Opera omnia* van Jan van Ruusbroec. Daarnaast richt hij zijn onderzoek met name op de letterkundige aspecten van de laatmiddeleeuwse geestelijke literatuur.

Frits van Oostrom (1953) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit Utrecht, alwaar hij in 1981 promoveerde op *Lantsloot vander*

hagedochte'. *Onderzoekingen over een Middelnederlandse bewerking van de 'Lancelot en prose'* (bekroond met de Prins Bernhard Fonds Prijs). Sinds 1982 is hij hoogleraar in de Nederlandse letterkunde tot de romantiek aan de Rijksuniversiteit Leiden.

Hij publiceerde in 1987 *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (bekroond met de Wijnaendts Francken Prijs). Sinds 1989 geeft hij leiding aan het onderzoeksprogramma ‘Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen’. Begin 1996 verschijnt van zijn hand een omvangrijk boek over leven en werk van Jacob van Maerlant.

Herman Pleij (1943) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam, alwaar hij in 1979 promoveerde op *Het gilde van de Blauwe schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen*; is sinds 1981 aan genoemde universiteit hoogleraar historische Nederlandse letterkunde. Hij houdt zich vooral bezig met de letterkunde van de late middeleeuwen in cultuurhistorisch verband, met speciale belangstelling voor volksliteratuur, feestcultuur, burgermoraal en de betekenis van de drukpers. Hij publiceerde, naast tal van ander werk, in 1988 de synthese *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*; thans werkt hij aan een studie over Middelnederlandse Luilekkerland-teksten. In 1989-1990 gaf hij leiding aan de (eerste) NLCM-themawerkgroep over ‘Literatuur en stadscultuur’.

J. Reynaert (1945) studeerde Germaanse filologie aan de Rijksuniversiteit Gent. Sinds 1970 is hij als wetenschappelijk medewerker endocent verbonden aan de vakgroep Nederlandse literatuur van de Gentse universiteit. Hij promoveerde op een proefschrift over *De beeldspraak van Hadewijch*. Verder publiceerde hij onder meer over Ruusbroec, Jan van Leeuwen, Jan Praet, het Gruuthusehandschrift en Paul van Ostaïjen. In 1993-1994 gaf hij leiding aan de (vierde) NLCM-themawerkgroep over ‘Profane ethiek en moraliserende literatuur’.

Paul Wackers (1950) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Sinds 1975 is hij als universitair docent verbonden aan de vakgroep Nederlands van die universiteit. In 1986 promoveerde hij op een proefschrift getiteld *De waarheid als leugen. Een interpretatie van ‘Reynaerts historie’*. Behalve over de Reynaerttraditie publiceerde hij vooral over de raakvlakken tussen de Latijnse en de Middelnederlandse traditie. In 1993 gaf hij leiding aan de (vijfde) NLCM-themawerkgroep over ‘Latinitas en Middelnederlandse letterkunde’.

Frank Willaert (1952) studeerde Germaanse filologie te Kortrijk en te Leuven en Mediëvistiek te Poitiers. Na zijn afstuderen in 1974 was hij achtereenvolgens werkzaam aan de Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius te Antwerpen, aan de Katholieke Universiteit te Leuven en aan het Woordenboek der Nederlandsche Taal te Leiden. In 1982 promoveerde hij te Leuven op *De poëtica van Hadewijch in de Strofische gedichten*. Sinds 1984 is hij als hoogleraar oudere Nederlandse letterkunde verbonden aan de Universiteit Antwerpen. Hij publiceert vooral over mystiek en hoofse minnellyriek. In 1991-1992 gaf hij leiding aan de (tweede) NLCM-themawerkgroep over ‘Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen’.